Нр. I. За місяць Цьвітень. Рік I.

8+3(05)
Г-87

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ

МІСЬАЧНИК ЛІТЕРАТУРНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ.

ЗМІСТ:

I. Товаришам с тьурми, Мирона*** II. Патріотичні пориви І. Ів. Франка. III. Јурко Куликів, М. Павлика. IV. Шчо таке соціалізм? Дра. А. Шефле. V. Пригода д. Іловајського в Галичині, К. В. VI. Із Генриха Гејного І. Поступовий рак в Парижи. VII. Молитва попа з польского М. Родоцьа. VIII. Дещчо про релігійні секти на Украјіні, Е. Б-ова. IX. Хроніка: 1. „Zukunft," socialistische Revue, Б. Л.; 2. „Община"; 3. Наші просвітні починки. 4. Про житье, Шч. С. 5. Де шчо про Сербіју, С. К.; X. Словник. XI. Бібліографіја і поклик (на окладці).

НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВ. МУЗ.
ІВАНА ФРАНКА
746

ЛЬВІВ.
У „Чершій Звјазковіј Друкарні", під зарјадом А. Маньковського.
1878.

БІБЛІОГРАФІЯ.

I. Галицька.

Piosnki i gawędy humorystyczne napisał M. Rodoć. Zeszyt I—VI. Kraków. 1876—1878.

O kwestyi robotniczej Bolesława Limanowskiego. Lwów 1871. ц. 20 кр.

Socyjologia Augusta Comte'a. Rozprawa filozoficzna Bolesława Limanowskiego. Lwów. 1875. ц. 1 зр. 50 кр.

Bolesław Limanowski. Komuniści. Studjum socjologiczne systematów Tomasza Morusa i Tomasza Campanelli: „Utopja“ i „Państwo Słoneczne.“ Lwów. 1876. ц. 1 зр. 50 кр.

Program robotników przez Ferdynanda Lassalle'a. Wydanie drugie. Lwów. 1878.

Wiara Socjalistów przez Ludwika Blanka przenarzeczył Mieczysław Romański. Lwów. 1867. Z drukarni krajowej.

Ludzie. Powieść przez M. C. Lwów. 1875. ц. 2 зр. 20 кр.

Głosy robotników! (з німецького) przełożył S. Bednarski. Lwów. 1873.

Losy narodowości polskiej na Szląsku Bolesł. Limanowskiego. Lwów. 1874. ц. 30 кр.

Wewnętrzne niewolnictwo i wojna za wyswobodzenie. M. Dragomanowa. Kraków. 1877. (Перевід з россійського).

Nędza na Rusi przez Dra. H. Jasieńskiego. Lwów. 1878. ц. 1 зр. 50 кр.

Соціалісты межи семинаристами?! О. Обачный. Львôвъ. 1877.

Наші просвітні починки подав Д... Т... Львів. 1878. ц. 35 кр.

Борыславъ. Картины зъ житья Пôдгôрского народа Ив. Франка вип. I. і II. Львівъ. 1877.

II. Россійська.

Земледѣліе и земледѣліе въ Россіи и другихъ европейскихъ государствахъ. Князя А. Васильчикова. 2 томы С. Петербургъ. 1876. ц. 4 руб.

Ю. Э. Янсона. Опытъ статистическаго изслѣдованія о крестьянскихъ надѣлахъ и платежахъ. Ц. 1 р. 4 кр. С. Петербургъ. 1877.

Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западнорусскій край. Т. I. вып. 2; т. VII. вып. 2. С. Петербургъ. 1877.

Программы для статистико-экономическаго изученія черниговской губерніи. Черниговъ. 1877.

Изслѣдованіе о гайдамачествѣ по актамъ 1700—1768 г. Составилъ Владиміръ Антоновичъ. Кіевъ. 1876.

Изслѣдованіе о козачествѣ. В. Антоновичъ. Кіевъ. 1863.

Послѣднія времена козачества по правой сторонѣ Днѣпра. Кіевъ. 1868.

Изслѣдованіе о городахъ въ югозападной Россіи. В. Антоновича. Кіевъ. 1870.

Изслѣдованіе о крестьянахъ въ югозападной Россіи. В. Антонов... Кіевъ. 1870.

Очерки исторіи крестьянскаго сословія. Иван... ...ев. 1876.

Укр...

ТОВАРИШАМ С ТЬУРМИ.

Обривајутсьа звільна всьі пута,
Шчо вјазали нас з давним житьем!...
З давних брудів і думка розкута —
Ожијемо, брати, ожијем!

Ожијемо новим ми, повнійшим,
І льубвоју огрітим житьем —
Через филькі мутні і бурливі
До шчасливих крајів попливем.

Через филькі нешчасть і неволькі,
Мимо бур, пересудів і зла
Попливем до краіни сьвјатоји!
Де братерство і шчастьє ј льуба.

Ми ступајем до бою нового
Не за царство тиранів-царів,
Аньі тож за попів, ньі за бога,
Ньі за панство, неситих панів.

Наша цьіль — льуцке шчастье і вольа,
Верх розуму над віров сьліпов,
І братерство велике, всесьвітне,
Вольна працьа і вольна льубов.

Але твердо тра в бою стојати,
Не лькатись, шчо впав перший рјад,
Тра по трупах наперед ступати,
Но ньі кро

Сеж посьлідна війна! Се до бою
Із звірством чоловіцтво стаје,
Се поборјује правда невольу,
„Царство боже“ на земльу се јде!

Не молітсьа вже більше до бога:
„Нај јавитсьа нам царство твоје!“
Бо молитва слаба ту підмога,
Де розумноји працьі лиш тре.

Не від бога те царство нам спаде,
Не сьвјаті на руках го знесут,
Але власниј наш ум го посьаде,
Сильна вольа і спільниј наш труд!

Мирон ***

ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ.

I.

Було близько півночи. Широкими смугами лилосьа сьвітло з вікон Д...ськоји резиденціји, — мельодијними переливами роздавалисьа з середини звуки фортецјану. Лагідне сьвітло, відбивајучись від білого, морозом розіскреного сьнігу, мигає далеко з високого сугорба, мов зірницьа на сходьі,— далеко попад селом лунајут звуки музики та сьпівів, переривајучи мертву, бо кінечну тишу сельськоји зимовоји ночи.

— Ов, довго шчось бальујутсьа панотчикові госьтьі! — говорит півсонниј мужик, близькиј сусьід панотцьа, вигльадајучи з сьниј на обијстье.— Га, јак јім не бальуватисьа, коли је при чім і зза чого, не то, шчо ось у мене! Ех, боже, боже!... зітхнув важко, засунув двері деревјаним засувом, і вернув до тьісноји, бідноји сьвітлицьі.

Каганець ледво блимав на печи, а на постели лежала — догараґа молода шче жінка. Јеји лице, недавно шче хороше і цьвітуче, протьагла і зіссала тьажка недуга, очи блишчали — але горьачковим огнем, а бујне, золотисте волосье спадало без ладу на груди і на брудну пішву подушки. Ґрудь с трудом, високо підніманисьа, в горлі пересхло і хрипіло, а все тьіло час від часу дрожало судорожно з больу і холоду.

— Максиме! відозваласьа хора стиха.

Максим став коло неји нъімиј з заломаними руками.

— Шчо то за музика?

— Госьтьі у попа! відповів понуро Максим.

— А! зітхнула она важко, не мов пригадујучи собі шчось нещо, де она?...

— Полеј ми води, Максиме — — рудьох шчось пече — ох, јак

Максим мовчки пішов за водоју, а она стогнучи силуваласьа льачи вигіднійше на твердій постели, шчо давила до кости набольіле тьіло, силуваласьа і надармо.

А тимчасом на попівшчині гучно, весело, живо іде забава. Старші паноtчики засьіли в невеличкій сьвітлици до тарока, а побіч на малім столику бутельки вина, два збани пива, таса зо скльанками і кілька пачок тьутьуну та цигар. Крім картьаноjі, обовjазковоjі, іде між ними шче j' друга бесьіда — про шчо? Ну, звісна річ, про високу політику, про вijну і мудру тактику Россіjі, про етимольогіjу та фонетику, про украінцьів та соціалізм. Усьо мішаjесьа, пересипаjесьа жартами, критикуjесьа спокійно, без жару, без горьачки, jак сьлідуje старшим особам. Питанья, котрі дльа других становльат підстави житья, кровні заданья, а то j принуку до крівавоjі жертви, — ту они тілько спосіб дльа приjемнійшого прогнанья часу, дльа диспут, перемішаних с товстими дотепами та цинічними замітками. Усьо, jак сльідуje старшим особам!...

В сусьідній сьвітлици, обширній і jасно осьвітленій, зібраласьа молодіж. Співи, музика, таньцьі, сріблистиj сьміх, тихі шепти, та сьміло виголошувані компльементи несутсьа відтам пестроjу рікоjу, наповньуjут весь дім празничним, веселим гамором, надаjут му подобу уліja, до котрого іно-шчо впушчено молодого роja. Але помимо того на вид так веселого і шчасливочо образу, ту ведесьа вijна — безконечна, затьата, різновидна, хто знаje, ци не тьажша, jак тамта на Балканах. Правда, кров ту не льесьа, стогнанья аньі крику не чути, ран не завдаjут, ну, але і без тоjі поганоjі декораціjі вijна можлива. О, так, ту вijна тьажша, бо ту одни других стараjутсьа не зранити, не забити, а конечно, живцем взьати в невольу! До тоjі цьіли мусьат ту служити і очи і уста і руки і груди сьньіжнобілі і талja, і фризура і вуса і рухи і всьі, всьі дари природи і штуки! До тоjі цьіли кожде ту вибираje инчі способи, инчі атаки і маневри, виступаje до бою то відкрито то тайно, уживаje до нього то сего то того ружьа післьа вольного вибору, бо прецьінь усьі ту — вольні льуде! І помічники ту jе. Сеj чуje за плечима сильну підпору вітцьових звjазків і протекціj, — тамта вітцьових книжочок шчадничих, инша — власноjі краси, шче инша — ліпшого від других образованья! Усьо ту на показ, усьо прикрашене, оздоблене, підладжене до бою, у всьакого одна ціль: взьати противника або противницьу в невольу! Словом, усьо jак сьлідуje у вольних льудеj!...

Нараз музика втихла, таньцьі, шепти, сьміхи и співи перестали, із сусьідних світлиць повходили старші паноtчики і старші паньі (пань було не богато, тај то більша jіх часть сидьіла серед молодіжи, маскуjучи або підкріпльаjучи атаки і маневри своjіх „малих"), і всьі стали широким кругом на середині сьвітлицьі. Нараз серед того круга појавиласьа висока, горда стать отца Иліjі, господарja дому. Jего довге, чорне волосье було сьміливо закинене в зад, довга, нова реверенда лежала на ньім, jак вилита, а чорні бистрі очи і орльачиj ніс показували чоловіка, шчо льубит розказувати і не терпит супротивліньа. О. Иліja був удовець бездьітниj, і славивсьа на всьу околицьу першим патріотом, підпорojу Руси. Імja jего часто печатало сьа в „Словѣ" під списом „жертвъ", котрі збирав і надсилав, ци то на „вторую городскую церковь", ци на „бурсу при Народномъ Домѣ", ци на „одновленіе церкви св. Юра", ци загалом на другі jакі „благородныи" цьіли. Всьакиj, jідучи до него в гостину (а гостеj спрашував О. Иліja частенько і гостив добре, бо було с чого — знав, шчо конечно приjдесьа шчось „пожертвувати", і відкладав осібно гуль-

дена, јак на податок. Јак кождиј шчирорутеньскиј патріот відказував („ујідав“, говорили тривіјально сусьіди) о. Иліја на Льахів, хоть, розумієсьа не мав з ними близших зносин, а польского „народа“ зовсім не знав, — радувавсьа, шчо мудрі правителі европејські розбили Польшчу, шчо Россіја так розумно і систематично відбираје јім јіх давні фантазіјі, і нарікав, шчо Австріја, не знати за шчо, дала јім так богато волі. Загалом придержувавсьа о. Иліја політичних и літературних ідеј „Слова“, і де міг, старавсьа о прибільшенье передплатчиків тоји газети.

Всьі госьтьі цьікаві, з јаков цьілев вијіде нинь о. Иліја, і кождиј сьагнув до кишеньі, шчоби добути наперед відложеного гульдена. О. Иліја заждав хвильку, поки всьі не втихли, озирнувсьа, кашельнув, і зачав різким, здоровим голосом:

— Сусьіди моји чесні, гостьі дорогі! Бог сьвідок, јак ми милиј нинь ішниј вечір, јак тьішусьа тим, шчо можу бачити в своји домі тілько шчирих і хороших дітеј сьвјатоји Руси! Алеж підчас утьіхи і охоти не треба ньіколи забувати о тій нашиј спільній, сьвјатиј матери, котра осо́бливо тепер тьажко стогне и знемагаје під напором непријазних ельементів!...

— Браво, браво! закричали грубими голосами дејакі старші панотчики, котрим усе најльіпше подобајесьа така фраза, шчо најменче маје значіньа, а најбільше гучних слів.

— Ви знајете, — говорив знов о. Иліја по хвилевій перерві, јак тьажкі часи пријшли тепер на нашу народність, јак наші відвічні вороги Льахи і тепер працьујуть на загубу рускости (замітити треба факт, шчо всьі наші патріоти в своји́х промовах і письмах најчастијше ужива́јут абстрактів: народність, рускість и т. д. замість конкретів. Шчо за високиј, правдиво благородниј полет мисли, котриј гірш усього бојітсьа ткнути тоји низкоји, обдертоји дијсности!), і јак удалосьа јім всьіљакими хитростьами підијти часть нашо́ји молодьіжи, котра забувши своји сьвјаті обовјазки, чепиласьа јакихось згубних, заграничних ідеј, і враз із ворогами працьује над загладоју руского имени!

— Е, молодики, недоварені студенти! закричали дејакі с панотчиків.

— Кождому по конві холодноји води на голову! гукнули другі.

— Ого, перебула наша Русь не такі біди, — і тоту перебуде! закльучили успокојујучо најстарші, котрі тоју фразоју збували всьо, чого не розуміли і над чим не могли подумати.

— Так, — підхопив о. Иліја, — то золоте слово і сьвјата правда! Але нам, вірним дьітьом нашоји вітчини, треба старатисьа, — шчо мож і јак мож допомагати неньцьі, допомагати тим, шчо војујут за јеји добро і славу, шчо поборјујут јеји јавних і скритих ворогів усьакими способами!

— Так, так! загули госьтьі, хоть ньіхто шче не міг згадати, куди нацьіливсьа о. Иліја с таким вступом.

— Таким лицаром без страху и догани, таким борцем добрим за нашу Русь је газета „Слово“ і јего сьвітлиј редактор. Отож ја вношу, шчоби при ниньішніј спосібности зробити складку дльа підпоможенья того јединого лицарја. Буде се мала лепта, але на добре дьіло ужита. Ја першиј жертвују на тоту цьіль 10 зол., а хто схоче і своји́м датко́м причинитисьа, нај впише своје ім'ја на сесь лист паперу, а зараз завтра вишлемо скадку і підписи до Львова.

— Браво, браво! загули панотчики і поперли о. Ілију до стола, де лежав уже лист паперу побіч бльашаноји, в цьвіти мальованоји таси. На

папері на самім версьі було написано великими буквами: „Въ пользу редакціи „Слова“ жертвы собраныи отцомъ Иліею въ Д... О. Илія — 10 зр.“ Під о. Илієју підписували сьа другі, а на тасу почали сипатисьа гульдени та дрібньаки. Усьі тоті гроші носили на собі сльіди поту, немитих, важких, грубих рук, а не оден такиј папір, бачилось, досить у долони здавити, шчоби покапала з нього горјача льуцка кров, шчоби роздалисьа з нього стогнанья і зітханья тисьачів нешчасних, замучених, шчо с тими гульденами та дрібньаками по частцьі житьа і серцьа свого уткнули з жменьу паноtчикови. А завтра тоті кроваві, потом і сльозами напојені гульдени і дрібньаки підут на руки „благородних“ редакторів та „издателів-патріотів“, котрі, своједу чергоју, пороскидајут јіх льубенько по шинках, каварньах і других не менче јак самі они „благородних“ місцьах!...

По сплаченьу контрибуції у всьіх гостеј, мов гора с плечиј зсунуласьа. Панотчики вернули до тарока, молодьіж до таньцьу, старші дами до розмови про торічниј сьніг,— однім словом, усьо знов пішло звичајним ладом, а с хвилевого патріотичного пожару навіть іскорки, — навіть попелу не лишилосьа...

Була девјата година зранья, коли скінчиласьа забава, а госьтьі, дрімајучи та протирајучи сонні очи, розјіхалисьа. О. Иліја не льагав усьу ніч ньі на волосок, але јегò патріотизм не дозвальав му і тепер заснути, поки не напише листу до пана редактора „Слова“, і не відішле му зібраних учора грошеј. Він засукав рукави, протер очи, шчо непослушно разураз злипалисьа, розмахнув руками, шчоби надати јім більше сили, і взьавши за перо, почав писати лист. Але липли очи і рука виповідала му шчораз голосньіјше послух. Замість „Благородный!“ написав „Брагородный“, а замість „Редакторъ“ — „Ледактоъ“, а побачивши нараз обі помилки, розльутив сьа і роздер папір. В тіј хвили роздало сьа за дверми в сьіньох шурканье чобіт о підлогу, — знак, шчо хтось із села пријшов до јегомостьа.

— Хто там? крикнув гньівно о. Иліја, маркітниј, шчо „мара јакась темльује тими хлопами тепер, коли у нього часу не ма!“

Двері звільна отворили сьа, і несьміло всунула сьа до сьвітлицьі блыда, вимарньіла стать Максима.

— Слава Сусу Христу! сказав він з низким поклоном.

— А чого там? чого тобі так рано? запитали панотець.

— А, прошу јегомостьа — жінка ми вмерла.

— Так? ну, і шчож?

— Та ја пријшов — шчо јегомость схотьат, шчоби грішне тьіло поховати?...

— А, небоже, — відповів о. Иліја встајучи, — табо вна несповідана вмерла! шчо то за порјадок?

— Та... јакось так, прошу јегомостьа, відвелосьа. Ја сам... І ту піди, і там, — і сего догльань і того допантруј, і коло слабоји день і ніч...

— Е, гореми-тереми, не було коли! А до коршми і на торг і всьуди, то було коли, лиш до сповіди ньі! А тепер, небоже, тринајцьать паперків не мине тьа!

Максим пошкробав сьа по голові и зачав проситисьа, відмовльати, шчо-дьі небіжка ј так слабујучи винишчила го до нитки, — шчо нераз на сіль не стаје,— шчо прижде сьа ј так зазичити сьа в жида на похброни.

— А миньі шчо до того? відрубав о. Иліја. Про мене зич, відки хочеш, — моје мусит бути!

Не знаю, ци в житьу сельанина, і так повнім нужди, унижења і деморалізуючих влійань, бувају хвильі тьажші, більше унижаючі і деморалізуючі, јак коли приходитсьа јему, з болем і жальом на души, в найбільшім нещчастьу, јакім је страта дорогоји льудини, торгуватисьа о похороненье јеји тьила, торгуватисьа, јак о худобину, с чоловіком просьвіченим, котриј своју дьіјальність цьінит, јак јему забагнесьа. Нема певноји тарифи, устальуючоји плату за церковні треби (пријмаючи вже навіть то, шчо церковні треби мају бути плачені!), а јак і је, то сельанинови не звісна. На льуцкі чутьа, котрі в серци сельанина так само глубокі, јак і в серцьах просьвічених льудеј, при таких торгах зваги не покладајесьа. У тих льудеј, шчо самі проповідују відреченье від роскоші сьвіта, нема і краплини встиду, витьагати руку по посьлідниј, крівавиј гріш народа, витьагати так нагло, гордо, зухвало! І шче потому моралісти і панотчики говорьат та кричат про зіпсутье, здеморалізованье та недостачу льуцкоји гідности в народі! Перестаньте, „благородні панове“, уперед самі убивати та здавльувати в тім народі кождиј зарід, кожду іскру льуцкоји самостійности, характеру і мисли, перестаньте деморалізувати јего власними прикладами, власним житьем та науками, пізнајте раз і в ньім брата рівного собі, пізнајте јего житье і потреби, подајте му шчиру, не брудну і користольубну руку, а побачите тогди, шчо народ наш не такиј зьвір, јаким го показујете, і шчо — коли хто завинив при јего зіпсованьу, то певно найбільше ви самі!

Довгиј час трівав торг. О. Иліја льутивсьа і кричав, шчо хлоп, то худоба, котра перед усьім потребује доброго бука, шчо кожде јего слово брехньа і не правда, і шчо хиба на огни признајесьа до правди. В конець таки стало на јего. Максимови духу не стало суперечати сьа с панотцем і зітхајучи пристав на жаданье о. Иліји. По відходьі Максима панотець тілько спльунули і проворкотали:

— Тьфу до чорта с хамами! хвильі спокоју чоловік не маје!

І облекшивши серце таким словом, засьів о. Иліја знов до писанья. Бесьіда з Максимом і холодниј поранок протверезили јего. Прилагодив другиј лист і по хвили намислу швидко забігало перо по папері, а лице о. Иліји розјаснилосьа, просьвітльіло від приливу патріотичного чутьа, котре в тій хвили виливав на папір. Крізь хмари продерлосьа сонце і косим, сьвітльаним стовпом льагло поперек сьвітлицьі, але до сидьачого не доходило сьвітло. У сусьіднім покоју чути було стук і шелест служницьі, шчо запрјатувала по вчорашній гостиньі, а крізь отворені двері бачив там о. Иліја тілько стојачиј насупротив фортепјан з роскиданими на нім нотами.

А в хатьі Максима в тім часьі сумно, понуро, мов у гробі. Небіжку вже обмили і нарјадили на лаві. Кілька старих баб тихо-тихо крутьатсьа по хатьі, прибирајучи та порјадкујучи, а Максим з заломаними руками, ньімиј, блыдиј і згорблениј стојіт у ніг тоји, шчо мала бути јего товаришкоју і помічницеју в недоли житьа, а тепер стала тілько лишним, важким тьагаром. Ньіхто не промовльаје до нього, не потьішаје, не розраджује. Сам він стојіт у своїм горју, — хто знаје, може думаје о тім, відки ту взьати грошеј на похорони? Звісно, прозаічна душа!

Але горајчиј, голосниј патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачит і не хоче бачити тоји дрібноји, шчоденноји прози!...

Іван Франко.

Јурко Куликів.

I.

Утьамно було ждати нам, дьітем, ньім Јурко Куликів изијде з горба. Скажут, бувало, мама: иде вже сирота Кулик, на ковалевім, — а ми в вікно, або, јак веремја, повібігајемо на двір, та дивимосьа, јак він типаје: так вам поволенькі, нога за ногов, шо ледви волочитсьа. Втьамно, кажу було і сумно: тілько раз видьіти јего і тілько ждати, ньім він притипаје— с пів днини.

Увијде, бувало, до хати, стане в замітавках, і дниньцькі би перестојав, спустивши голову і перебирајучи в руках свій стариј капельух: такиј несьміливиј. Просьа, бувало, мама: — Сьідајте, Јурку.

Не чује — глухиј був. Мама зачнут показувати руками, аби сьів на лавицьу. Сьаде, бувало, в самім кутику під полицьами, і дниньцькі мовчит— слова ми з него не вчули. А таке було, небожа, бідьане-нужденне, шчо сум побирав дивитисьа на него. Не молодиј вже був, до сорока доходило: абшит, кажут, дали, значит вислужив у воську..., а људе звали глухманом, дуреньком та ньімаком, і либонь ци не недумком: хто јего розбере ?...

Ми, бувало, повипульујемо на него очи: він дивитсьа на нас ласкаво, то моршчит чоло, моршчитсьа шче дужче жовте јего лице, вдивитсьа очима в земльу, а слози: кап-кап-кап...

— Шчо вам, Јурко? питајут мама. Півгодини жданки.

— Ньічо, каже по-тихонькі і спроволока, от јак миньі — сиротьі вічному. Безневинне убив чоловіка, а може ј більше: Господи, змилосердисьа! Та ј мене збавили.... бодај јім таке легке конанье було, јак миньі житије моје !...

Оце було перше јего слово. Пішов.

— Мамо, кого він убив?

— А хто там може знати: він, кажут, несповна розуму — а в тьім?

— А чогож він плакав?...

— Або нема чого плакати? От, јак сиротьі... Маму колись мав, газдівство своје, хоть маленьке, кажут, а все такі своје: хатку та грјадки, тај шче мав здоровје, заробити міг. А тепер от: ходи та жебрај... Не мило то, дьітоньки, піти на жебри, а шче, јак јему: куља, кажут, з гармати оглушила і відојмила мову, ноги пострільаньі, усе тьіло. Ој, просьіт, дьітоньки бога, або не дав бути у воську і тьій, шо в корчи.

— То того він плакав?

— Та же видкосьа, шчо того. Видите: ви шче мальі, тата, маму мајете — не знајете біди, а він јеји зазнав. Тато, кажут, зварич був, вік звікував у споду, соньцьа божого не видів; надсадивсьа-дьі роботов і вмер — от, јак кождиј зварич. Крірвала і вна, небіжечка, то в жидьів, то в попа. На старість, кажут, відогнали — та ј умерла на жебрах. Ото, каже бувало, тьагнемо, јак воли, — і аньі суди боже вібитисьа з біди: усего купи — дорожньа, навіть би соли купити... Ја вже собі, каже, Іванишко, грішна думају, шчо це велика неправда: робја наші људе коло соли, на својій питоменньій земли, аж умирают з надсади, а пани за сіль збивајут несуменну суму грошеј... То-то, бувало, небіжечка набідуваласьа, а шче таки не хотъіла вмирати: Јурка ждала, та ј не дьіждала.

II.

Ja вже такий цыкавий був роспитати самого Jурка за jего біду, але не було jак, бо він усе такі був дуже слабоjі бесьіди, і хто знаje, ци роздрухавбисьа був, jак би не бранка 1866 року.

Тьажкий був рік уже з весни: зазирав вже в очи голод, і позасьівати усьім не стало — а шче до того така велика бранка. Льудьім дало пуд: конец-дьі сьвітови!...

В казетах пишут: воjна! По льудех пішла поголоска, шчо пів сьвіта хочут заjмити. Гуцули добре поприлагоджувалисьа: один повісивсьа, другий застріливсьа, третий відтьав, або втовк собі каменем кілька пальцьів с правоjі руки, простріливши праву руку. Дejакі попідплачували: але, кажут, тогди треба було великого богатирjа, аби викупивсьа. Jак не під воjну, то дати би сотку писареви, сотку старостьі, а по сотцьі старшим — не журисьа! А теперь, кажут, на тисьачі jшло.

Сумно — сумно на сьвітьі, шо — хоть у гріб живому. По містови старші шабльами: цор-цор-цор, а льудьім, jак ножами в серце.

Перед хатами, де відбираjут — ровта льудеj: усьі мішчане, із сьіл, із гір — ледьіньів поприводили, jак вольів на заріз. Покличут котрого: ци мав хто на одну мінутку тілько чорних думок, тілько муки, jак тато, або мама, шчо ждут на дворі сина, доки обзирajут? Не одно так посивіло. Шчо виjде обстрижениj, під дозором: плачі, jойканье. Мало хто тогди вискочив із своjім волосьем.

Дивjусьа: Jурко. Такиj червониj, злосниj. Ja аж напудивсьа: шчо jему? Витьаг шиjу і зазираje у вікна. Він і так довгобразиj, а тепер — jак смерть. Зубами скрегоче, кулак истиснув:

— Тілько ви jіх будете видьіти, вівкнув не своjіми голосами. Ото буде радости льудьім. Льуде! не дajте — головництво! Ех, льуде ви, льуде!...

На него зіздрилисьа посьіпаки.

— Дурниj! кажут льуде. Не дивітсьа.

— Jурку, прошу ja jего, і сьіпнув за рукав. Вечір, хмаритсьа — ходьіт до нас, і показуjу на мігі.

Ледви умолив. А до нас з міста в гору дальічко. Jурко jде прудче, ньіш коли — страшниj Ідемо попри одну хату: жінка стара голосит, а рекрут вчепивсьа волови за шиjу, і плаче — плаче:

— Волики моjі, буланики моjі, хтож вас буде догльадати — и — и, мамцьі на хльібец заробjати? Ja шче вами на податок не заробив, а вже вас мушу до-схід соньцьа покидати — и — и...

— А ja волики продам, попови на боже дам, аби лиш тебе, синочку, від кульі відмолив... А сама наjмусьа, упjусьа-упjусьа... О, господи!...

Страх, jак жалісно зробилосьа. Ми прijшли по-тихо: не стало нам серцьа заговорити, аби не вразити.

— Все покидаj, а jди і пхаj багнет у льуцькі груди: у-ф! У таких льудиj, jак ти сам... А чоловік живину не оскорбит, бojітьсьа гріха—а льудеj ріж, стрільаj, ріж...

Ньіхто би був не пізнав тепер Jурка. Навіть тато, шчо вийшли напротьів мене, задовувалисьа, шчо jему?

— Ja вбив чоловіка... Jак тут не вдуріти? Господи, ци jе ти шче над нами, шчо така нам біда?

— Ой вже раз, кажу, біда, промовили тато і зачали ирститисьа. Вморозило, восько, податки. Јак би сьвітльі људе, то дали би собі поміч, а то — хоть очи вилупи: прото темньі!...

Ми увијшли до хати. В печи вже горіло. Сестри збилисьа на припічку, а мама шчось партолили на вечеру — звичејне, бідньі.

На дворі љунуло, јак с кінви.

III.

Јурко силувавсьа говорити, але не міг: ізнов став, јак с хреста зньатиј.

Кріз думку јего мигнула молодість — невесела. Хатчина на ріни. Тата мајже ньіколи нема дома, мама на зарібках коло жидьів. Дитину в хатьі замкнули — нудь. Нераз наплачесьа голодна дитина, доків де мама розгрижаје шчо, або повірит у жида. Деколи прижде з баньі тато — жовтиј та чорниј. Кахікаје, аж заходитсьа — дихавичниј. За мало 12 годин роботи у споду, в вікньі: треба надточувати, аби вижити. Хто маје господарство, то по 12, а бідному би прижмати добровільне по більше роботи— на житье. Де там на житье: усьа пенсіја јде јак на паль: жидам і другим љуцьким пјавкам. Нема људьім пізнаки з јіх роботи.

Занепав тато — до тижньа вмер. Шчо було в хатьі лудинки, мама попродала попови на похорон, шче ј завјазаласьа робити јему. Добре, каже, шчо ј так: бо вни би взьали ј душу, јак би лиш могли. А от у рознові умер зарібниј чоловік, лишив зарібницьу, дрібні дьіти і одну-дньісіньку козу, шчо закріпљала молоком голодні дьіти: піп за похорон видер остатну козу, — шчо не напросиласьа тота бідна жінка, не націльуваласьа попови рук та ньіг!

В нас не було ј кози: тре було наложити роботов.

Хатку віднајмили жидам за довг: пішов хлопец і мама у најми до попа, він до худоби, мама — до всего. Јак уна надсаджуваласьа — хлопец не бачив: гравсьа с пастухами на багнах. Там широко, там весело: видко ј Косів, і міську гору над ним...

Сьвјате то житье попови: ньі оре, ньі косит, ньі молотит — печене ј варене несут људе. А дьіти жрут — спасајутсьа на љуцькім хљібу, свистујучи, та цьвіркајут газдам в очи: ти сьакиј, такиј — сивому чоловікови. Прото — панич: худоба љіпша від них...

Спит хлопчина в стајни межи худобов, прильітаје панич: батьіг дај, хљіба, јаблук — і то го коле. З малку вже вчитсьа свого ремісла. Не ма ради; давај, а ньі — бје, запрутов, каменем. Ех, ти гадино погана!

Підріс хлопчик, взьали до всьакоји послуги. І босиј, і голиј: а води внеси, і дров нарубај, і в љіс појідь, і ньіт-вісти-шчо. Јак зима так љіто нема тобі просьвітку — а свиньам љіпше дајут јісти, јак слугам у попа.

Мами вже ј не значно, так изробилисьа. Підљагај, кажут, синку, підљагај, корисьа, јак можеш: видиш — јіх правда. Колиж бо годьі, коли бо серце болит.

Потеклисьа паничі до школи — хлопцеви лекше, за то панни присьікалисьа: не до него, а до служниць.

У панньів попових тілько ј думки і тілько мови, аби хто засватав. Віно вже здавна збивајесьа з љуцькоји кривди, — а вни собі блавучат:

грајут, сьпівајут, сидьат та ждут першого-льіпшого: кров, знајете, граје. Прийіде јакиј продисьвіт: „а льубиј мій! коби то миньі в місто, бо тут, на сельі, јакаж розривка? Грај на фортепаньі, або: ну, це вже најприємньішче дльа мене, — дувитисьа, јак татко бјут хлопа. Ах, јак та бестија вјесьа під ногами, јак гадина: а татко все ногами та цибухом, цибухом та ногами. Ха, ха, ха!"... Росказује покојова. А в церкові панночка јак не тота: і губки запишнила, і головку склонила, і так шчире-шчире молитсьа с книжечки — достотку сьвјата. А чельадь дома жалујесьа: сьакатака — збиточницьа, малфа! Тілько мама кажут: вікапана небіжка мама — то вже такиј накорінок.

Парубчак оступивсьа за служницев, шчо дала панна в лице: добре стьавсьа. Панночка омльіла — розбольіласьа. Було ж то Јуркови, було від „татка": водов відливали, так помісив ногами. „А збују, а опришку! ти миньі моју дитину меш збиткувати!...

— Ој, сину нерозумниј, кажут мама: було шче тобі коритисьа, може би візволили з воська. Тепер — пропало. Не таке буваје межи попами — а тебе би не ввалив у біду!... А от у Космачи здав стариј богатиргуцул удовец увесь мајеток на попа: хати, грунта, маргу—і сина одинцьа, аби го візволив із воська, взьав собі, шчо буде міркувати сумльінно, а решту, аби потому віддав синови. Јак же умер тато, то піп шче підплатив старшиньі, аби взьали слугу (тој одинец був попови за слугу). Та ј обстригли — а він, прости му господи, с туску та жальу повісивсьа в својіј стодольі. А ми, видиш, ньічо не мајемо...

Угадали мама. Пријшла бранка — першого Јурка уфатили. А панич, підростки (јіх було до лиха), шче ј покепкујутсьа і шпурјајут за ним каміньцьами.

Мама випроваджали аж до пістиньцькоји рогаткі:

— Сину мій, нерозумниј та нешчастливиј! нај тебе бог сокотит.

IV.

Мама ј вечерјати дали, ми собі свеји — а Јурко ньі слова. Загньипивсьа, бровами здвигаје. Кріз голову мигнула војна.

Тальіјане здојмилисьа на нашого цьісарја: не схотьіли платити податків, задумали бути сами в собі.

Стьагнули на них воська — зајмили і Јурка. Мало шчо с того він тьамит. Не јего вольа: кажут стрільати — мус, а ньі — застрільат тебе Кілько кульок пустив Јурко, тілько раз стиснуло јего за серце: шчо він миньі винен? за шчо ја јіх бју? шчо миньі с того? Ци він кого убив, ци ньі — не знаје. Знаје тілько, шчо видьів своїми очима, јак від јего кулькі покотивсьа молодиј тальіјанчик. (Јурко здригнувсьа)... Голодньі, задиханьі бігајут жовньаре за другими, јак пси на польованьу. Голод — не голод, жаль — не жаль: протоо цьісарські дьіти!... Навкруги јојканье: „камратьі льубі, змилосердьітсьа надомнов, добијте мене", лебедит не один. А де ж би то в кого серце убити живого чоловіка? Один без рук, другиј без ньіг, третому поломило ребра, четвертиј без голови — і тому најльіпше. Јди по льуцьких трупах, живих шче. На котрого жовньара подивитисьа — сумниј, хоть і музика виграваје сьміливоји, веселоји, ньіби піддаје охоти: ріжтесьа, льуцькі дьіти ! Приходит думка: за шчо ја бјусьа? за шчо тальіјане? Вни стали за своје — а ја за цапову душу... Пст, натьакне хто: „ти не знајеш, чим це пахне!"

Чутка, шчо ворог недалеко: старші взад, по-за простих, та в рови. Одалеки стојіт једнорал. Прилѣтаје на кони офіцер-гуцул, заступник наш льубиј:

— Пане једнорал! ген-там стојіт полк. Позволь јему перејти на друге місце, а ньі — всьі погибнут шчо до ноги.

— Раз казав — стојати мус! крикнув једнорал. А јак ми котриј на волос поступитсьа з місцьа, то буде му так, јак псови, јак тобі! (Вијмив пістольа — грим: офіцер перевернувсьа).

З усьіх боків посипалисьа в једнорала кульки (простьі самі). Једнорал — аньі мур-мур, стиснув коньа і втьік: живиј! Јуркови стало жаль. Чути: јде непријатель! Старші јак в земльу. А такі вже вам добрі-добрі дльа простих, шчо хоть до серцьа клади. Бувало, јак зицирујут, то шаблев мотлошат, або каменем товчут по мордьі — не питајут, а тепер такі скрійньі, та все: ану, моји дьіти (бодајес не дьіждав!) відважно, будьім го мати на вечеру (ньіби ворога)...

Здалека вже јего видко. Забриньіли по-при вуха кульки: одному зірвало чакміцу, другому руку, третому голову — і тому најльіпше... Дале посипало, јак градом — ми собі. Навкруги крик, писк, дим — душно. До вогньу! заграла банда коломијки: і танец наш обертајут протьів нас! Јурко без памьати: не јего вольа, не він винен — на шчо ж і розуму? Биј — не питај: одже не на твојій души! Јакби ти вбив кого дома — на шибеницьу, а за тисьачі на војньі, ньіхто ньічо ј не писне! Јуркови пријшло в голову, шчо, јак би не було старших, то не було би кому гнати простих одни на одних: сами би ачеј не пішли!... Але і другі не забули за старших: усе кульку в лоб, кульку в лоб, јак псови. Добре робја, думаје собі Јурко: отак, отак — то але! Усьім допекли до живого...

Јуркови зробилосьа горјаче в ногу, у другу, у ребрі, коло серцьа. Кров ударила в голову — більше не тьамит, упав...

Снитсьа јему, шчо десь на сьвіті чорна пітьма, а він на-серед широкого польа. Чује: з одного боку і з другого летит на себе восько, тујтуј скремснутисьа, так жене јіх крик старших: гајда, дьіти, за ојчизнину... за ојчизнину-у-у!.. Шчо за ојчизнина? питаје раптом один простиј — тој десь офіцер — і обертајесьа до нас: „Де ваша батьківшчина?“ Всьі закричали разом:

— Грунт, хата, робота, жінка, дьіти — льуде!

— Ци хто нападав на вас із тих льудеј, шчо ви так сунулисьа на них, јак оси?

— Не ми! не нападав!

— За шчо ж ви бјетесьа? Жовньаре в сьміх — одни і другі.

— Та бо ј је, за шчо? Ми ј не видьіли одни одних, не то би ми собі шо винни були!

Јурко десь тогди встав, израдуваннј...

— Чого ж ви стали, закричав фельфебер... Буде вам від пана једнорала!...

Жовньаре глип: і капітаньів і офіцерів вже десь не ма, не то једноральів... Ба дале ј фельфебра, шчо кричав, капральів — усьа старшина, десь јак шчезла. На одньім і на другім боцьі самі простьі. Лиш дивјасьа одни на однних. А деж непријатьіль? думаје собі Јурко. Самі льуде: гвери поскладали в перехрест, скинули мундурје: самісьінькі льуде. Талијане,

простьі робітники, і наші — найбільше гуцульів... Хло! а на шчо ж дурно музика граје? крикнув јакијсь — і всьі десь пішли у танец, навіть Јурко, хоть јак він бувало не мав до того охоти... Ну, а гуцули: звісно — льуд підтанешниј. Танцьујут і сьпівајут, дуже десь прија̀зноји — Јурко не тьамит.

— Оце, кажут, на памјатку, шчо по добру росходимосьа...

— І по добру росходимосьа, і більше одни на одних не підемо. Хіба би свого боронити: і то не бити, а не дати — тај гльаба!...

Зачали цільуватисьа, Јурко десь іс тим, шчо він-дьі в него вцьілив... Ото десь, думаје, буде радьість жінцьі, чи кому там, јак уздрјат живого... а миньі не буде гріха, шчо заневинне убив чоловіка... Јак легко на серци...

Вертајут десь домів: польа зеленьі, збіжа аж до самого Косова. От је і хатка і грунтик: відкісь узьалисьа... І мама десь, і тато — уже здорові, робја по менче... і сьіль десь навіть льуцька... Не ма десь ньі попа, ньі паньів, і жиди десь робја, јак і льуде — не ссут вже льуцькоји керви... Ej, ньі! думаје собі Јурко, відај це миньі снитсьа?...

Гук јакісь — грім-дьі: зашуміло в вухах, в голові... Не стало памјати — навіть не снитсьа...

Јурко гej задрімав: піт ильльавсьа із чола, з лицьа. Тато хотьіли корньати, аби льаг добре.

— Нај, кажут мама... На дворі темно, пригасло і в печи. Коли чујемо: плачі...

— Певне, сирота Јаковиха... кажут мама. Василь дьі ниньі ставивсьа?

Під вікном заголосило:

— Васильку мій, синку мій... На шчо ја тебе вікохала? Не буде миньі робітника, не буде миньі помічника... Іваншико-душко, ньікому вже буде піти вам на толоку...

Мама в плач, ми собі. Оце, кажут тато, і слози јім закрутилисьа — досить уни твердого серцьа... В хатьі зробивсьа рејвах — звичејне. Пробудивсьа і Јурко, втворив очи, розгльанувсьа, думав-думав... Угадав, по кім плачі.

— А!... Ото, каже, де ја впинивсьа!

V.

Кому не давсьа в знаки тьажкиј, 1866 рік?

Льуде ззьіли хльіб, јак саранча — зеленцем. В кого не було старого хльіба, або гроша — гинь, бо заробити де не було. Одна садовина вродила була сивно — тај тоји не стало на довго: з галузьем обчімхали. Вже то треба було великого богача, аби пік хльіб із чистоји муки: усе збитниј, та збитниј: із грисом, сьівков, усьаков травов — досить того, миьакини, јак свиньам. Дехто примішував і жолуду і макуха, јак був. Тај то не розјідалисьа: чиру коби хоть зо три рази на днину попојісти — і то шче було по божому. Бідньі, то ј того не видьіли...

Чим уни жили — хто јіх там знав? Доків шче були в льісьі губи — јіли сирівцем, хоть кілько набралисьа від побережників. Льудьім, знајете, ньічо не вольно за дурно: заплати зльісному, то будут і дрова, і губи, і малини і ожини, а ньі — то плечі не твоји, і до кремінaлу упхајут: на все в них је право!

Не стало губ — взьалисьа до хабузу: листье јіли, кропиву, не то квас, або шчо; коріньцьі вишпортували з земльі, та гризли. Не стало ј того.

Льуде усе більше стали мерти з голоду.

Мало того добра: хольера, најсьа преч каже, така зајшла на Косів, шо мало хто ј тьамује такоји.

Чути: у тьій хатьі умерло двоје, троје, у тьій вивмирали шчо до одного. Там з голоду, там від хольери, а он-там обоје нараз пријшли в гостьі... А поратьівльі від голоду не було і не могло бути, бо не було кому, аньі чим де заробити: шчо најдужчих парубків позабирали до вогньу с прејсом, лишили саме бабство, старих, та харлаків молодих; а зарібна худобинка — воли, пішли під заріз (не то корови, або шчо). Зробили празник, днину, другу — і самим богачам не стало шчо јісти. Льуде позаставјали в жидьів усе: грунта, хати, а за лудину усьаку — то ј не згадувати. Ој набралисьа вни тогди, та набралисьа... І попи богато роспродували льудьім збіжа, за готовиј гріш — бідному не повірили. А жили собі на всьі застави, шче ј бенькетували...

Жиди з міста позабиралисьа сидьіти по-під льіс, то під голицьу (горби в нас такі). Хати позамиканьі — містò пустьісьіньке. Бувало, јак іди, то ј мухи не чути, хіба свиј хід.

В ровах, по-під хати, по ринку — попухльі льуде! кого де захопило, там і впав — ратунку ньі відки. Дохторам би платити, за дурно і вни не схильатсьа д чоловікови. Капель, загріти черево, — купи, навіть горівки купи: а відки тут узьати, бідним льудьім?

Он-тому піна з рота тече, уфатили корчі, кидаје ним, голову розбив до каміньа, завірив очи, здихнув -- тај по ньім..

Грабарі збирајут трупів і по вісьім на днину кидајут в одну јаму— не дуже питајут попів...

Шчо то тогди не натерпівсьа Јурко — росказати годьі. Дужчі — не то, а не могли собі дати ради: а він же вічниј калъіка...

VI.

Іду ја раз глухим містом, дивјусьа — Јурко. Ја ј не пізнав. Досить був невидниј, а тепер — лиш шкіра та кости. Не шчо, јак голод зморив јего і ззьіла жура. Жасно було ј гльанути на того чоловіка: очи му лиш трохи шче сьвітилисьа, так глібоко запали в голову... Лице вже ньі жовте, ньі чорне — а јакесь деревјане, можесте видьіли коли чоловіка з дерева, шчо показује руков дорогу?... Борода рјаденька, капельух стариј вовньаниј, з високим наголовачем; хто би казав, шчо жид. Хід ишче слабшиј, јак бувало: де цему було роздобути јісти, схилитисьа не гарен, не то шчо! Ја надијшов ид нему: у грудех, јак кажут, грало вже херувими — ледви дихав.

— От шчо, каже, зробили з мене! Ба ци буде коли над ними суд?... Ба шчо-то он-де за папір прильіпили на стьіньі? і показује руков.

Гірка ж наша година, ньім ми зајшли туди.

— Оце, каже, аньі заробити, аньі вімолити... Тиждень вже не мав ньічо в губах (а ја ј сам голоден, ньі по шчо Јурка просити до дому!)

— Позичку давали, та шчо ж, коли бідному ньі відки не пријде поміч! Шчо богач, то впхавсьа ид тим посьіпакам, а миньі, то ј до судного

дньа не діпхатисьа туди. Ej, льуде, льуде, дивітсьа, аби та позичка не вíйшла вам на біду! і твоје тобі не подарујут — відерут із душев, шче j податкі більші накладут...

Приходимо до того муру с письмом. По польськи і по-руськи було друковано, шчо наших бјут, шчо аби молитисьа за цьісарја, аби јему бог поміг побити ворога.

— Сам-дьі наставльаје своји груди, без воська-дьі бјутсьа... Гај, гај! коби то лиш сами чубилисьа...

— Не бíјтесьа льуде, ньічо вам не станесьа без божоји волькі: ньі один не верне з тих, шчо тепер бјутсьа!...

Миньі жалькісно зробилосьа за ними і за льудьми. Із сьпіванок, шчо чув від мами, знав ја трохі тьажку жóвньарську дольу, але словом того сказати годьі...

Вже було над-вечір. Стојіт-стојіт Јурко — на місци-дьі затетерів, а сумниј-сумниј, јак чорна ньіч.

— Не було миньі просьвітку і... не... буде... сказав він, јак з могили — тај поваливсьа.

Вхопили корчі, скрутило руки і ноги поломлені. Миньі стало льачно самому, а серце пукало, лишити Јурка в бíдьі, а тут вам аньі живоји душі. Не довго јего помучило: такому умерти, јак мусьі... Лежит неживиј Јурко: от, јак-бих видьів жаль на јего лици...

Стемньіло трóхі: миньі дало пуд, — ја в ноги... На дворі шче тихíшче стало, јак у днину. Ја засьпівав собі по-тихо жалькбноји:

Плаче јотец, мати тиже,
За жовньірем ја в сьвіт пише:
Де ти, сину, прибувајеш?
Відомости нам не дајеш...
Прибувају в чужьім крају:
Крíшкі хльіба не видају,
Капльі води не пивају...

а миньі причувајесьа, шчо за мнов сьпівајут-жалујутсьа і жовньаре, шчо в вогни, і льуде. Один десь тілько ньімиј — мученик Јурко.

М. Павлик.

ШЧО ТАКЕ СОЦІАЛІЗМ?

Дра Альб. Шефле. *)

ВІД РЕДАКЦІЈІ.

Остатними часами у нас богато було крику про соціалізм, — але рідко в кого јесть докладна і јасна думка, шчо то воно таке за звíр. Ми задумали подати звістки про ту прójаву, де можна, словами

---

[1]) Die Quintessenz des Socialismus. Vierte Auflage. Fünfter Abdruck. Gotha. 1878.

самих ії прихильників. На перший раз даємо переклад брошури д-ра Шефле, як чоловіка, имя которого доволі звісне в Австрії, і як пишучого про соціалістичний рух найближчого до нас краю, — Германії. Остатнього ми просимо наших читателів не забувати, перегльадаючи писанья д-ра Шефле, се б то: шчо автор німець і стоїть на полі німецького соціалізму, німецькоії „Social-Demokratische Partei", котра признаје більше-меньше централістичну основу соціально-демократичноі держави (Volksstaat). От через те д-р Шефле говорить трохи з висока про т. зв. „ан-архістів, або Бакуністів", се б то про французских і россійськіх соціалістів федерально-громадського напрямку, котрі вийшли з новішчоі, Прудоновськоі і післьа-Прудоновськоі школи соціалізму (післьа 1848 р.), подібно тому, як думка німецького соціаль-демократичного Volksstaat вийшла з Льуї-Бланівського державного комунізму, шчо панував в думках соціалістів французів до повстанья 1848 р. — Скінчивши переклад статьті д-ра Шефле, ми дамо короткий образ і думок громадівців-федералістів в статьі звісного географа Елізе Рекльу з французского місячника „Le Travailleur" (L'évolution légale et l'anarchie).

Замітимо при случаю, шчо у нас навіть в 1877 р. одна часопись покликувалась на д-ра Шефле, як на противника соціалізму і, сказали б ми, — прихильника громадських думок самоі теі часописи, як би ми бачили в ній скілько небудь ясні думки про які небудь громадські річі. (Дивись „Правда" 1877, 153 і далі.)

I.

З часу остатних виборів до німецькоі думи державноі мерешчить ся червоний опир усім, від найвишчого до найнижчого. Тілько чудно: ядро і мета соціалістичноі пропаганди майже незнані не тілько водоносам, але і далеко в гору рядам „маючих і освічених верств", ба навіть широким кружкам самих соціалістів. Доконуємосьа день-по-день про несуменну суму на цім полі ложних толків, то надмірних надій, то пустого страху. Ненависники, згірдники, а іменно самі численні вірні „новоі евангеліі", не мають вірного, а то і далекого поньатьа про цьу річ, котроі бояться або гидьатьсьа, або котру маловажать, чи хвальать під небеса.

При такій путанині публичного мніньа перше запевне конечно потрібне оце: дати ясну відомість про суть і мету нового соціалістичного ладу, а особливо розбити усипльаючі ложні поньатьа і знишчити глупоту, шчо ошукує сама себе. Розширити правдиві відомости на цім полі — це намір „Сути соціалізму". Правда над усе!

Возьмім же зараз таки самий рух. Зважмо наперед ядро народно-господарське соціалізму — оставльаючи тимчасом в стороні его минуче побічне агітаторство, его зявишча і намоги релігійні і політичні, его затимчасові указні слова.

Цеж діло безперечно господарське, воно бодай в першій лінії — „питанье черева", воно вийшло з основного перевороту в устрою суспільноі

переміни матеріі, воно зjавишче народно-господарське, вийшовше с перевороту маломішчанського систему продукційного і заробкового, а очевидно, шчо j мета соціалістичного руху jде в першій лініjі до основного переинакшенья теперішноjі народноjі господарки, на шчо пристали усі сторони.

Народно-господарська суть соціалістичного програму, властива ціль межинародного руху, оце:

Заміна „*приватного* капіталу“ (т. j. зисковного, приватного способу продукційного, порjадкованого суспільно тілько свобідноjу конкуренцијеjу[1]) „капіталом *громадним* (колективним), т. j. таким способом продукційним, котриj би на підставі громадноjі (колективноjі) власности, на підставі того, шчо всі члени громади будуть мати спільні средства *продукційні*, завів одностаjниj (соціальниj, „колективниj“) лад в народніj роботі. Цеj „колективістичниj (громадьанськиj) спосіб продукціjі усунув би теперішну конкуренцију, поставивши части колективноjі (соціальноjі, кооперативноjі) продукціjі дібр під провід умисне на то постановленого урjаду і дільучи під тимже проводом спільниj („громадськиj“) продукт усіх межи всіх.

Це, наjкоротше сказана — ціль теперішного соціалізму, jак би не різна і навіть самим поодиноким проводирjам неjасна була дорога, шчо маje вести до цего. „Анархістів“ (Бакуністів), шчо хотьать спільноjі власности по группам, годі вважати консеквентними соціалістами.

Замісто того, шчо тепер усьакиj, хто маje капітал, підіjмаjесьа добровольне (приватно) части цілоjі народноjі продукціjі за-дльа власного зиску, і соціально давлениj тілько, так сказати, гідростатичним напротивним нагнітом усіх инших конкурентів на зиск, то в державі соціалістів було б средство організаціjі продукованьа і обігу (циркульаціjі) усіх дібр (т. j. капітал, шчо містить в собі усі средства дльа продукціjі) зараз спершу в руках цілоjі громади, котроjі колективні органи і держали б вкупі усі приватні робучі сили пісьльа соціального поділу роботи („колективноjі роботи“), і ділили б усі продукти соціальноjі кооперациjі пісьльа напрацьованьа кождого одинокого; приватного діла, „предприньатьа“, не було б уже, а поголовна (не приватна) продуктивна робота усіх в продуктивних і збуткових закладах, уладжених по громадськи і випосажених із колективноjі власности капіталу, за виплатоjу пенсіjі замість приватного зиску і нагороди. Потрібні гроші на всьаку продукцију мусіли б установльуватись усегдашним урjадовим піднесеньем потреби зі сторони урjадів збуткових і начальства над продукцијеjу, і мусіли б стати в основу соціальному пльанови руху. Случаjниj недостаток або назвишка дійсних доходів супротів видатків, потрібних дльа руху в усьакіj порі, вирівньували б сьа час від часу с припасів, котрі були б тоді публичними, не приватними торговими складами. Це безперечно наjзагальнішчиj змисл „колективізму“ супротів „капіталізму“; jадро публичноjі „організаціjі роботи“ супротів нинішноjі так названоjі „анархіjі конкуренцијноjі“, при котріj — пісьльа думки соціалістів, велике завданье суспільноjі обміни матерjалу, соціальна достача і дільба дібр, не становить сталоjі, розумноjі соціальноjі функціjі, а гру „анархічноjі“ конкуренціjі і приватноjі погоні за наjбільшоjу приватноjу наживоjу.

---

[1]) Конкуренція — боротьба производителів межи собоjу за збуток товару, боротьба робітників межи собоjу за полученье роботи, боротьба фабрикантів з робітниками за скількість плати, боротьба бідного против машини, шчо відбираje в него роботу і хліб. Прип. ред.

Провідники межинародного руху — особливо К. Маркс в своїм критичнім і їдкім тай безперечно остроумнім ділі [1]) дуже-то осторожні, дајучи своїі позитивні програми; але усьакиј, хто вміје читати і консеквентно думати, буде вважати от шчо тілько дані головні думки — јадром і методу соціалізму Це јасно з обширноїі критики соціалістів на теперішну приватну, капіталістичну організацију народноїі господарки. Це виходить с того, шчо соціалістична наука уважаје працьу підставоју всьакоїі цінности, шчо на будушче назначује міроју приватного доходу скількість робучих днів у громадськіј продукції, шчо хоче усунути теперішне вживанье грошеј і т. д.

Вконець можна вивести цеј головниј погльад с позитивних програмів нового соціалістичного ладу в народніј господарці, на кілько јіх розвили, або натьакнули мисльашчі провідники. І в критиці, і в пропаганді і в програмах визначујесьа цьа головна думка: Колективне (громадне) замісто приватного посіданьа усіх средств продукцијних (грунтів, фабрик, машин, знарјадів і т. д.) — „організација громадноїі роботи“, на місце по-особноїі, приватноїі конкуренції капіталістичноїі, т. ј. громадськиј поділ і веденье продукцијного процесу намісто приватних діл, публичниј поділ усеїі роботи на підставі громадського посіданьа усего матерјалу потрібного до соціальноїі праці, — вконець поділ громадського доходу з усьаких родів дібр післьа міри цінности і великости робучого вкладу межи робітників. Продукујучими були б індівідуально тілько робітники, бо шчо до средств продукцијних (капіталу) то не було б уже приватного посіданьа, усі працьујуть конець-кіньців при помочи продукцијних средств усеїі громади (громадського капіталу); на око не були б вони приватними предпринимательми і в приватніј службі, а були б рівними робітниками з заводу, зобовјазаними безпосередно усіј громаді і оплачуваними від неји. Значить дальше, не було б зовсім на будушче ј теперішного основного поділу приватних доходів раз на зиск (н. пр. процент, јакиј побираје віритель з доходу довжника), і знов на заплату, але всьакиј дохід—це була б в рівніј мірі безпосередно від громади післьа робучого вкладу кождому призначена участь в народніј продукції (т. ј. викльучниј дохід с праці). Тим, шчо замісто просто працьувати на хліб, несли б загальну користь громаді, јак судаторі, завідателі, вчителі, художники, висьлідники, т. ј. усім „небезпосередно продукујучим“ особам, не занимаючимсьа соціальноју обміноју матерјалу, дала б сьа потрібна дльа јіх житьа часть с продукту всеїі національноїі праці післьа часу, јакиј вони обернули в загальну користь громаді. Читатель, шчо ніколи не занимавсь ближче цим „переворотом в пльані організації“, ледви зрозуміје јего. Сам ја потребував років, шчо б в него вдуматись.

А однако маје цеј пльан уже партију, котора переходить много инчих великих партій гарјачостьу, одушевленьем, вірою переносьачоју гори, тісноју організацијеју і розширенъем межи-народним, котра зискује усе більше прихильників, і надијесьа певноїі побіди в будучности. Варт прото усім потрудитисьа і вијти бодај на стілько в круг думок, противних настојашчому порјадкови суспільности, шчоб — в загалі розуміти противника. Нам треба прото јаснішче розвити ті головні думки соціалізму. Заки мож буде дијсно побороти великого противника, треба уперед всего докладно, без

[1]) Kapital. (до тепер I том.)

ВІБ 7416 3

упередноїі думки і ложних толків знати, чого він хоче, а в основі „хотіти мусить“. А притім не треба ставити в основу особисті дуренства гарячих голов (запальків), на кілько вони діло побічне, не випливаюче з основноїі думки, а триматисьа того, шчо конечно виходить з прінціпу, а то на кілько мож найрозумнішчого формулованьа прінціпу. Це тепер можна тим більше, шчо нійак з нині на завтра, або ї за рік не ввійде в житье „нова віра“ робітників. В тім, на кілько мож объективнім змислі, викльучивши усе невластиве, побічне, хочемо оце показати річ.

Розуміесьа, шчо хотьачи представити зовсім нагльадно позитивний лад соціалізму, подибуємо зразу значні трудности.

Цілиї рjад говірок маје ту минуче, хвилеве тілько значенье агітаторське, вони не катехізм, котрого треба держатись. Старі химерні пльани реорганізаційні Ш. Фурjера і др. вправді маjуть в своjіх мотивах вже усі основні думки теперішного соціалізму, але вони вже не jего програм. Практичниї агітаторськиї колективізм інтернаціоналок, шчо безперечно став уже далеко поважнішчим — це вже не химера Фурjеристів і Сен-Сімоністів, але про него не цілком jасно навіть впливовим провідникам. Нераз навіть зазичуjуть соціалісти основні думки від теперішноїі приватистично-ліберальноїі народноїі господарки; так зробив навіть Льассаль в усіх позитивних пльанах, так шчо К. Маркс відвернувсьа від Льассалевих пльанів, (н. пр. продуктивні ассоціаціjі з державноjу кредитовоjу помічьу[1]).

Про позитивні цілі, так jак вони виходьать з найвишчого прінціпу одного колективного капіталу наміcто теперішних многих конкуруjучих по-осібних капіталів, висказуjутьсьа ї найсвідомішчі межи провідниками, іменно К. Маркс, дуже уважно с політичноjу розсудливістьу. Вони знаjуть, чому так робльать. Запевне в ні-одного з них нема сумніву про те, шчо агітаціjа за-дльа громадського нового ладу шче дуже далека від мети, шчо вона шче тілько в зачатках, в котрих головна річ—негаціjа та критика теперішного (настоjашчого), найзагальнішче пробудженье свідомости народних мас—словом. Вони добре знаjуть, шчо теперішниї спосіб продукованьа мусів би шче розвити своjі остатні практичні консеквенціjі: зовсім виссати дрібну посідлість, мусів би маjже докінчити пльутократичниї процес розділенья народу на масу пролетарjату і на немногих богачів, заки пристануть і зможуть пристати маси — а іменно сельане ї маломішчане—на прінціп колективізму. Алеж поки в Німеччині, а іменно по селах, це розвитье шче далеко не доконане, хоть по містах (Париж, Картагена) пролетарjат вже „в огні“, то провідники jіх знаjуть добре, шчо це тілько перші передні спотички пізнішчоjі кльасовоjі боротьби, по котріj сподіjутьсьа повного перевороту настоjашчого приватно-капіталістичного ладу на колективно-капіталістичниї. А відносини, котрі покажуть сьа тогди, мусьать рішати много подрібностеї тогдішного позитивного програму. Тому то зовсім не дивницьа, шчо теперішні провідники не радо даjуть позитивниї програм; усі розумні провідники партіj робили усе подібно в подібних стадіjах агітаціjі.

---

[1]) Очевидно тому, бо ї громада або „група“, коли б вона захотіла перевести соціальниї процес продукціjі не зносьачи конкуренціjу многих відособлених громад межи собоjу, стоjала б прjамо на полі теперішного продукціjного порjадну.

В кождім згльаді — найважнішче заявленье то, шчо каже К. Маркс вкінці своєјі „критики капіталу“.

„Теперішнїј великиј капітал зродивсьа — каже він менче-більше — з рујіни тих форм дрібних посіллостеј (ремісництва ј рільництва), в котрих працьа і приватна власність була дійсно звјазана, в котрих дійсниј робітник посідав також своји средства до роботи і продукт праці. Цьа нутренно правдива форма приватноји власности, коли робітник був вільним паном своіх робочих вимінок, котрі він мав в својіх руках, сельанин — польа, шчо сам обробльав, ремісник— знарјаду, котрого сам по своји волі вживав, цьа, дльа свого часу шчаслива, бо нутренно правдива, з роботоју тотожна форма приватного посіданьа средств продукцијних, мала однако велику хибу в тім, шчо средства продукцијні дробились, а відти ј дрібнота і непродуктивність самоји праці. Із-за тоји хиби мусіла вона зрујнувати дрібну посідлість і рујнује јеји доси, јеји дрібні ремісничі і дрібні сельанські останки; дрібна посідлість мусить податись силі сільськогосподарського і промислового великого капіталу. Саморідна,— почивајушча так сказати на сціленьу відособленоји, независимоји особи робітника з јего приватними вимінками робучими — власність приватна подалась капіталістичнїј приватнїј власности, шчо стоји на визискуваньу чужоји, хоть формально свобідноји праці.“

Наколи цеј процес переміни (шчо нишчить дрібне ремісництво ј сельанство) досить глубоко ј широко розложить стару суспільність, наколи (старі, приватні) робітники стануть пролетарїјами, цеб то робітниками без власних средств продукцијних, а јіх робочі вимінки (давна дрібна посідлість) перејдуть в (новішчиј великиј) капітал, то тогди шче јде далі боротьба капіталу: великиј капіталіст поборјује—в другій хвилі розвитку— навіть менчого капіталіста. При усегдашнїј концентрації средств продукцијних в обширних предприньатьах „на смерть побиваје один капіталіст богато других, по-ровень з тим розвивајесь посередь приватного капіталу кооперативна (громадська) форма праці з усе більшоју силоју, сьвідушче технольогічне ужитье науки, обдумана одностајна управа землі, переміна приватних средств робучих на такі, шчо б тілько вживались спільно і ошчадно, јак спільні средства сложноји громадськоји праці.“

Але о скілько раз-ураз вменшујесьа число великих капіталістів, шчо забирајуть усі користи настојашчого перехідного процессу і монополізујуть јего, „росте також маса нужди, натиску, невільництва, пониженьа, використованьа“, росте також завзьатье робучоји кльаси, шчо усе більше змагајесьа, приучуване самим механізмом капіталістичного продукцијного процесу, до лученьа і організації. Самиј капіталістичниј монополь стане вконець стримом того способу продукцијного, шчо розвивсьа з ним і при јего помочи. Тоді вдарить остатна година дльа капіталістичноји приватноји власности. „Визискувачі будуть визискані. Капіталістичниј спосіб продукованьа і присвојенья був першоју негацијеју приватноји власности, основаноји на власнїј праци. Цьа негація негује себе саму і пре до привернення індівідуальноји власности на підставі однако добутку капіталістичноји епохи: іменно на підставі спільноји праці вільних робітників і јіх спільного посіданьа землі і средств продукцијних, добутих самоју працеју. Попередньа переміна приватноји власности, шчо була роздроблена і стојала на власнїј праци, на теперішнїј капітал, була процесом далеко довшим,

упрjамим і тьажшим, ніж переміна приватного капіталу, шчо фактично вже далі стоjіть на громадськіj праци,—на громадську власність. Там треба було визискати народну масу немногим самозванцьам, а тут треба визискати немногих самозванців народніj масі.“

Чи мож говорити jаснішче? Оці місцьа тілько говорьать про критичне, осторожно заjавлене позитивне jадро соціалізму, шчо j цілі томи.

Вони показуjуть раз, jак jасно видить новиj рух своjу загальну ціль, своjу попору в самім пльутократичнім розвитку, конечниj зріст своjіх помічних средств і теперішне, тілько приготовльуjуче стадіjум агітаціjі. З великоjу певностьу числьать провідники пролетарjату на то, шчо, більше, ніж усьака агітаціjа, вчить пролетарійів і збиваje в політично-соціальну силу сам механічниj натиск великоjі фабрикаціjі, усьаке централізаціjне змаганье часу. Вони не похвальаjуть державноjі концентраціjі праці воськовим механізмом загальноjі рекрутськоjі повинности, але, конець-кінців не бачуть в нij спинку; противно, провідники вважаjуть jеjі „школоjу“, котра дльа соціалізму на будушче зовсім не шкідлива, а готовить jему будушчих воjовників, та при тім ставить протів себе народи с фінансових згльадів. Всьо, шчо вчить маси збиватисьа в купу, шчо централізуje, шчо веде за собоjу публичне сціленье поодиноких сил в jак найбільшім розмірі, всьо то — підмога соціалізмови. Наведене місце показуje, jак jасно і сьміливо він числить на науку в школі теперішноjі капіталістичноjі державноjі господарки. То ж годі супротів нього перед усім числити супокіjно на багнети та політичну централізаціjу, бо іменно то послужить соціалізмови найскоршим і найкористнішчим способом розширенья.

Із цего остатного місцьа передовсім jасно, чому соціалізм не квапитьсьа виходити з ролі критики і кинутисьа в море позитивних програм: — він каже і знаje, шчо приготовльуjучиj процес довгиj, упрjамиj і тьажкиj. Алеж знов із цего бачимо до-разу, о шчо jде конець-кінців. В найбільше значушчім кінцевім місци головного соціалістичного діла маjемо вијасненье, шчо соціалізм домагаjесьа переміпи приватного капіталу, шчо вже фактично звjазаниj с кооперативноjу громадськоjу працеjу, на спільну власність спільно працьуjучих робітників, на „громадську власність“, на „громадьанськиj капітал“. Однако с тоjі головноjі позитивноjі думки дасть сьа вивести наперед цілиj позитивниj лад будушчоjі соціалістичноjі держави шче певнішче, jак взад з кістки давного зьвірjа можна виказати будову цілого загиблого роду. Крім того при цім виводі помічні нам соціалістичні теоріjі (н. пр. теоріjа цінности), і часті, хоть тілько гіпотетичні примішки позитивних погльадів у критиці капіталу. Про те наслідушчиj наш образ позитивного ладу соціалістичного виходить jак найконсеквентнішче с критичних і позитивних засад соціалістів, хоть вони не показали jего в тих самих зарисах; але у нас він підданиj контролі jак найстараннішчого порівнанья доступноjі дльа нас соціалістичноjі літератури.

II.

Заким проведемо поодинокі насьлідки колективістичного прінціпу, повторьуjемо шче раз: Суть соціалізму, це переміна приватних, конкурујучих капіталів на один громадськиj капітал.

Змисл цеjі найвишчоjі вимоги, с котроjі все слідујуче само виходить, треба наперед шче далі розjаснити.

Спитаймо передовсім, *як* взагалі маје статисьа переміна?

Шчо до того, *коли* маје статисьа переміна, то, јак звісно, провідники не дуже горјачутьсьа. Сьвідушчі голови між ними знајуть, бачитьсьа, шчо час повноји побіди јіх діла — зовсім не ниньі-завтра, і хто знаје, чи наближитьсьа в цім столітьу. Усе, до чого вони можуть іти, і чого можуть надіјатисьа, це достиженье політичноји сили, а шче більше, привченье мас до спільноји праці, агітацијне підкопанье теперішнього мајеткового ладу, јего шлідливости та ошуканьства, і — доведенье многих міліонів пролетарійів до крајноји бідности кількома капіталістами.

Агітатори доходьать до своједи најближчоји мети, організујучи партіји, розширјујучи матеріалістичниј смак межи масами, показујучи зискові ошуканьства та „крахові скандали“, рујнујучи усьакі старі авторітети (јасно, шчо в спорі держави с церквоју соціалізм — tertius gaudens), користујучись усьакоју централізацијеју в державі, промислі, публицистиці — дльа „громадськоји“ пропаганди.

Розширенье товариств продуктивних, в основі — не соціалістична організација, бо ј інтереси поодиноких громад конкурували б іс собоју; це, значить, остатна појава капіталістичного прінціпу. Але в цім по крајній мірі нема нијакоји осуди дльа соціалізму, бо такі поосібні громади органічно ближчі до колективізму, а проте лекше јіх в остатній хвили перемінити в соціалізм, ніж „панські“ порјадки. Так само участь робітників в загальнім зиску предприньатьа — також ишче не соціалістична установа, але веде до „громадського посіданьа“. Всьо те дльа соціалізму — вода на млин, але всьо те, зовсім шче не „посьлідне слово“ соціалізму. Ми це з натиском кажемо тому, шчоб појаснити, дльа чого передовсім політичне осиленье мас, агітација, розширенье матеріалістичного сьвітогльаду, критика зискових ошуканьств, а то ј державна поміч і таке инче на тепер *је*, а по розумному ј *мусить бути*, змістом руху соціалістичного, та шчо воно ј *може ним бути* без жадноји шкоди і ујми дльа прінціпу.

Особливо треба по-при це на разу спімнути про згідниј спосіб *критичноји полеміки* против „капіталу“ (приватноји системи продукцијноји), властивоји соціалізмови; а то зовсім годі зрозуміти мову соціалістів. „Критика капіталу“, це најголовнішча духова працьа вступна руху в настојашчій стадіји.

За-дльа того треба примітити оце: *теперішну* (приватну) *власність в капіталі узнајуть за крадіж*.

Але це велике і загальне недорозумінье, наколи слова Прудона: „власність — то крадіж“, бере хто в такім значіньу, шчо ніби комунізм уважаје кождого властителья злодіјем в карнім значіньу слова, та рахује і најчеснијшого буржуа до тих, шчо з злодіјською ліхтарнеју та витрихом добувајутьсьа до чужого добра. Нема нічо хибнішчого, јак таке толкованье слова, через шчо, думајуть, „комунізм зразу засудив самого себе.“ Значінье того, шчо „капітал“ (именно теперішниј приватниј капітал) — „крадіж“, або, јак каже Льассаль, „чужа кров“, шчо він представльаје „анархічну власність“ і шчо јего тре заступити „правдивоју власностьу“, основаноју на праци — дльа тьамучого очевидно зовсім инче!

Најкрашче видајесьа змисл соціалістичноји критики у К. *Маркса*, најважнішчого провідника і речника пролетарјату. Він виходить с того, шчо приватниј капітал, унасьліджениј з давних часів, переважно основујесьа в *начатках* на загарбаньу, випертьу туземців, забраньу сельанських

господарств, зрабованьу осель, надужитьу публичноі власти, на привілегіях охоронного мита, та на розділі забраних дібр церковних; однако дльа того, хто нин і маје таку власність, дльа Петра чи Павла — воно не крадіж. Маркс в загалі мало занимајесьа осудом тих давнішчих способів первісного нагромадженьа капіталу, а також дуже побіжно занимајесьа тим новішчим рабівницьким капіталом, шчо витуманениј при помочи продајности біржі, парльаментів і преси. Противно, — најбільше занимајесьа він тим процесом зросту капіталу, шчо на поли теперішного, правом признаного, народно-господарчого ладу викльучно можливиј, значить, при даних обставинах натуральниј, зовсім правниј, ба ј зовсім конечниј.

Про него ж оце каже Маркс, шчо маса зискових капіталів, котрі творјатьсьа і множатсьа тепер, повстаје: с процентів від капіталу і с чистого доходу від усьаких предприньать, не значить — з відшибленьа згодженоі робучоі плати. Запевне вірно! Він допускаје дальше цілковито ј то, шчо кождиј капіталіст, коли хоче вдержатисьа при „анархічнім“ соціальнім законі конкуренціјі, котрому тепер усі підлежать, мусить старатисьа — вбільшувати процентами свій капітал, а ні, то пропаде ј сам і втратить своје становишче. „Менше всьакого, — говорить Маркс дословне, — можу ја, вважајучи розвиток економічного громадьанського ладу процесом натуральним і конечним, винувати поодинокого чоловіка за соціальні обставини, котрі ј јего самого витворили, хоть би він особисто ј јак був вишчиј від них.“ [1])

Значить, Маркс особисто зовсім не називаје добутку капіталу злодіјством, ані не вимагаје від жадного капіталіста, шчоб не старавсьа о јак најбільшиј зиск і о зріст капіталу, поки мусить заробльати теперішним продукціјним способом. Але однако, дивльачись з боку, показујесьа теперішна, в засаді звихнена організаціја способу продукованьа не чим инчим, јак загарбуваньем праці, ошукоју, баришництвом, визискуваньем. Дохід с капіталу, с котрого громадьатьсьа великі приватні богацтва, приносить тілько дльа того так великі збереженьа і назвишки, бо зарібник дістаје в грошох менче, ніж половину ціни свого „робочого вкладу“, а „назвишка ціни“ јего праці јде шчоденне в кишеньу капіталіста. Власне пісьла науки ліберальноі народноі економіјі — пересічно не дістаје робітник грішми повноі ціни свеі денноі праці, а далеко менче, именно лиш тілько, шчоб міг день прожити. Він робить 10—12 годин, коли вже може 6 годин досить за јего плату. То, шчо він заробить повишче своеі потреби на житье (так звану „назвишку цінности“), ховаје капіталіст собі в кишеньу, назвишку всисаје „губка капіталу“, творить зиск капіталіста, а згльадно приросток капіталу. Дијсно, Марксова критика капіталу — це критичне евангеліје теперішних европејських робучих, — на ділі не шчо, јак критична теоріја цего „капіталістичного присвојуваньа назвишки“. Усі вимінки і форми цего присвојуваньа осьвічује Маркс дуже јарко з усіх боків, при помочи богатого матерјалу, взьатого з англијскоі народноі господарки. Конкуренціја зарібників межи собоју, несталість соціального процесу продукціјного, рујнујучиј вплив машин, технічні перевороти і чужа конкуренціја протів ручноі праці тај богато инчих обставин доводьать (пісьльа Маркса) зарібників і маломішчан конечне до того, шчо мусьать віддавати своју денну працьу капіталістови (сельському дідичови, фабрикантови,

[1]) Передмова, стор XI.

гандльареви) за таку плату, котра не виносить повного вкладу тої праці, а тілько вистає на конечну потріб дльа житьа. „Назвишка“ денної праці понад плату грошеву припадає по розпродажи продуктів праці в мошонку капіталіста, збогачує маючого, позвольає му то роскішно жити, то іменно без міри нагромаджувати капітал. Так відбуваєсьа під покривкою грошевої плати, шчо не вповні стоїть за вклад праці, шчоденне і шчогодинне визискуванье робочої плати, таким способом стає капітал „кровопійцею“, „баришником“, „злодієм“. Субєктивно однако чесний буржуа ні в чім не винен, — ба навіть, він зневоленій цілою настоящчою, законно всім накиненою системою продукції, натиском „анархічної конкуренції“, брати бариші так јак і другі, т. ј. уривати с плати робітникови, кілько мож, і свої тальарі множити без кінцьа, бо инакше јего задавльать другі конкуренти. Але обєктивно-таки се не по правді, система мусить бути перемінена.

Јак маје сьа зробити цьа переміна, то вправді не розказано подрібно. Але однако с критичних заміток мож напевне вивести позитивну думку. Тілько тогди, коли на місце системи конкуруючих приватних капіталів, шчо конкуренцијеју понижују плату, наступить колективне посіданье капіталу с публичноју організацијеју робочої конкуренції і з відновідним поділом народного доходу, тогдиј не буде капіталістів ані зарібників, а тілько самі продукујучі. Народниј продукт діливбисьа тогди між усіх порівно пісьльа цінности робочого вкладу; зиск не міг би вже вбільшуватись на некористь плати, бо не було б уже ні зиску ні плати, а тілько громадська пенсіја, однаковиј, громадоју признаниј дохід с праці. Тількож з народного продукту не ділила б сьа між поодиноких та часть, котру б державні урјади продукцијні і заступництво господарське обертало б то на поповненье самого зужитого громадського капіталу, то на вдержанье јинчих загально користних (не безпосердно продуктивних) закладів, ци публичних інституцій, значить, впјать дльа всіх обивателів. Та часть, најпростішчиј рід натуральних податків, котрі б бралисьа перед ус аким поділом доходів меже громадьан, заступила б місце теперішних податків, обернула б сьа на спільну користь і на трівалу підвалину громадського капіталу. В однім місци (стор. 37, перше вид.) каже про це Маркс менче-більше от-шчо: „Увесь продукт був би спільним продуктом. Часть того продукту, доложена до капіталу, була би впјать средством продукцијним; вона остаје громадськоју. А другу знов часть ужиткујуть члени громади, прото треба јеји між них ділити. Требаж уперед сказати, шчо участь всьакого продукујучого в средствах дльа житьа була б визначувана пісьльа часу јего праці. Тогди час праці був би міроју індівідуальноји участи продукујучого в спільній роботі, а заразом міроју участи в індівідуальнім уживаньу спільного продукту“.

Јасно, шчо цілиј сеј програм зовсім не то, шчо періодичне „діленье“ приватних посілостеј. Це значить — колективне посіданье средств фактично вже колективноји праці, прјаме відшибленье потреби вдержанья публичних інституцій з доходів колективноји праці на місце податків, і поділ усего прочого вжиточного доходу між поодиноких продукујучих пісьльа міри јіх праці — на приватниј дохід і приватну власність. Не треба прото вважати соціалізм системоју періодичного діленьа приватних посілостеј. Таке гадкованье — битва з вітраком, і кождиј листок соціалістичноји газети с повним правом нападаје на такі речі, јак на плитке неуцтво. Пісьльа ино-шчо наведеноји критики приватного капіталу, соціалісти зовсім не су-

мнівајутьсьа, шчо в кінци таки прийде до громадського посьіданьа всіх продукційних средств. Вони не дуже то журйатьсьа надто тьажким переходом до нового ладу. Вони числьать на „вивлашчену масу“ льудности, супротів немногих „вивластителів“, на цілковите зрујнованье середньої верстви і на то, шчо робучий льуд, зовсім недовольнийі позбавленийвіри в усьакі авторітети, не стерпить вконець шче дальшого приватного продукованьа.

Про своје право до переходу в новий лад соціалісти зовсім не сумнівајутьсьа. Вони навіть кажуть: буржуа може мати право на то, шчо придбав собі в теперішнім стані продукційнім, і ми можемо замінити јего приватний капітал, так јак він замінив право феодальне. Але він зовсім не маје права бажати здержанья ліпшого способу продукційного на всьу будучність. Новий спосіб мож леда хвилька објавити іменем народу новим правним ладом. А тогди капіталіст сам не зможе виконувати своједі великої фабрикаційі. Він мусить пристати на то, а навіть буде тому рад, коли сплатитьсьа јему і јего дітьом приватний капітал в ратах вжиточними средствами, — шчо потриваје доти, доки всі не зжијутьсьа з новим ладом. Він так мусить піддатись тому праву, шчо јего објавить більшість настојашчого народу, јак мусіла покоритись шльахта мішчанами објавленому народному праву і контентуватисьа сплатоју феодальних рент.

Соціалізм не від того, шчоб не сплатив теперішним приватним властительам, коли б вони тілько добровільне далисьа вивластити; він звичајне покликујесьа на ліберальне вивлашченье шльахти феодальної і феодалізованої церкви рентовоју сплатоју. Але ј при повній сплаті ціни получили б вивлашчені за своје тілько вжиточні средства, не жерела рент ані не средства продукційні јинчого роду; бо шчо до средств продукційних, то тогди не могло б бути приватної власности. Јасно с того, шчо при цім роді сплати могли б перејти огромні капітали Ротшільдів і јинчих, навіть при најповнішчій сплаті в безмірне богацтво вжиточних средств; довго не могла б простојати огромна посідлість, бо вічної виплати рент вжиточними средствами нијак не пријмила б сьа соціалістична держава с прінціпу. Збиток натуралијів полученій перехідноју сплатоју не міг би бути довговічній.

Легко с того зрозуміти, шчо соціалізм не вживаје в тім змислі слова „ділити“, по крајній мірі, не в змислі „періодично (час від часу) ділити“, јакий јему звичајно підсувајуть. Противно, він признаје призбиране вже богацтво правним продуктом инакшого доходового ладу минувшости, — тількож не може вже позволити јему на будушче „брати бариші, јак приватному капіталови, јак жерелу приватного доходу.“ Соціалізм не позвољаје на будушче вживати маjна, јак приватного средства продукційного, јак приватного жерела доходів, і тим в сушчности покінчить відразу з усьакоју нерівностьу доходу, о скілько така нерівність не виходить з більшого або менчого робочого вкладу. Соціалізм, јак сказав один соціаліст, зносить нерівність „органічно“. Треба собі тілько јасно представити, јак далеко сьагајуть ці думки! Родина Ротшільдів, скажім приміром, маје 500 мільјонів тальарів; јеји би заспокојено, припустім, јак би јій видано в 30—50 роках чисту вартість пјати сот мільјонів тальарів річними ратами, але тілько в средствах вжиточних: в одежи, домашній посуді, в средствах дльа роскоши і в предметах до забави. Значить, вона була б в стані јак најбогатішче жити і —

роздаровувати, але вже б не могла „капіталізувати“, не могла б своїх достатків заміньати на жерела доходів і мусіла б, навіть при ненарушенім праві насьлідства, в другім або третім поколіньу працьувати особисто так јак кожда друга родина, коли б не захотіла вивандрувати, куда б јій ледви післала річну належність соціалістична держава. Певно ніколи не видумано тьажшого нешчастьа дльа грошевоји аристократији, особливо дльа жидів, јак це викльученье з системи правноји приватних средств продукциjних і приватних жерел доходових. Тим чуднішче те, шчо ті, котрі најбільше причинилисьа до росширенья цих ідеј між масами, походьать з жидів. Маркс і Льассаль — жиди. Соціалізм славитьсьа тим своjім радикальним впливом. Він славитьсьа особливо тим, шчо с коренем вирве всьу ошуку біржі і спекульациjи, всьаку лихву, всьакі приватні монополі. І по правді, при такім ладі пропали б конечно спекульациjні приватні доходи, зиск без праці.

Ту шче приходитьсьа вказати одно велике недорозумінье. Дејакі говорјать: „соціалізм не хоче капіталу дльа господарки, не хоче средств продукциjних, значить, хоче продукувати без грунтів, без фабрик, без машин, без знарјадів, без сирих матерјалів, без палива, бо не признаје капіталу, а тим самим і најму, ошчадженьа, вдержаньа і відновленьа знарјадів праці.“ Думајуть, шчо цеј вивід одним замахом валить усьу соціалістичну науку і радуjутьсьа тому ніби-то „безглуздьу“ соціалістів. Требаж с притиском остерігати від таких хитро-мудрих опрокидників соціалізму! Соціалізм хоче усунути на будушче посіданье, а іменно тілько приватне посіданье средств продукциjних; але шчо до технічно-господарськоји сторони не тілько не зносить капіталу (це показуjуть јасно, мов сонце, вишче наведені місцьа з Маркса), але овшім, через громадське набуванье і піднову всіх средств продукциjних хоче надати таку постать робучим капіталам, котра б запевнила цілій народній продукциjи достачу фундушу в змислі теперішноји розумно веденоји обширноји фабрикациjи. З доходів громадськоји продукциjи вијшло б всесторонне опосаженье і підновленье всего робучого капіталу. Вже химерник Ш. Фурјер жадав усуненьа „нужденного“ маломішчанського ремісничого порјадку, а хотів натомісць розширенья на розумних основах обширноји фабрикациjи. Јак мало думаје такиј Карло Маркс зводити процес продукциjниј на дрібне ремісництво, а тим менче усунути капітал в технічнім змислі (т. ј. продукувати без средств продукциjних), показује вишче згадане кінцеве јадерне представлінье виводів јего критики приватного капіталу, напечатане при кінци першого тому јего книжки.

Не місце тут висьліджувати, јаке нове зло могло б настати намісць теперішного, котре соціалізм обіцьује усунути. Ми тілько на разі маjемо показати зміст соціалізму, а передовсім розјаснити јего највишчиј прінціп.

Розберім же ж поосібно, јак рішајуть конкрентні виводи с того прінціпу поодинокі основні питаньа народноји господарки: потреби, продукциjи, збутку, позички, доходу, домівства, спожитку і творенья маjна! Аж тим докладним виказом зможемо доводне осьвітити читателья, шчоб показати — раз, шчо соціалізм зриваје з настојашчим станом де в чім шче більше, ніж думајуть најблідішчі страхополохи, — і знов, шчоб збити численні ложні поньатьа та поговірки про него.

III.

Просьлідуjучи суть колективізму в поодиноких головних питаньах національноји економиjи, запитајмо вперед, јак устатковало б сьа означінье

потреби шчо до розличних родів дібр в громадській продукційній державі соціалістів? Бо ж потріб, це найсильнішча пружина усеї народної господарки, немов вага в годиннику, це сила, шчо проводить продукти народної господарки по цілім суспільнім тілі, дльа піднови всіх јего складників і закладів.

В нинішнім ладі соціальна потріб усіх розличних родів дібр, це сума поодиноких приватних домівств. Тепер кождій приватно обчисльује своју потріб, попитује за неју в гандльарів, у котрих поодинокі потреби зливајутьсьа в перші складники „питанки“; в конець торг в загалі, јак двигатель „питанки“ всесьвітного ринку, містить в собі суспільну головну суму всіх приватних потреб. Питанка даје вартість соціальній загальній потребі супротів „подачі.“ А і подача дібр, јак матерјалів піднови і прожитку, також— діло торгу, бо він зајмајесьа збуваньем продуктів приватноји, конкурујучоји фабрикаціји. Значить, в теперішній „ліберальній“ народній господарці означенье потреби поодиноких льудеј зовсім довільне, а једина соціальна границьа, пісьльа котроји довільно заспокојујесьа потріб, це конкуренціја між купцьами, в котрій тој, хто најліпше платить, скорше дістаје поданиј товар, а тој, шчо так само потребује, а тілько платити не може, мусить уступити.

Свобода в означіньу потреби, це певно најглубша заснова свободи в загалі. Јак би средства до житьа і образованьа достатчувались з боку і кождому пісьльа одностајноји тарифи, то б ніхто не міг пісьльа своједеји натури жити і розвиватисьа. Тому то јде о то, чи соціалізм зносить індівідуальну свободу в означіньу потреби, чи ні? Јак зносить, то він непријатіль свободи, всьакоји індівідуалізаціји, всьаких звичајів, і не може ніколи мати надіји впоратисьа з најупрјамішчими наклонностьами льуцкими.

Требаж јак відповідь на це питанье сказати, шчо соціалізм зробив, шчо тілько міг, шчоб відстрашити від себе. Јего химерні заступники стојали вправді за переборoм в уживаньу, але не за індівідуальноју свободоју домівства, т. ј. за кругом, в котрім би одиницьа фізично і духово обмежуваласьа сама на себе і на најближчих своједіх, шчоб мати де ујти з соціального ділового сьвіту (с фабрики, торгу), і самому припочити, чувствовати, образоватись і свобідно повертатись. Дејакі соціалісти обіцьали пролетарјатови на-пів-королівську колективну роскіш в публичних забавах, вживаньу скуства і т. д., але приватному домівству і індівідуальній свободі відвели ледви пјадь місьцьа, а домівництву і личному житьу шче менче.

Воно-то може бути, шчо таке пониманье — тілько причіпка, одна с тих пересад, посеред котрих звичајно повстајуть нові ідеји, јак показује історіја всіх віків. Розгльаньмо сьа прото за твердими і льогічними виводами з највишчого прінціпу колективізму.

Тут справді бачимо, шчо в означеньу соціальноји потреби мусіли б загалом наступити огромні перевороти. Всільаких „великих баришників“ не стало б, проте дуже знизив сьа б приватниј роскішниј спожиток, а піднесла б сьа роскіш публичних інстітуцій, і маси могли б мати певну надіју на образованье і забаву.

Але с прінціпу усуненьа приватного посіданьа средств продукційних не виходить ані знесенье індівідуально-вільного вибору потреби і вільного домівства, ані знесенье родинного житьа і вільноји приватноји товарискости.

Належито уладжена, цільна громадьанська продукція могла б беспечно так само завести докладниј денниј, тижневиј, місьачниј, піврічниј, річниј обрахунок свобідних індівідуальних і родинних потреб, — такиј, јакиј робить сьа тепер на торгу сам іс себе за-дльа свеји питанки, а відтак могла б поділити сьа народна продукція шчо до скількости і јакости пісьльа вільноји потреби. Надзвичајноји нерівности потреб, јаку тепер бачимо день-денне, можна буде навіть менче сподіватисьа, бо потреба народна вирівнала б сьа, позајак не було б ні пролетарјату ні богачів. Правда, дльа вирівньуваньа потреби мусіли б бути склади; але ж вони је ј тепер, тілько в руках спекульантів-гандльарів.

Розуміје сьа, держава могла б с коренем усунути усі ті потреби, шчо виходьать јіј на шкоду, — вона б јіх просто не продуковала. Алеж не допускати фальшованих і шкодливих товарів до громадського вжитку, це шче не жаден гріх, а шчоб знов держава не надуживала тоји власти, тому поставить спинок могучиј і загально розвитиј змисл індівідуальноји свободи в самиј громаді.

Не ма проте причини, дльа чого б в цільнiј громадьанськiј продукцiјi мусіла б держава урјадово означувати індівідуальні потреби. На це ми кладемо такиј-же натиск, јак і на то, шчо соціалізм був би смертельним ворогом усьакоји свободи, моральности, всьакого матерјального і духового добробутку, наколи б зніс свободу індівідуальноји потреби. Цеји одноји практичноји свободи — вживати приватних доходів індівідуально, пісьльа вольноји волі, годі віддати за всі, аби ј јакі користи соціальноји реформи. Конечно прото мусить соціалізм рішучо висказатисьа шчо до тоји точки. Коли ту непотрібно до свого продукцијного прінціпу додасть такиј практичниј додаток, шчо усувајесьа на далі індівідуальна свобода в домівстві, то годі јего приньати, хоть би ј шчо обіцьав дати, то ліберальниј порјадок, не вважајучи на всі јего нерівности, десьать раз ліпшиј і прија знішчиј дльа культури.

Перејдімже тепер від питаньа потреби на питаньа продукції і обігу, продукцијного і обігового капіталу. Звісно вже, шчо іменно на цім поли робить соціалізм најбільшиј переворот. Він зносить приватниј капітал, значить, і конкуренцију межи приватними капіталами: одно ј друге ступінь по ступневи, або зразу.

Намісць того народна працьа була б пісьльа громадського права поділена в робучім товаристві с колективним капіталом, громада збирала б, складала і перевозила б усі продукти, в кінци громада ділила б јіх межи поодиноких, пісьльа јіх соціального робочого вкладу і пісьльа кождоразовоји вартости продуктів, котра б більше менче відповідала кождоразовим робочим коштам.

Очевидно, такиј устрій капіталу і праці не міг би погодитисьа з нијакими спекульацијами, фабрикацијами, торгами, біржами, грішми та процентами, а се іменпо була б најбільша заслуга соціалізму.

Дльа чоловіка, шчо зживсьа с теперішним станом, ці виводи цільноји держави продукцијноји соціалістів так непоньатні, шчо ліпше буде вдумуватисьа в один відділ по другім. При цім мусимо тимчасом лишити одно основне питанье, іменно, господарськиј інтерес кождого поодинокого в соціалістичнiј державі, бо до цего треба знати соціалістичну теорију цінности.

Зуважмо вперед організацију праці і обігу продуктів.

Заклади комунікацијні (гостинці, зелізниці, почти, кораблі і т. д.), однаково потрібні і дльа продукції і дльа обігу, були б публичні, јак це

вже је ј тепер по більшій части. Вони по части були б дльа приватного вжитку їзди і переписки, јак тепер; усьакиј міг би на рахунок свого зарібку брати марки і більети. А ввесь торг, це був би тогди публичниј оборот продуктів, громадськиј перевіз робучих сил, сирих матерјалів, вироблених і невироблених предметів, а јшов би під цільним проводом від заводів продукцијних до складів збуткових. За то приватноји заплати за перевіз товарів пісьльа перевозовоји тарифи не могло б бути, бо громада достатчује і вдержује капітал закладів оборотових і оплачује јіх услугу пісьльа јакости і часу јеји заньатьа, дајучи јіј квіти до публичних складів продуктів. Проте нагльад над оборотом мав би на оці тілько ретенниј набір, најдешевшу дорогу і цілковиту віддачу, а заразом обчисленье коштів перевозу і охорони самих оборотових закладів.

Усе то може шче најскорше представити собі теперішниј чоловік; бо заклади оборотові вже публичні і централізовані, јак ось пошта і телеграф, а по части ј зелізницьа. Богато навіть је прихильників такого ладу.

Далеко труднішче було б подумати собі соціалізм на поли властиво *первістноји і промисловоји продукцијі*. Обговорім прото цьу річ уперед негативно.

Не треба б доконче соціалізмови сејчас і відразу перемінити всі приватні продукцијні діла в діла соціальні і державні фабрики, всі зарјади продукцији в публичні господарські урјади; він може ступінь по ступневи переміньувати приватниј капітал і приватну працьу на громадськиј капітал і громадську працьу. Соціалізм міг би пристати на місцеві стоваришеньа поодиноких відділів і ступенів продукцијних, і перемінити в цільні, публично-правні товариства продукцијні, так сказати, в фабричні цехи під публичним надзором — насамперед ті части народного промислу, в котрих уже переважује обширна фабрикација. Добуток соціалізованоји вже праці виставив би сьа опісьльа на вільниј торг, або збував би сьа пісьльа означеноји такси, відповідноји спотребованіј праци і капіталови, а дохід ділив би сьа межи публичних робітників, котрим ішло б о то самим, нагльадати за собоју і рјадитисьа. Тілько доси вже соціалізовані части продукцији були б сталим робучим капіталом. До него ж могли б поки шчо приставати другі галузи продукцији, притьагнені власним зиском.

Не треба б доконче, навіть зі взгльаду на наконечну ціль, шчоб усьака продукција підходила під право господарськоји корпорацији. Продукувати дльа власного прожитку можна б було беспечно, тілько, розумијесьа, не продавати другим. Особисті услуги (лікарја, вчитеља приватного і т. д.), котрі тим самим не можуть бути централізовані, можна навіть оставити в конкуренцији о приватну плату (робучими квітами најмајучих, всьудивартними), або можна б приватну плату сполучити з істнујучоју вже системоју громадських квітів. Цеј приватниј інтерес кождого до громадського діла дуже можливиј, особливо шчо до особистоји прислуги, при котрій капітал іменно не богато значить. Тілько такі особисті услуги, до котрих треба великого капіталу, треба б перемінити в платні публичні урјади, в зарјад публичних капіталів. Адже в державі, в школі, в громаді і т. д. вже ј теперь працьа — публична (соціалістична), урјад — платниј громадськиј!

В загалі соціалістичниј процес продукцијниј, це *не шчось зовсім нового*, а тілько *введенье всьуди публичноји служби і публичних закладів*.

Власне за-дльа того не може остоjатисьа протів соціалістичноjі критики тоj закид, буцім то соціалізм перечить в основі державу і громаду. В значіньу господарськім — овшім він розширjуje іменно навластившиj прінціп державниj і громадськиj, розтьагаjучи поньатье публично соціальноjі служби на ввесь соціальниj процес продукцijниj! Колективістичниj прінціп — чи він можливиj, чи ні — запевне найвишчиj соціальниj прінціп. Він віддаje продукцijниj процес не в руки безумно конкурујучих приватних сил (конкуренцiji), а цільнij (хоть і федеративнij) організаціjі. Дльа того звуть себе соціалісти соціалістами, дльа того власне вони осуджујуть ліберальну господарку jак „анархічну“, „безцільну“, „случajну“, підпадajучу всьакому приватному надужитьу, „несоціальну“, „індівідуалістичну“. Хто хоть трохи знаje літературу, не стане страшити соціаліста тим закидом, або тим доказом, шчо він противень держави і суспільности, не стане зводити jего на иншу дорогу, бо іменно то, з далеко більшоjу правдоjу, закидаje колективіст свому ліберальному противникови.

Коли б соціалізм зовсім увijшов в житье, то не треба б jему доконче і загального права голосованьа. Правда, в переходовiй порі боротьби з лібералізмом не попуститьсьа соціалізм загального права голосованьа. Але jак би переведена була суцільна організаціjа праці, то іменно соціальна держава в вишчій степени, загальнішче і величнішче мала б впjать ту міцну „органічно-корпоративну“ будову, jака була в середних віках. Овшім, тілько в індівідуально-лібералістичнiй державі може шахрajська конституціjа і туманництво в „системі заступництва“, показуватисьа ніби „органічним заступництвом усіх станів“; в самiй основі органічниj поділ менче властивиj індівідуалістично-ліберальнij, jак соціальнij державі. Це jасне jак сонце. Це знаje також соціалізм дуже добре, хоть jак мало думаje прб наконечниj устрij свеjі держави. Протб думка колективноjі організаціjі продукцijноjі і с того боку в основі не противна державі; і час би вже раз в тім згльаді покинути пусте балаканье. Овшім всьака централізаціjа в ліберальнij державі помагаje соціалізмови і близько д'нему підходить. Головне правно-філософічне діло Льассальа „Систем набутих прав“ стоjіть на тij політичнij думці, шчо нijаке соціальне діло не повинно бути в приватних руках, шчо приватне веденье соціальноjі продукціjі при помочи „капіталу“ так само противсоціальне, не підпадajуче під публичниj осуд, феодалістичне, jак було колись родове панованье феодалів в державі.

Так само не вірна шче одна і дуже розширена думка. Кажуть, шчо звісні хиби теперішних громадських предприньать визначили б сьа шче більше в соціалізмі. Але ж не треба на цеj доказ надто спускатисьа! Раз, шчо jе вже j тепер такі громадські предприньатьа, котрі своjім добрим ладом перевишшујуть, або бодаj вирівнујуть ладови капіталістично-зисковних предприньать, jак ось: пошти, державні зелізниці, телеграфи, міські заклади дльа виробу газу і роспроваджуваньа води і т. д. Але ж соціалісти можуть сказати, шчо державні фабрики ліберальноjі капіталістичноjі держави, а держави соціалістичноjі стоjать на зовсім розличних підставах. Ані робітники ані урjадники теперішних державних фабрик не мajуть найменчого приватного інтересу с користьу продукувати дльа громади (держави). Держава-дi даje jім плату, чи зробльать добре, чи лихо. Зовсім не то було б, jак би кождиj дістававб тим більше, чим більше всі другі зробльать в кождім і у всьакім ділі. Тоді працьа дльа громади в усіх відділах була б найбільшим приватним інтересом кождого з-особна; господарськиj догльад над працеjу, котриj чим раз тьажчиj стаje в ліберальнij

продукційній системі, а без котрого він беспечно стане зовсім неможливий-- забеспечений далеко певнішче в соціалізмі загальною користьу: бо користь і плата кождого залежала б від того, шчо ніхто не дістав би повного робучого квіту за лиху, лініву працьу; кождий мав би в тім інтерес, шчо б пересічні кошта роботи були на кілько мож найнижчі, пісьльа того установльувала б сьа ціна громадських продуктів, значить за робучі квіти діставало б сьа тим більше всьакого товару, чим менче видала б громада на јіх добуток. І запевне, такий доказ був би бодај на тілько справедливий, шчо з незисковних громадських предприньать ліберальноји держави, в котрій публичне веденье діла — вијімок, годі навіть збагнути тих господарських користеј соціального устроју, шчо буде дльа всьакого законом і котрого загальний зиск буде звјазаний с приватною користьу кождого. Словом, хто глубше бачить і безсторонно важить діло, той не може вдоволитисьа звичајною відправоју соціалізму: „шчо він-ді хоче розповсьуднити нелад теперішних громадських предприньать". Противно, оборонців теперішного ладу треба б перестеречи, шчо б на тім не стали.

Головне питанье зовсім инше, а іменно: чи *дијсно зможе коли* соціалізм своїм ладом ввести в житье *тоту велику психольогічну правду* і *господарську користь ліберального прінціпу*, пісьльа котрого *приватний* інтерес *помагаје* сповненьу *соціальних продукційних завдань*, і то в такій самій, або навіть більшій мірі, чи ні. Це іменно питанье ми вважајемо рішучим, хоть далеко шче не рішеним, від котрого на довго все буде залежати: чи соціалізм переможе, чи впаде, — чи підновить, або зрујнује цівілізацију в господарськім згльаді. І тому то треба нам це прођаснити критично, хоть наше најближче завданье тілько в тім, шчо б на кілько мож нагльадно подати зміст, суть соціалізму.

Перш усего замітимо, шчо соціалізм в *своїм теперішнім сформулованьу* просто не показав шче, јак він хоче таке огромне громадне тіло робуче і капіталове довести в усіх најдрібнішчих частьах до вжиточноји *індівідуальноји* праці і поступованьа. До певного рівньа не дастьсьа ні карами, ні покликом до народу і јего обовјазків, ні чим другим довести до того, шчо б в цілім околі одноји соціальноји продукцији кождий робив *при најменчих коштах на најбільші доходи*, значить, шчо б продуковано *всесторонно вжиточно*, шчо б ніхто не крав громаді часу, не марнував і не рострачував матерјалів народного капіталу, шчоби в кождім відділі средства продукційні підновльувалисьа в свій час, належитим способом і в потрібнім числі, шчо б різнородна працьа була ретенно і справедливо оціньувана, шчо б урјадники і нагльадарі не визискували і не ошукували, не глотали „назвишки" і не туманили, јак це тепер робитьсьа в ліберальній капіталістичній державі. При мільјоннім товаристві продукційнім не досить того, шчо б продуцент *А* знав: мій „соціальний робучий дохід залежить від того, шчо б і 999.999 других моїх спів-робітників працьували пильно, так јак ја. Це шче не викличе потрібного догльаду, а по крајній мірі не придушить наклонности до лінивства, неретенности, не спинить марнованьа робучого часу супротів громади, не знівошчить лукавоји і умисне несправедливоји оцінки поодиноких робіт. Соціалізм мусів би хоть так за-сильно заньати кождого приватним јего інтересом за-дльа громадськоји праці, јак це дијесьа при ліберальнім устроју продукції, — він мусів би кождому поодинокому відділови платити за надзвичајну працьу колективну, і вміти карати за господарську недбалість;

він мусів би за незвичайниј технічниј поступ відзначувати матерjально так само, а то j ліпше, — і мусів би вміти направльати безчисленні робучі сили на місце jіх найпродуктивнішчого ужитьа не зверхним наказом, а силоjу індівідуального інтересу. Інакше поледви дійде до справедливішчого поділу народного добутку, а вже зовсім напевне нijак не дійде до користнішчоjі соціальноjі продукціjі, jак пересічно в ліберальній народній господарці — при помочи jак найсильнішчого заінтересованьа і визначеньа ціни не тілько коштів праці, але також і іменно пісьльа місцевоjі, часовоjі і спеціально технічноjі придатности поодиноких добутків праці.

Ми далеко не думаjемо, шчо це соціалізмови не може вдатисьа. Наука шче jно шчо зачала основне розjасненье цего питаньа. Але це мож сказати сміливо: тепер шче соціалістичниј програм не ручить за це, бо не маje конечноjі практичноjі jасности думок шчо до потрібноjі організаціjі *робучоjі* конкуренціjі. А однако не ма сумніву, шчо jак би впала конкуренція капіталістична з jеjі сильним напором до користи, то охота до *праці* мусіла б зрости тим більше, тим вишче і красче розвитисьа.

Особливо соціалістична теоріja цінности, коли вона при соціальнім означеньу вартости дібр хоче зважати тілько на соціальні кошта — а зовсім не на вжиточну вартість, зміньуjучусьа jак до місцьа, часу і предмету — зовсім неспосібна jаким небудь народно-господарським способом сповнити соціалізмом поставлене завданье громадьансько-капіталістичноjі продукціjі. Доки соціалізм не поставить в тім згльаді шчось зовсім иншого і позитивнішчого, то він не маje будучности, хотьачи такиj продукціjниj процес, шчо при многих хибах все таки jак небудь ручить за користь, проміньати на справедливішчиj поділ добутків, котрого можливих хиб досвідом шче не можна jасно добачити, — соціалізм не ввіjде мирно в житье, а введениj сило-міць, не простоjіть довго. А коли б вдалосьа соціалізмови, із своjім безперечно суцільнішчим розумним громадським прінціпом, із своjім радикальним викорененьем приватноjі лихви і приватного монополью зjединити також користи всесторонного приватного заінтересованьа і всесторонного вільного догльаду над сповненьем соціальних робіт, значить, jак би міг з істнуjучого ладу задержати все добре, то, хоть не так шче скоро, він би напевне побідив. Тоді готовить jему поле ввесь теперішниj розвиток, централізація в державі, характер теперішного обороту наклінниj до jак найбільшого згортаньа, загальне змаганье до широкоjі фабрикаціjі і загалом до механічноjі концентраціjі, стоваришенье робітників при широких фабрикаціjах, jіх зростаjуче супротивленье приватним панам і інш. Але тоді він мусів би відкинути іменно то, шчо робить го тепер таким страшним, тоді б він дійсно становив ступінь розвитку, шчо не руjнуje с коренем, а перejмаje стиглі овочі дотеперішноjі цівілізаціjі дльа дальшого і вишчого наплодку. До того шче очевидно дуже далеко. Але не ма нijакоjі підстави казати вже передом, шчо така поправка неможлива. Займатисьа неjу — це радше одно з найбільших і найконсервативнішчих завдань, це таке завданье, по-над котре не ма важнішчого дльа дальшоjі долі цівілізаціjі.

Затьаммо собі добре, шчо соціалістичниј спосіб продукованьа мусить бути в основі суцільниj. Jака маje бути форма тоjі цільности, центральна чи федеральна, абсольутна, чи демократична, jак і чи мож зробити таку цільну продукціjу також зовсім користноjу — це на тепер оставмо в стороні; теперішниj агітаторськиj соціалізм виказуje тут шче

великі гальави, не згадуючи вже про давниј комунізм, шчо сам себе осмійав, зробивши з різнородних незатертих поривів духа льуцкого, одно братерство і бажанье спільности. Однако всьакиј соціаліст мусить в основі кріпко держатисьа того, шчо доконечна громадська, значить, суцільна, розумно сцілена форма самого процесу продукцијного. Адже „анархіја“ індівідуалістичноји конкуренціји, це пісьльа јего признанья жерело всьакого лиха, всьакоји ошуки, всьакого розстроју, всьакоји несталости, всьакого визискуванья, всьакоји несправедливости теперішноји господарки. Держава соціалістів аж тоді ввійде в житье, коли соціальні средства продукцијні становити будуть громадську власність (капітал). На це особливо треба звернути увагу, коли хочемо зрозуміти, дльа чого власне наjученішчі соціалісти так мало займајутьсьа маломішчанськими спілками такого Шульца, і питаньем о участи робітників в зиску, „надзором над працеју“ в ліберальнијдержаві, а також „анархічним“ системом самостијних, нічим тісно не звјазаних, крім одного договору продукцијних „груп“ з јіх пособними капіталами (т. назв. анархістів). Такі змаганьа стојать на полі конкуренціји приватних капіталів, у них продукција роздроблена, „анархічна“ боротьба приватних інтересів (межи најмајучими і најмитами, межи дільними а лінивими товаришами, межи членами а не-членами товариства, межи зисковними шчасливцьами, межи спосібними продуктивними спілками, а нешчасливими в конкуренціји громадами.

Јак звісно, дльа сьвідушчого соціаліста це лиш на стілько важне, шчо такі змаганьа збирајуть у купу робітників і средства продукцијні і причиньујутьсьа до розвоју почутьа громадських інтересів; про решту јему бајдуже. Власне на це головно треба звернути увагу, шчо б зрозуміти, јак холодно відноситьсьа, або ј відвертајесьа такиј К. Маркс від цих „реформ“. Продукцијниј маjеток мусить бути дльа соціалізму маjетком колективним, тілько тогди дијдесьа до доходу відповідного праці і до приватного посіданьа средств вжиточних.

IV.

Прінціп соціалізму противниј не тілько приватному посіданьу безпосередно загосподарованих средств продукцијних, т. ј. приватним предприньатьам (приватному торгови, акцијним і другим приватно-капіталістичним компанијам), але ј приватному посіданьу посередних жерел доходу, т. ј. усьаким теперішним приватним кредитам, позичкам, најмам, і закупам (аренді), противниј не тілько приватному продуктивному, але ј позичковому капіталови.

Кредит державниј і приватниј, чиншовиј і позичковиј капітал не годитьсьа з соціальноју державоју. І дијсно хоче соціалізм с коренем знишчити державні довги, довги приватні, најми помешкань, аренди, усьаке биржівництво, јаке тілько је на світі. В најліпшім разі допустив би він хиба сплату цих титулів вжиточними средствами в певнім числі рат. Усьаку трівалу спадкову маjетну аристократију, чи то грошеву, чи грунтову — соціалізм зносить. Він узнаје одну аристократију — особистоји, громадоју признаноји заслуги.

Шчо б зрозуміти тој переворот, шчо один уже міг би всему соціальному житьу від нині надати иншу подобу, треба впјать держатисьа основного поньатьа соціалізму. Громада мала б в своjіх руках і відновльувала б всі соціальні средства продукцијні, була б головним капіталістом!

Ні один член громади не мігби прото приватно позичати капіталу за-дльа приватного предприньатьа і приватної користи, бо не було б уже ані приватного капіталу, ані приватних предприньать.

Позичка дльа власного спожитку могла б бути тілько јак завдаток від громади на будушчу працьу довжника. В державі соціалістів — а це јеји велика заслуга — нема позички дльа спожитку, значить, приватні лихвјарі не можуть визискувати бідних. Усьа громада давала б до певної степени завдаток кождому терпјачому нужду і потребујучому образованьа — на рахунок јего будушчої праці. Вона б так само переховувала ошчаджене добро, обеспечујучи јего на будушче, коли б хто свій дијсний заробок аж пізнішче хотів відбирати. Значить, обезпека приватного добра не була б викльучена, тілько це добро не несло б нијаких процентів і доходів, а було б тілько в безплатнім сховку у громади.

Закупу (аренди) не могло б бути, на скілько закупні добра — средства продукцијні, а вони були б в посіданьу громади.

Віднајем помешкань і инш. був би знесениј, бо в соціалістичнім державі, јак вже 1867 р. оголосив інтернаціонал, прјамо мусів би урватисьа всьакиј дохід грунтовиј (з добрих, і на добрім місці положених грунтів і домів), а в справі помешкань народу тоді тілько можливиј статок і лад, коли јіх визволитьсьа від најемної лихви і коли громада звјаже јіх органічно і систематично з місцем заньатьа кождого.

Кредит державниј сам собоју упав би; бо шчо назначујесьа державі повишче звичајної потреби, то можна б за призволом констітуцијним брати тілько сирими плодами (натуралијами) зі складів і так вже публичних. Всьакиј признасть, шчо всі ці вимоги — прјамі наслідки найвишчого прінціпу. Вони вже по-части проведені більше-меньше јасно, росширені і соціалізмом приньаті.

Подумајте ж собі, шчо раптом не стало б ані акцій, ані банкнотів, ані льосів, ані льотерій, ані заставних листів, ані векслів на приватні довги, ані чиншів, ані доходів најемних! Очевидно с цим знесеньем цілого курсу змінило б сьа доразу ціле теперішне суспільне житье. Підтьаті були б доразу не тілько всьакі посіданьа і доходи, але і всьака добірна зјіжа і збитковна продукција, потреби дуже б сьа вирівнали, бо не було б—биржі.

Розуміјесьа, на закид, шчо це знишчило б освічені і майучі стани — не питаје соціалізм. Супротів цего підносить він рівне право потомків пролетарјату на мајеток, просвіту і житье, і обіцьује всім, хто хоче працьувати, середну вигоду житьа, не викльучајучи ліпшої плати за особисті заслуги. Більше над сплату капіталів вжиточними средствами в певнім числі річних рат, не може соціалізм з засади дозволити. Але огромні справдішні надужитьа публичного і приватного кредиту, погане рабівництво біржівників хоче соціалізм в самім корени підтьати.

V.

Не досить того. Сказати треба, шчо соціалізм із самого прінціпу не може допустити ані торгу (приватного), ані ринку, ба навіть металеві гроші мусіли б вкінці вијти з уживаньа, а на јіх місце настали б гроші робочі (робочі квітки)! Приватного торгового капіталу не могло б бути.

Теперішниј (приватниј, зисковниј) торговиј оборот, це очевидно наслідок приватної продукції і конкуренції. З-за того, шчо тепер

уся суспільна продукція рільнича і промислова роздроблена на несуменну суму приватних предприньать, — не маје загальна продукція цільного звјазку. Звјазок тој заступаје тепер торговиј капітал, перејмајучи продукти одного предприньатьа і достачајучи јіх другому, а в кінці спотребникови. Кожда така купівльа і продаж, конечно, платитьсьа, бо приватні льуде купујуть, перевозьать і продајуть товарі за-дльа приватного зиску, спонукані до того тілько другими конкурујучими на ринку приватними капіталами; і тому за кождиј свіј поступ муєьать мати заплачено. Тепер же подумајмо собі, шчо шчезла приватно-капіталістична продукція, значить, на місце роздробленоји приватноји продукціјі настала суцільно впорјадкована громадьанська продукція, то зовсім не треба б тоді купівлі і продажі, конкуренціјі і торгу, грошевого курсу і грошевоји плати. Ба, все це навіть неможливе в соціалістичній господарці народній; тілько в зносинах с „капіталістичними державами“, або с капіталістичними останками народноји господарки, вивіз і призіз продуктів оплачував би сьа грішми. В самій соціалістичній державі уживанье грошеј було б лише доти і на стілько потрібне, на скілько б не хотіли відразу, або викльучно, перевести прінціп громадьанського капіталу.

Придивімсьа тому шче ближче, шчоб добре поньати, чому соціалізм хоче, а с прінціпу мусить в корени підтьати торг, уживанье грошеј, ринок і торгову конкуренцију, а перш усего біржу! Шчо він цего хоче, знаје всьакиј, хто хоть трохи основно, а не лиш по слухам, пізнав всесторонні напади соціалізму на торг, біржу і гроші; вже соціальна критика Фурјера говорить переважно про ці предмети.

Подумајмо собі, шчо догльад над усіми продукцијними предприньатьами був би в одних руках, а іменно в руках продукцијних урјадів, — усе одно, чи цеј зарјад був би уладжениј в дусі федералістичного, чи централістичного соціалізму. Тоді мусіли б також перевозитись продукти з центральних і середних пунктів господарського організму до всіх јего частеј, і мусіли б віддаватись спотребникам, значить, конечно треба б перевозу, складів і магазинів за-дльа розділу усьаких продуктів на всьуда, кілько де јіх треба і в свіј час, — а іменно пісьля публично означеноји потріби кождоји околиці. І в соціалістичній державі мусіли б також бути склади і перевози, так јак і в теперішній торговлі, уладжені таким способом, шчо до головного зарјаду ішли б справозданьа і обрахунки з усіх предприньать. Але тој оборот не був би вже зисковним, приватним ділом, ані проміноју, значить, не був би торгом, не був би купівлеју і продажеју. Торгу не було б — він дијсно став би непотрібниј. Звјазок межи продуцентами а спотребниками (консументами), шчо в теперішній в приватних руках роздробленій зисковній продукціјі, може бути тілько приватистичниј, ставби тоді суцільним, „громадським“ (соціалістичним) через уладженье господарських урјадів, при помочи публичних складів і перевозів. Конкуренција зискових капіталів тоді не тілько не потрібна, але ј неможлива. Буде тоді в најобширнішчім значіньу „громадськиј“ збуток продуктів, але не буде зисковноји продажі товарів. Продукти були б в складах засобом, але не були б предметами приватного зиску, значить не були б „товарами“. Ось јакиј змисл мајуть докладні виводи соціалістів, шчо теперішна форма продуктів јак товарів — це тілько „історична појава“ теперішноји індівідуалістичноји продукціјі, і шчо јеји не може бути в ніјакій правдивій громадській продукціјі, значить і в будушчім соціалізмі, так

јак не було јеји давно в патріархальній і феодальній господарці, так јак не ма јеї у староіндијських громад і серед господарки родинноји.

С товарами, с торговлеју і торговими зисками пропали б також порівно ринки і біржі. Біржі тому, бо приватна позичка усунула б сьа вишче описаним способом.

А торговиј ринок з инчих поводів. Завданье зискового ринку троjаке: 1) соціальне устаткованье усеjі потріби, шчо може бути користно заспокоjена; 2) означенье скількости і јакости (потрібних) товарів, котрі треба б користно продукувати, в конець 3) усегдашне вдержуванье обмінноји ціни, котру держить в рівновазі продукција і спожиток. Отжеж ці три головні завданьа ринку стратили б також зовсім підставу. Збуткові урјади підносьать потріб, роздільуjуть пісьльа неjі народну працьу на розмаjіті галузи, іменно дльа тіл продукцијних, перевозових і складових і jіх урјадів, означуjуть ціну продуктів пісьльа „конечного громадського часу робочого“, јакого потребуje працьа (К. Маркс) [1]). Пісьльа так уладженоји ціни роздавали б сьа продукти робітникам за робочими квітами. Значить, зисковиј ринок був би непотрібниј. Він жеж тілько насьлідок індівідуалістичноји продукціји, котру механічно і нестало впорjадковуje під всесторонним натиском конкуренціји незлічених приватних інтересів; при суцільній колективістичній продукціји і в границьах тоји продукціји не мав би ринок змислу.

З зисковноју торговлеју упала б сама собоју користольубна продаjність печати.

Поза-јак громада назначуje однаку „ціну обмінову“ — властиво не обмінову ціну, а соціальну таксу цінности — то j печать не маje на то нијакого впливу. Народно-господарська печать не може мати впливу на ціни і курси. Сама вона в загалі не може бути жерелом зисків, jеjі вільність стојала б на підмозі громад, jеjі листки мусіли б викинути всьакі зисковні оголошенья (інсерати). Цего б уже не було! Жиди-соціалісти руjнуjуть, јак бачимо, „жидівську печать“ так само до грунту, јак жидівськиј торг і жидівську біржу, і то без всьакоји національноји ненависти — гльади подрібну розвідку Льассальа про пролетарійів пера. Бо всі троје маjуть свіj корінь в ліберальній конкуруjучій і зисковній господарці і выросли разом з неjу. Всьакі коштовні і збиткові оголошенья і вистави, блискуче уладженье склепів шчезли би сами собоју враз із дрібноjу і великоjу торговлеjу, з безплодним і чужоjідним оборотом і с торговоjу конкуренціjеjу. Јак бачите — переворот цілковитиј.

VI.

Звісні сміливі напади соціалізму на гроші. З ними стало б сьа то само, шчо j с торговлеjу. Хто зможе собі в наш час, в котрім гріш пануje, бодај трохи представити такиј лад, при котрім відбувала б сьа обміна поодиноких продуктів і поодиноких робіт — без грошеј! А прецінь з давендавна ні в однім суцільнім господарстві не вживано грошеј посеред самоји родини; jіх не могло б бути і в суцільній державі соціалістичній, так јак

[1]) Т. j. „не тој час, котрого дијсно потребовано, шчо б добути јакиј продукт, означуje вартість того продукту, тілько вважаjесьа на тој час, јакого конечно потрібно на поновниј добуток того продукту, при середній пильности і вправі, і при користованьу всьакими средствами помічними і знарjадами, котрі ошчаджуjуть час і роботу“. (Шрам, „Zukunft“ ст. 110.)

їх нема ї тепер в домашній господарці. Соціалісти показуйуть, як було сказано, в уживаньу грошей цьу хибу, шчо вони не дайуть видіти вивласненья роботи, а шче ї помагайуть йему. Плата грошева, як надгорода за робучий вклад, прикриває той факт, шчо робітник не дістає грішми повного доходу своєйі праці, але дістайучи лиш тілько, кілько потребує на прожиток, мусить назвишку свеї праці віддавати предпринимателеви. Грошеве богацтво дозвольає кождому як найдовільнішче, найшкідливішче вриватись приватно в хід соціальноїі продукції і обігу дібр, доводить до анархічних крахів і застойів. Грошї дозвольайуть збивати огромні приватні маєтки і вироджуйуть тим самим с конкуренції пагубні приватні монополї. Соціалістична література аж надто ярко виказала ці хиби. Не наша річ, виступати тут протів цего с критикоју, але ми маємо показати, чи вірній це вивід з соціалістичного програму, чи ні. Розуміесьа, в тім згльаді нема сумніву, шчо в суцільній народній господарці соціалістів теперішним металевим грошом нема ні місця ні цілі.

Головне завданье грошей тепер двоякe. Пісьльа науки національ-економів, грошї, це, раз,—загальна міра цінности (средство оціни), і знов, на підставі своєйі першоїі прикмети, також — найзагальнішче средство відплати межи приватними господарствами, так назване средство обміни цінности (загальне средство обміни, виплати, перевозу, сховку і позички).

Як средство відплати (при приватній обміні, заплаті і позичці) були б грошї зовсім злишні, адже, як показано, не було б вже приватноїі обміни і позички; продукти видавали б сьа від громади за робучі квіти виставлені з громадськоїі робучоїі канцеляріїі до канцеляріїі складів на зроблену, а згльадно (як завдаток) і на будушчу роботу. Беспечно вже не було б треба того „всесильного средства купівлі,“ шчо јего тепер треба давати за спроданиј товар приватному продавцеви на руку, як приватне обмінне средство за всьаку вжиточну річ, як заплату, і так сказати, видьому обеспеку. Мусіли б робитисьа обрахунки без грошей межи продукуючоју громадоју, а спотребниками (поквітованье праці), пісьльа робучого часу і јего вартости, усталеноїі публичними урјадами продукційними і збутковими, а также обрахунки межи урјадами самими, на скілько один від одного перејмає продукти, — вконець між тими урјадами, а публичними складами. Міроју цінности, замісць грошей, в соціалістичній державі був би пересічниј робучиј день, пісьльа котрого оціньувано б вартість продуктів і ділено б їх.

Робучиј день був би одиницеју цінности також і при судових таксах; судова такса, кара і егзекуція мала б як найпевнішчу поруку в квітках на рахунок громадськоїі праці засудженого (громадського довжника).

Міра цінности, без котроїі не може обійтисьа навіть суцільна господарська держава, істнувала б шче, але зовсім инча: це була б певна частка загального громадського робучого часу. Значить, воно зовсім справедливо, шчо соціалісти як найсильнішче домагайутьсьа знесенья теперішних грошей, припустивши можливість цеїі другоїі міри цінности. Як приватне средство виплати, як загальне средство купівлі, як посередник обміни, були б вони злишні, бо тілько до цего потрібні металеві грошї. Міроју цінности, — скажемо шче раз, — була б замісць них реальна одиницьа цінности, іменно, часть громадського робучого часу. „Громадськиј робучиј час“ — міроју цінности!

Більша часть читателів не зрозуміє цего; многі поледви ј чули про таке. А однако цьа ідеја становить теоретично властиву основу соціалізму. Межи соціалістами пустила вона вже глубоко корінь, а Карло Маркс виразно признаје тој свіј вивід, шчо працьа, це суть і міра цінности, підвалиною цілого свого систему. Пізнајмо проте ближче цьу соціалістичну ідеју цінности, вијмајучи јеји суть із книжки Маркса.

Суть цінности продуктів лежить, пісьльа цеји теорији, в конечній громадській працї, котра вирабльаје продукт. Продукти називаје Маркс втіленою працею („скріплим робучим часом", „робучою студениною і т. д.) А іменно становила б цінність не јака небудь приватна працьа, а громадська конечна працьа, значить така, јакоји пересічно треба ужити при кождоразовім стані громадськоји техніки, шчо б приготовити тілько продуктів, кілько вимагаје загальна потреба. Наколи приміром — викажемо Марксову думку на прикладах — јакијсь крај потребује 20.000 гектолітрів пшениці, а на јеји добуток мусить піти 100.000 днів соціальноји (конкурујучоји, а згльадно соціалістично впорјадкованоји) працї, то пісьльа того громадська ціна гектолітру $= \frac{100.000}{20.000} =$ 5 днів по громадськи уладженоји працї одного чоловіка. Цьа ціна не змінила б сьа, хоть би дејакі були на стілько не господарні, шчо на гектолітер робили б 10 або 20 днів. Представмо собі, шчо пісьльа кождоразових соціальних коштів робучих оцінено б всі роди продуктів, јакі раз-у-раз виробльујутьсьа, то зрахувавши јіх до купи, дістанемо весь громадськиј робучиј час, јакого треба на цілиј громадськиј добуток дльа заспокојенья всеји громадськоји потріби. Припустім, шчо цьа сума виносить 300 мільјонів днів в громаді розділеноји роботи, або рахујучи по вісім годин денне, 2.400 мільјонів громадських робучих годин.

Загальна продукција всіх потрібних предметів, вироблених (тепер під проводом конкурујучих капіталів, а згльадно) під суцільним публичним веденьем, стојала б в цілости також 2.400 мільјонів робучих годин, — саме тілько, кілько мільјон робітників робило б дијсно в однім році. Робуча година $= \frac{1}{2{,}400.000.000}$ річноји колективноји працї всіх, була б загальноју міроју цінности, с котроји можна і конечне треба б 2.400 мільјонів одиниць цінности видати робітникам робучими квітами, шчо б получили за них в публичних складах увесь продукт колективноји працї вартујучиј разом також 2.400 мільјонів робучих годин. Усьа сума зробленоји роботи в певнім часі усігди рівнала б сьа більше-менче цілиј вартости всіх продуктів того самого часу. Урјади господарчі записували б зроблену роботу, установльували б вартість пісьльа звісноји пересічноји ціни „громадського робучого часу", видавали б за записану роботу квіти, а за квітами продукти пісьльа тарифи соціальних робучих коштів. Нічо нема простішчого, јак згідність цеји теорији цінности з головним соціалістичним бажаньем — зрівноважити вжиток с працеју і признати кождому повну ціну јего працї, або робучиј дохід, јак приватниј зиск, јак правдиву „приватну власність", — привернути в загалі „правдиву", „на власній працї почивајучу власність" і не дати другому назвишки свеји працї.

Вправді не кождиј дістаје свіј продукт, — адже соціальна продукција маје на оці — заставити всіх продукувати одні дльа одних, поділивши межи себе працьу. Однако, наколи б тілько робучиј вклад кождого пісьльа соціальноји робучоји години јак одиниці цінности був справедливо оцінениј: ліпша робота більшим числом одиниць громадськоју робучого

часу, пліхша — менчим, то кождиј пісьльа своїј праці дльа громади діставав би також знов від громади відповідну тій праці скількість продуктів собі на прожиток.

І в другім згльаді, бачить сьа, була б, по крајній мірі стосунково, повна і рівна плата за кожду працьу. Именно, коли б хто закинув, шчо „в народу таки були б потреби державні, міські, школьні, церковні і јинчі, проте не міг би поодинокиј получати цілоїј вартости своєјі праці в громадських продуктах," то цеј закид був би тілько на око правдивиј. Приньавши, шчо с продукту за 300 мільјонів громадських робучих днів треба б уперед узьати трету часть, значить, вартість 100 мільјонів робучих днів, на вдержанье публичних закладів, то все таки лишили б сьа тілько продукти в соціальній вартости 200 мільјонів робучих днів дльа приватного поділу поміж робітників, котрі однако працьували 300 мільјонів днів. С того виходило б лиш це, шчо за одну робочу годину видавав би сьа квіт на $^2/_3$ јеји ціни — третьа часть ујмала б сьа јак податок на вдержанье публичних закладів. Посередно все таки дохід був би рівниј, викльучно від особистоїј праці залежниј, а від него залежала б і приватна власність, а притім податки були б зовсім рівно розложені.

Все те виведено консеквентно.

Тепер питанье, 1) теоретичне: чи правда це, шчо громадські кошти праці је міроју цінности продуктів? — 2) практичне: чи зможе суцільна соціалістична держава впоратисьа з веденьем огромноїј громадськоїј канцельаріј і чи зможе ретенно оцінювати неоднаку роботу пісьльа соціальних одиниць робучого часу?

Перше питанье мусимо тимчасом заперечити; бо цінність предметів залежить очевидно не лиш від коштів, але ј від вжиточноїј цінности т. ј. від потреби. Без узгльадненьа змінноїј вжиточноїј цінности розличних праць і розличних продуктів зовсім неможлива така соціальна тарифа цінности, котра могла б користно заступити теперішне означуванье ціни на торзі. Јак вже сказано, мусить соціалізм поправити своју основну думку про соціальну цінність предметів, означену тілько пісьльа робучих коштів. Це не видаје сьа нам неможливим; на тепер оставмо це нерішеним. Але цінність, означена тілько пісьльа робучих коштів, јак јеји доси показувано, робить всьу господарку соціалізму на разі неможливоју. Коли, приміром, обиватель соціальноїј держави хоче пісьльа лихих жнив хліба, то шеф соціалістів не може му намісць того давати камінья, ані одежі, ані забави. Але тому, хто жадаје хліба, котрого всі жадні, треба поставити таксу повишче ціни коштів, шчоб того, чого је мало, а чого всі жадні, вистало дльа всеїј громади бодај јако-тако. Значить, соціальна вартість („обмінна вартість") мусить бути означена не тілько пісьльа коштів, але ј пісьльа змінноїј вжиточноїј цінности; інакше соціальна потріб і соціальна продукція попадуть в таку пагубну незгідність шчо до скількости і јакости, шчо годі буде з неју впоратисьа. Соціалізм сам мусить старатисьа допевнити зовсім цьу точку, на котру вперед не зважали јего теоретики. [1])

---

[1]) Це роблено кілька раз минулого року в „Vorwärts" 1877 в критичних замітках на оцьу статьу. Цьа газета придаје Марксовому поньатьу „громадського конечного часу робучого" таке значінье, котре під словами „громадсько конечного" розуміје то, шчо ја зву вжиточноју цінностьу. Протів цего ја не мају нічого, бо тим признајесьа бодај в основі конечність означінья обмінноїј цінности також пісьльа змінноїј потріби, на шчо ја клав вагу. Однако позвольу собі замітити на це: 1) шчо ја все таки признају правдивим своје розумінье Марксового поньатьа „громадського конечного часу робочого";

VII.

Тут нам треба вернутисьа до оставленої (гл. III.), може найслабшої, а бодай найтемнішчої точки в дотеперішнім формулованьу соціалістичного програму, — именно до користного поділу і нагльаду над поодинокими роботами посеред огромного, колективного робучого тіла. Пісьльа јаких засад мајуть бути розділені всі робучі сили на огромнім продукцијнім полі? Чи господарчі урјадники зможуть јіх самохіть перепроваджувати, пересаджувати, нового вчити?

В теперішнїј ліберальнїј народнїј господарці рішајесьа цьа трудність користного поділу поодиноких робучих сил посеред соціального робучого тіла дуже просто. Плата именно стосујесьа не тілько до коштів, але спадаје там, тоді і за ту роботу, де, коли і на котру не ма питанки, т. ј. де показујесьа менча вжиточна вартість; але робуча плата јде в гору в тој час, на тім місци і за тој продукт, на котриј је усе більша питанка, т. ј. котрого вжиточна цінність збільшујесь. Виходить с того, шчо поодинокі робітники, с свого власного інтересу відвертајутьсьа від продукції, котра стратила вжиточну вартість, а горнутьсьа до такої, на котру је питанка — і се дијесьа без усьакого урјадового примусу. Свобідниј перехід з одної праці до другої, це форма публичного права, котра дозвальаје робітникам в јіх власнім інтересі горнутисьа до місьцьа најбільших зисків.

Соціалістична держава ніколи не сповнить свого завданьа, скоро не піде тоју самоју дорогоју, скоро таксувати ме робучі дни тілько на підставі чистої вартости коштів, замість таксувати јіх час від часу ось јак: јак коли де спаде вжиточна ціна јакої роботи, то таксувати робучиј день менче-більше понижче звичајного, — а јак де коли піднесесьа вжиточна ціна, то повишче. Коли він цего не зможе зробити, то не дасть собі ради з громадженьем непотрібних на певен час продуктів, і мусить своїх робітників гоньати сьуда ј туда. Јак же впровадить він вжиточну цінність в соціальне отаксованье роботи (в соціальну обмінну ціну), то приватниј інтерес потьагне ј јего робітників від непродуктивної праці до продуктивної; не треба нијакого силуванья, а тоді лекше було б соціалістичнїј

бо Маркс каже, шчо ті продукти, котрі „стојали однакої праці або впјать в однакім часі можуть бути зроблені“, мајуть рівну обмінну цінність; 2) шчо, коли б д. Маркс згодивсьа с таким толкованьем „Vorwärts'a“, то „громадськиј конечниј час робучиј“, јак практична підстава оцінки, став би нездалиј, а именно тому, шчо тим способом втьагнув би сьа до суми громадських коштів робучих другиј, зовсім самостійниј момент оцінки обмінної вартости, именно соціальна вжиточна вартість. Ја не входжу в то, чи Маркс признасть те толкованье своїеји теоріји цінности, а сам ја стоју на тім, шчо до означеньа обмінної цінности в кождій епосі господарки треба брати громадські кошти робучі і громадську потріб, обоје самостијно, не мішајучи јіх разом.

Гльади најновішче цікаве објасненье д. Шрама про правдоподібниј змисл Марксової теоріји цінности в „Vorwärts“ (1877 нр. 128). Д. Шрам говорить, јак каже, в порозуміньу з усіма товаришами, шчо не тілько сам Маркс, але ј соціалізм „не шукаје і не бачить в Марксовій теоріји цінности міри дльа поділу“. Коли це так, то не ма з за чого ј перечитись. Д. Шрам сам вважаје на кінци свого справозданьа моју теорију „натуральної обмінної цінности“ („Ges. System“ 3. Auflage §. 110 u. w.) вжиточною дльа достиженьа „відповідного способу поділу“; в цій теоріји вважају ја „вжиточну цінність“ самостијною. Про це дуже важне питанье згльадом означеньа форм обмінної цінности гльади в третім томі мого „Bau und Leben des socialen Körpers“, шчо појавитьсьа 1878.

державі перенѣати дійсні користи теперішного вільного переходу і вільного вибору заняття. Заховано б індівідуальну вільність праці; а урядн поділеної на поодинокі галузи продукції могли б користно розмішчувати робучі сили.

Само собоју введенье вжиточної цінности дльа означенья соціалістичних такс не таке трудне; в суцільній продукції мож буде скоро замітити, якої де праці треба, а де јеји не треба. Зміна або недоклад потреби дали б сьа далеко скорше добачити. Пісьльа того спадала б або підносила б сьа такса, шчо б потьагнути за собоју користний перехід праці. Але тоді треба б покинути теперішну похибку тої теорії, шчо означује цінність тілько пісьльа соціальних коштів, покинути в означіньу такси праці і продуктів. Обоје спадали б в ціні при зменченьу вжиточної вартости, а підносили б сьа при јеји зрості. Без цего введенья вжиточної цінности в соціальне отаксованье, т. ј. без відповідного наслідуванья всіх тих способів, јакими означујесьа ціна в нинішнім торзі, годі навіть подумати про те, шчо б јакиј највишчиј нагльад над суцільним продукційним системом міг погодити потріб праці і продуктів шчо до скількости і способу з запасами праці і продуктів, т. ј. вдержати тоту народно-господарську рівновагу праці і спожитку, котра установльујесьа шчо день на ново, правда, нерівно, — під впливом торгового курсу, шчо маје ј собі ж на оці змінну вжиточну ціну (питанку).

Видно проте, шчо від належитого поставленья теорії обмінної цінности зависить три річи: 1) зможність удержати в господарській рівновазі і в загалі рјадити так велике тіло робуче, продукційне і потребујуче; 2) дозволенье конечної особистої свободи праці і спожитку; вконець 3) всесторонне спонуканье кождого поодинокого до користного вживанья робучої сили і матерјалів. Очевидно, шчо тим способом новиј стан богато би підійшов до теперішного житья і јего привичок. Добрі сторони теперішної народної господарки, особиста свобода, вільниј перехід з місьа на місце, свобода зарібку — всьо те приньало б сьа запевне ј тут, — а до цього прийшла б суцільна організація.

Не будемо тут рішати, чи можлива це річ уладити коли небудь соціальну таксацију (соціальне означенье обмінної цінности) також пісьльа міри віддільної і змінної вжиточної цінности усіх поодиноких робіт і усіх поодиноких продуктів. Це питанье доси маје зовсім шче не висліджене, а проте про него не можна нічо сказати. Але це пісьльа нашої думки конечна річ, шчо при означіньу обмінної цінности (соціальної цінности) робіт і продуктів кластимесьа першу і рішучу вагу на вжиточну цінність. Другими словами, соціалізм не маје нијакої будучности, коли не зможе задержати всі добрі сторони ліберальної свободи праці і домівства, а до них долучити шче ј своји безперечно властиві користи, іменно: взајімниј догльад над працеју, поновлену свобідну карність, цілковите усуненье надмірної праці, обезпеку дітеј і жіноцтва, охорону праці кождого перед визискуваньем приватними інтересами, усуненье лінивства і непродуктивного чужојідного житья, охорону від зопсутьа, від надмірної роскоши, від злодіјства (злочинства против приватної власности) і т. д.; бо всі ці користи в державі, основанії тілько на механічнім примусі до праці, обернули б сьа в цілковитиј розстрій, коли свобода особистого руху не зможе мати належного обширного польа. Цікава се, ба ј радісна річ, шчо все, шчо надаје соціалізмови в загалі практичну вартість, веде го до вдержанья, ба навіть

до збільшенья господарських користей ліберальноі народноі господарки.[1]) Най простить нам читатель, шчо ми так довго задержалисьа над теоріjеjу цінности. Це наше научне, добре обдумане переконанье, шчо цьа теоріjа маje не менчу вагу дльа будучности, jак jака небудь теоріjа Руссо і інших мислителів першоі ліберальноі мішчанськоі революціі. Поправка теперішноі, дуже росповсьуднепоі теоріі цінности робучих коштів може мати велику вагу в історіі всіх народів.

VIII.

Ми бачили доси, шчо під згльадом соціального добутку, обігу і таксованьа продуктів соціалістичниj прінціп викльучаje зовсім то, шчо становить суть і насьлідок приватноі продукціі. Наjем приватноі служби, поосібниj зисковниj капітал (приватниj і публичниj зарібковиj капітал), конкуренціjа, торг і біржа, торгова ціна і курс грошевиj, торговльа враз із анонсами і оголошеньами, коштовні вистави, вживанье металевих грошеj, позичка, наjем, аренда, всі теперішні форми приватних доходів (плата, зиск, чинш, дохід з грунтів і домів), побиранье публичних доходів с приватних доходів (значить, нинішниj систем податковиj), — усе те, шчо становить суть теперішноі народноі господарки, конець-кінців не могло б в самій основі погодити сьа із „соціальним“ прінціпом продукціі і обігу дібр. Все те належало б до „пережитих історичних jавишч.“ Зовсім інчиj сьвіт розстилаje сьа перед нами, в котриj на разі навіть вдуматисьа маjже неможливо. Колективна обширна фабрикаціjа с поділом праці, це була б jедина річ, шчо перejшла б jак дозріліj овоч розвитого капіталізму с теперішного ладу в державу соціалістичну, ба навіть, була б загально розповсьуднена.

Обернім сьа тепер також до народно господарчих питань про п о д і л і с п о ж и т о к дібр, про д о х і д і в ж и т о к з д о х о д у, і розберім, jак би конець кінців уладив сьа дохід? jаким способом він обертав би сьа на с п о ж и т о к і на творенье п р и в а т н о j і власности?

Нагадаjмо передовсім, шчо всьакиj приватниj д о х і д в загалі — не рахуjучи свобідних дарунків — був би б е з г л ь а д н о т і л ь к о д о х і д с п р а ц і! Ділено б продукти за доказкоjу робучих квітів в публичних магазинах. Різницьа межи зиском а платоjу, належала б пісьльа Маркса рішучо до „пережитих історичних jавишч.“ Так само виказано, шчо громада не мусіла б побирати податки с приватних доходів обивателів, jак це діjесьа в капіталістичніj державі, т. j. неможливе було б оподаткованье в теперішнім змислі. Бо jаку публичну потребу признала б громада, то брало б сьа прjамо с публичних складів дльа вдержаньа публичноі прислуги, бо ж громада мала б в руках всі запаси продуктів натураліjами. Цьікава річ, шчо цего конечного виводу, зносьачого прjамо і цілковито теперішне оподаткованье зо всіми jего приналежностьами, не випроваджуjуть, а по крайніj мірі не висьліджуjуть шче соціалісти. Очевидно, шчо оподаткованье, це б то дохід державниj побираниj з доходів приватних, конечно властивиj

---

[1]) Соціалістична держава не потрібуje навіть силувати своjіх робітників працьувати цілих 8 годин день-денне. Кождиj може там жити тілько працеjу, значить, схоче працьувати. Силувати jего цего дньа або цего тижньа до праці зовсім не конечно, хиба тогди, коли громада дуже чого потребуje, а зовсім не маje ким послужитисьа. Т е п е р і ш н и j, правом означуваниj робучиj день, jак охорона против надмірноі роботи і против присвоjеньа назвишки, мав би тоді зовсім инче значінье.

тілько державі з індівідуалістичнoю продукцією; в державі соціалістичній навіть найменчиј податок доходовиј — не мав би змислу.

Јакже би уладилосьа вживанье приватного доходу?

Можливі штири способи добровольного вжитку:

1) Власниј спожиток,

2) Власна ошчада (безпосередне нагромадженье маjетку),

3) переданье другому за певноју виплатоју (посередне нагромадженье маjетку), і

4) роздарованье другим.

Перегльаньмо коротенько і загально ті штири відділи в стосунку до виводів соціалістичного прінціпу:

1) Власниј спожиток!

Прінціп колективно-капіталістичноји продукціји зовсім не боронить всьакому обертати свіј робучиј дохід на те, чого јему треба і хочесьа. Приватниј вжиток з доходів і свобідниј вибір особистоји потреби був би лиш на стілько стіснениј, на скілько суцільна держава господарська була б противна певним вимогам, фізично або морально шкодливим, або з јеји прінціпом незгідним — але з ними вона покінчила б доразу через те, шчо не продукувала б і не достарчувала б средств дльа јіх заспокоjенья (гл. III.).

2) Ошчада власности і творенье приватного маjетку!

І це можна б в основі зовсім погодити с соціалізмом, на кілько воно не відноситьсьа до средств продукцијних колективноји праці.

Супротів усіх далеко розповсьуднених думок треба шче раз з натиском сказати, шчо соціалізм в загалі не зносить власности, навіть приватноји. Вправді вимагаје колективізм просто і досить викльучно колективного капіталу, але не зносить зовсім приватноји власности. Так само јак кождоразовиј добровільниј спожиток, годитьсьа з ним самохітне приватне нагромадженье дібр, наколи вони не служать дльа продукціји, значить, самохітне образованье і унасьлідженье приватноји власности вжиточних средств. Знесенье приватноји власности, некористне зрівнанье всіх потреб, це зовсім не виводи з головноји основноји думки теперішного соціалізму.

Тілько шчо до средств колективноји праці, не шчо до средств особистого спожитку, маје і може бути в загалі колективна власність. Ті страви, котрі тілько один може јісти, та одежа, котру тілько один може носити, ті средства образованьа, котрими тілько один може користуватисьа,— тим самим уже не можуть бути спільноју власностьу. На це треба тим більшиј покласти натиск, о скілько теперішне публичне мнінье радо приписује колективістам далеко більше комунізму і спільности вжитку доходового і домівства, ніж це можна вивести з писем соціалістів, а тим часом, бачитьсьа, мало хто ј понимаје јего огромниј переворот на полі продукціји і обігу, а проте јего ј маловажать. Жаль і шкода, шчо іменно в тім згльаді мало хто може супокійно застановитисьа над далекосьаглостьу колективістичного прінціпу, шчо часто суть соціалізму мішаjесьа с побічними питаньами. Виходить с того, шчо јего далекосьагліть одні маловажуть, а другі над міру пересаджуjуть. Навіть образовані льуде при питаньу о знесеньу власности виказуjуть грубе неуцтво в тім, шчо вже јасно зрозуміли тисьячі простих робітників, котрі радо вважаjуть це злоjу волеjу панујучих станів.

Отож з натиском кажемо: не правда то, шчо колективізм хоче знести всьаку власність, шчо він просто — запереченье власности. Він перечить

тільки приватне посіданье средств продукційних і хоче заступити його колективним посіданьем продукційних средств (грунтів, варстатів, машин і т. д.) Приватне посіданье вжиточних средств не зноситьсьа, бо ј не може бути знесене. Запевно ні один теперішниј соціаліст не впав уже так на голову, шчоб зносив приватниј вжиток і приватне посіданье средств до житьа, одежі, посуди, книжок і т. д. Тілько средства продукційні теперішноји (вже колективноји, кооперативноји) праці, т. ј. капітал маје перејти в громадське посіданье, подібно теперішній державній і міськіј власности (н. п. дороги), власности публичних місць, закладів оборотових, наукових, судових, поліцијних і војськових. Значить, соціалізм хоче розтьагнути тој, і тепер уже значно признаниј прінціп колективного посіданьа, на средства продукції, т. ј. на соціальниј капітал; тілько це розширенье громадськоји власности стіснить власність приватну. Ми підносимо це не тому, шчоб боронити або опрокидати розширенье громадськоји власности, а шчоб перестеречи перед фальшивим поставленьем цего питанья. Хто хоть троха знаје соціальну літературу, тој знаје, јак користујутьсьа провідники пролетарјату тоју помовкоју, шчо соціалізм просто хоче знести власність; на підставі тоји говірки вони закидујуть маючим і осьвіченим верствам умисне непониманье, уперте затиканье ух, просте черненье і огидні доноси. Дијсно неправда це, шчо-ніби соціалізм хоче рік-річне на ново „ділити“. Він домагајесьа відкупу приватного посіданьа средств продукційних, подібного відкупови феодальному, — зложенья средств продукційних на власність громадську і поділу річних доходів, добутих при помочи колективного капіталу, пісьльа міри того робучого часу, котриј провів кождиј (тоді публичниј і оплачуваниј) робітник в громадськіј праці. Це бажанье може показатисьа неможливим, а навіть безцільним; але це зовсім неправда, коли хто каже, шчо соціалізм хоче час від часу „ділити“ добутки приватноји праці і приватноји ошчади поміж лінивих неробів, — або, коли хто стоји при тій недорічній думці, шчо соціалізм хоче знести приватне посіданье і таких вжиточних средств, котрі самі собоју служать тілько до приватного вжитку поодиноких осіб або родин. Не правда також, шчо прінціп колективізму в загалі новиј і противитьсьа теперішним правам; бо всі моральні особи (товариства і звјазки поодиноких льудеј) починајучи від держави, церкви і громади аж до посьлідноји родини становльать в најобширнішчім значіньу колективну посідлість. Усе питанье сходить на те: чи продукційні средства, шчо вже ј тепер становльать підставу колективноји народноји праці, мајуть і надалі стати в приватнім посіданьу робучих товариств народних, а згльадно міських? Чи рішитьсьа це питанье так або инакше, одно то певне, шчо тут не јде ані о знесенье приватного посіданьа усіх дібр, ані власности в загалі. Але коли, замісць держатисьа властивого питанья, приписујемо соціалізмови такі річи, до котрих јему не ма діла, то не можлива в такиј спосіб нијака розумна омова, ба навіть безперечно розјарјујесьа пролетарјат чим раз більше. Це небезпечне діло; бо розумијучи під соціалізмом тілько шчо раз то нове „діленье“, коли він хоче трівалого сціленьа продукційних средств, опрокидујучи јего, скажесьа все за много, а ніколи нічого потрібного.

Также знесенье приватного і родинного права насьлідства не становить зовсім конечного насьлідку ані коренного завданьа соціалізму.

Він маје право сказати про тих своїх запальків, шчо хотьать знести право насьлідства: „Боже, борони мја від мојіх пријателів!“ Прінціп колективізму відводить праву насьлідства саме тілько місьца, јак і приватніј

власности, хоть кілько дурниць наплели про це давнішчі і новішчі соціалісти і хоть јак дејакі недоріки поміж соціальними писательами маньать шче ј тепер пролетарјат знесеньем або значним ограниченьем права насьлідства. Розумијесьа, шчо капітал не підпадав би під право приватного насьлідства, бо він став би нероздільним колективним спадком громади. Приватному капіталови, котриј веде і дльа себе використује соціальниј процес продукцијниј, не міг би соціалізм позволити ані истнувати, ані на ново повставати, — значить, тим менче переходити в насьлідство. Але коли б він довів до того, шчо средства продукцијні, капітали, в загалі не були б в руках приватних, — приміром так, јак це сталосьа в „мішчанськіј“ революціјі 1789, именно, шчо знесено феодальне, ленне грунтове посіданье [1]) і не допушчено на далі чиншів најмових, — то однако наслідство средств вжиточних: одежі, посуди, средств образованьа, забави, приватного скуства і т. д. може він дуже легко допустити без најменчоји ујми дльа свого головного прінціпу. Це приватне насьлідство могло б обијмати тілько певне число предметів, бо ошчадити вжиточних средств можна дуже мало, а многота вжиточних средств у теперішних приватних богачів шчезла би разом з зисковним посіданьем средств продукцијних і жерел доходів. Многі не могли того поньати, чому најбільше впливовиј і најконсеквентнијшиј соціаліст, К. Маркс, сејчас на першіј стороні не оголосив знесенья права насьлідства в будушчіј державі.

Тим часом не трудно зрозуміти, шчо пісьльа јего розуміньа колективного капіталу дуже то мало значить право насьлідства приватних вжиточних средств. Навіть коли б тепер соціалістам удалосьа „відкупити“ приватниј капітал, так јак ліберальне мішчанство усунуло феодальне ленне посіданье, то могли б безпечно дозволити насьлідство відкупноји ціни; бо тој відкуп дав би сьа јім тілько средствами вжиточними, не зарібковими, а дав би сьа, јак це вже сказано в другім відділі, в 20—50 літах річними ратами. Сини мільјонерів самі вже допровадили б до того, шчо в кількох поколіньах теперішні богацтва перемінені на вжиточні средства, зіјдуть на ні на шчо. Право насьлідства маје тілько доти змисл, доки капітал (средства продукцијні, жерела доходів) находитьсьа в приватних руках; скоро цего не буде, то насьлідства можуть бути дуже малі і не вијде з них нерівність мајеткова, небезпечна дльа держави соціалістичноји. Именно то дивно, шчо агітација соціалістична вже давно не виступила голосно ј рішучо против тоји брехні, шчо-ніби соціалізм зносить родинне і тестаментове право насьлідства. Вона, јак бачимо, сумлінно могла б вивести тој протест зі свого прінціпу.

Пісьльа того, шчо сказано було про національно-економічниј насьлідок соціалізму шчо до домівства і спожитку, мож легко рішити питанье про родинне житье і подружье.

Дијсно теперішні соціалісти мајуть свобідниј погльад на подружье і родину, а дејакі навіть доходьать до „вільноји льуби“. Але ж і межи мајучими і осьвіченими дуже розширена „вільна льубов“ так јак і „вільна релігија“, теоречно, а навіть практично. Але дльа тьамучих льудеј ходить лиш о те, чи знесенье догробового подружьа, вихованьа родинного і права насьлідства виходить с прінціпу соціалізму, чи ні. Відповісти треба ј на те, шчо — ні.

---

[1]) т. ј. оголошено, шчо хто обробльав грунт, тој був відтак јего властителем, незалежним від давного свого пана.

Усувајучи приватне посіданье средств колективноі праці ставить соціалізм такиј рішучиј стрим пагубніј нерівности в домівстві, в родиннім вихованьу і в насьлідстві маєтковім, шчо власне в соціалістічніј державі на безпечно можна дозволити особисту свободу в домівстві, в родиннім вихованьу і в насьлідстві средств дльа обходу. Не треба б більше над теперішниј примус шкільниј, а не, јак хотів Фурјер, ураз јісти, спати, забавльатисьа. Розуміјесьа, шчо инакшим способом була б уладжена ј домова кухньа, очишчуванье, осьвічуванье і опальуванье, вже за-дльа того, шчо не було б домовоји служби — соціалізм зве јеји домовими невільниками, — а јеји службу повнили б по части механічні приријади, по части особисто свобідні слуги з заводу. Хоть не булоби приватних роскішних кухонь і приватних сальонів, то тим шче не зносило б сьа приватного столованьа ані приватного помешканьа, а крім того постарано б сьа о машини, котрі б робили то, шчо тепер робить служба. Дім вигльадав би зовсім инакше: не було б приватних палат ані нужденних хаток, але це не викльучало б приватного помешканьа і цільного родинного житьа. Теперішні соціалістичні химерники мусіли б прилагодитисьа на більшиј опір протів вільноји льубви і т. д. серед того народа, котриј би стојав викльучно на рівни теперішнього продуктивного третого стану. Јак нині у робучоји середноји кльаси, так и тоді, ніхто б не мав великоји охоти віддавати державі і учительам: дітеј, мужів, жінок матерей, батьків, својаків. Протів природи не могли б піти заскорузлі педагоги, а скорше порозшибали б собі голови, јак сьлідује! Розуміје сьа, помешканьа були б в најближчім сусідстві місць продукціји, а женшчини, котрі не мали б шчо робити дома, најшли б легко роботу на фабриках. Не треба затим ошукувати себе самих, шчо соціалізм власне під згльадом чистоти житьа родинного, понуки до подружьа, реформи помешкань, заньатьа жінок, охорони дітеј, набере скоро огромноји сили переконујучоји в пролаганді, доки не відкине тих глубоко нерелігіјних і матеріалістичних змагань, котрі не виходьать конечно з јего прінціпу, а котрі він узнаје порівно з іншими теперішними станами, а переньав јіх лиш на тепер живцем з думок својіх перших француских основателів.[1])

3) Треба нам шче відповісти на те питанье, чи соціалізм дозвольаје записи ошчаджених предметів, т. ј. чи міг би уладити заклади шчадничі і асекураціјні способом позички і кредиту, чи ні, — а коли б міг, то јак він це в основі уладить.

В тім згльаді кождому јасно, шчо передаванье ошчади на сховок дльа зиску було б недозволене. Не булоб приватного посіданьа средств продукціјних, значить, не можна б передавати приватним льудем капіталу дльа вжитку, а тим самим не можна б тьагнути доходів с переданого капіталу.

За то вільно було б ошчаджене добро (до певних сум і до певного часу) давати до сховку на будушче. Та часть зарібку, котроји робітник не брав би сеј час, могла б бути записана јему в повнііј ціні на будушче. Давнішчі і нові ошчаджені капітали більше менче покривали б сьа, і с передачі того простого права — побираньа натуралијів без зиску — не міг би повстати нијакиј нелад в загальніј господарці; скоро б в загалі дала уладитисьа колективна продукціја, то дали б перевести сьа ј записи дібр, котрі мож би відбирати або коли схоче сьа, або в певних речинцьах.

---

[1]) г. Фурјера „Јавноженство“ і такі др.

Значить, в основі зовсім не викльучено б збиванья доходів дльа приватних цілей (подорожей, науки, товариських цілей), јак це звичајно говорјать опрокидники комунізму, і јак ја сам довго думав. Тілко ж побиранье і даванье доходів було б так основно усунене, јак це не зробило ніколи нијаке право против лихви, а зовсім сповнено б думку Арістотеля, „шчо б гроші не мали дітеј.“

Вконець 4) можливість і свобода дарованья своjакам, другим льудім, товариствам і т. д. зовсім не противить сьа прінціпови колективізму. Значить, держава соціалістична зовсім допускаје товарискість гостинність, доброчиньство, свобідне вдержуванье калік, свобідні товариства, з доброчинними, науковими і релігійними цільами. Ми підносимо це з натиском, бо часто льуде стајуть на тім, буцім-то соціалізм тому вже неможливиј, шчо разом с приватноју власностьу зносить всьакиј особистиј вільниј рух: висьліди, доброчиньства, товариства, подорожі, обезпеку старости, викльучујучи дочасну передачу всьакоји особистоји потреби. Цьа невольа могла б бути в деспотично матеріалістичнј држави соціальнј, але вона не конечниј основниј вивід з највишчого соціалістичного прінціпу. Встьакиј міг би на рахунок своjіх робочих квітків робити дарунки приватним особам, товариствам, ба навіть церквам — не нарушајучи соціалістичного прінціпу.

Порушимо тут шче одну річ. Теперішниј соціалізм на скрізь безбожниј і противниј церкві. Він каже, шчо церков, це поліција капіталу, шчо вона ошукује бідних „квітками на царство небесне“, і тому повинна упасти.

Церков, ба навіть всьаку релігију многі соціалісти смертельно ненавидьать, і певно немало тому винна ј церков сама. Але це змаганье зовсім не конечниј насьлідок господарського соціалістичного прінціпу, по крајнјј мірі не против таких закладів релігијних, шчо не були б звјазані із сьвіцькими справами і станами, противними соціалізмови. В загалі јак би на будушче пријшло до соціалізму, то запевно вдержувала б сьа церков свобідними приносами парафіан, чи то продуктами, чи робучими квітами. Впрочім може бути, шчо держава вважала б церков публичним закладом і вдержувала б јіјі своjім коштом, хоть це не можна сказати на певно. На всьакиј случај јако товариство вона могла би стојати на вільних приносах парафіан; прецінь таким способом удержували б сьа запевне многі недержавні заклади: товариські, релігијні, наукові, технічні, політичні, соціальні. Нам досить на тепер вказати тілко виводи господарські. Але зовсім не можна пророчити, чи в соціалістичнјј држави запанује христіањська церков, цьа „чорна інтернаціоналка“, котру так сильно відтрунула ліберальна держава, а котру так смертельно ненавидить „червона інтернаціоналка“. Але держава соціалістична, јак показано, не викльучаје в загалі такого вдержања церкви, при котрім вона могла б свобідно і незалежно розвиватисьа. При очевидно близькім фінансовім розділі церкви від держави, це на всьакиј случај важне дльа пријателів і непријателів церкви. Јак би соціалізм став тілко на правдивім своjім прінціпі, т. ј. на запроваджењу систему колективноји продукціји, то в основі нічого б це не перепињало науку, пријазнь, льуцкість і доброчиньство всьакого рода. То, шчо закидујуть тепер соціалізмови, запевно зовсім вина дејаких безглуздих і непоміркованих соціалістів. Однако ці закиди зовсім не јдуть против народно-господарського прінціпу, шчо усе більше стаје осередком соціалізму, і стане запевне јадром соціальноји боротьби в будучности. Не час тепер та ј небезпечно вспокојуватисьа бијкоју з вітраками, бо таким спо-

собом помагаєсьа руйнуючому, революційному введеньу соціалізму, за котрим запевне наступила б руйна „найвишчих і найідеальнішчих дібр цівілізації.“ Такоі руйни не мусіло б бути, коли би третиј (буржуазіја, капіталісти) і четвертиј стан в своїм спорі ограничувалисьа тілько на јего народно-господарське јадро.

IX.

Ми провели в III—VIII колективістичниј прінціп крізь усі головні питанья національноі економіі. Скажім то шче раз коротко.

Перш усего показано, шчо звичајна говірка протів соціалізму недостаточна.

Невірно те, шчо соціалізм в загалі зносить власність, а іменно приватну власність. Невірно, шчо він хоче працьувати без средств продукційних і усунути капітал в технічнім змислі. Невірно, шчо він викльучаје обширну продукцију. Невірно, шчо він сам в собі мусить бути матеріалістичниј і неморальниј. Невірно, шчо він зносить в прінціпі родину і право насьлідства. Невірно, шчо він зовсім викльучаје свобідниј перехід, вільниј вибір заньатьа, свободу потреби, домівства, товариськости і товариств. Невірно дальше, шчо соціалізм мусить бути протівнароднијі чисто космополітичниј, бо, противно, зовсім неможливе межинародне уладженье праці без попереднього народного уладженьа всіх галузеј продукції; радше можна б бојатисьа надто тісного національного зашкарупленьа; іменно теперішниј вольно-торговиј напрјамок ліберализму дуже космополітичниј.

Невірно дальше, шчо соціалізм мусить знести свобідне означенье потреби поодинокого, значить, шчо мусить бути противником культури і свободи. Противно аж в соціалізмі могли б усі свобідно означувати своју потребу і рјадитисьа самі навіть в шчоденних своїх справах, бо всі були б робітниками з заводу, а најбільша часть не була б уже приватними слугами.

Невірно також, шчо соціалізм мусів би бути централізованоју деспотичноју державоју. Противно могла б бути в значній части самоуправа, јак до місцьа і заньатьа, над котроју стојали б і ділали б державні центральні власти тілько јак најзагальнішчі а притім свобідно уладжені урјади за дльа порјадку, вирівньуваньа і сцільуваньа, так јак је теперь, а може шче ј далеко менче, ніж теперішні центральні урјади самоправства міського, академічного, церковного, шкільного.

В конець невірна і безпідставна цьа думка, шчо з засади мусіла б бути в соціалістичній державі політична анархіја. Ідеал „консервативного порјадку“, докладниј поділ усего народу пісьльа заньать був би в најкрашчім змислі тілько тогди можливиј, а тепер не ма дльа нього підстави, і загальне теперішне голосованье — дім на піску. Розумієсьа, шчо поділ усіх пісьльа заньать мав би ј тогди вартунок јак прінціп порјадку, коли б задержано форму загального голосованьа при всіх виборах. Съвідушчі і певні свого соціального становишча виборці могли б с цим добре справльатисьа.

Усе це невірно виводили с соціалізму.

Противно ми показали, шчо теперішні партіјі соціалістичні стојать за крајну нерелігіјність, і то на шкоду своједі справи і розумноји омови. Дијсно трудно зрозуміти, јак соціалізм, котрого прінціп більше јак иншиј виходить з најзагальнішчого панованьа над собоју, з најбільшоји

карности, послушеньства і самопожертвованьа, з найкрашчої і найчистішчої христијанськоји льубви — може стојати часто за такиј матерјалізм і таку релігијну ненависть, чим спротивив собі народні маси, шчо працьујуть тьажко і знајуть важкість житьа Будушчому середньому кооперативному станови був ои, так јак усім середним станам, противниј такиј світогльад, котрого загальне розповсьудненье не дастьсьа погодити з розвитком моральности і в загалі морального поступу.

Конечно тут шче виступити против однієј зовсім противколективістичнієј думці, котроју не одні крикуни годували пролетарієв (не Маркс): шчо кождиј робітник мусить дістати іменно свіј повниј робучиј вклад. Адже і в соціалістичнієј державі, так јак в капіталістичнієј, маје ділитисьа тілько загальниј продукт і то тілько пісьльа внішнојі міри часу особистоји праці, або пісьльа того, кілько хто напрацьував, і то по упереднім відшибленьу публичноји громадськоји потреби.

Не можна зрозуміти того, дльа чого писателі соціалізму не опрацьујуть передовсім тверезо своју теорију в напрјамку најповнішчого перењатьа і сильнішчого зможенья приватноји обеспеки продуктивного господарованьа. Задержујучи потрібну робучу конкуренцију при прінціпі соціальноји цінности праці, міг би соціалізм најскорше надијатисьа увијти в житье, перењати всі добрі сторони теперішноји історичноји народноји господарки, дав би сьа легко керувати і уладити.

Скороји побіди соціалізму не ма шчо ані сподіватисьа, ані бојатисьа, при великім опорі непријазних інтересів і лінивства.

З другого боку не упереджениј читатель признасть, шчо против таких ідеј, јак сесі, можуть шчось врадити докази, а не багнети. Адже војсько — з народа, і само знов збиваје народ в механічну силу. Значить, скоро б ідеја соціалізму перејшла в масу народа, то досить би було в данім разі одного проводирја, шчо б в своји руки взьати всьу силу војськового централізму. Прото хто хоче спорити, нај спорить з ідејами, нај јіх нишчить, скоро вони неправдиві. Ніхто преці не заперечить, шчо коли соціалізм, усе більше пројасньујучись, відкине богато початкових нерозважких думок, і тверезо прижмесьа за правдиві насьлідки свого прінціпу, — то тоді він сильно потьагне за собоју масси своїми глубокими реорганізацијними думками. Межинародна організација партіј працьује вже над відповідним утвореньем позитивноји політичноји сили дльа сповненьа тих думок. Четвертиј стан (робітники) перејмаје вже всьуди головні ідеји, і через те ј провідники мусьать јіх шчо раз то јаснішче виказувати. Тому то старалисьа ј ми показати соціалізм в самих конечних насьлідках, про котрі не знајуть може і многі провідники.

Пісьльа того вважајемо конечним, шчо б јего розважено, опрокидано, або поправльувано, звертајучи притім увагу најголовнішче на властиву суть — колективне, чи приватне посіданье средств колективноји праці. Тілько тоді зможе кожда партіја стати на належнім становиску. Властиве іде туть тілько о індівідуальне, чи колективне посіданье капіталу. Головні насьлідки тих двох прінціпів зміньујуть соціальниј процес добутку, збутку і розділу дібр. Правда, цеј процес вже і в ліберальнієј державі — соціальниј, бо мало таких продуктів, котрі споживајуть самі продуценти.

Властиве оце питанье: чи процес соціальноји продукціји і розділу дібр, так сказати, соціальне травленье і піднова, ліпше јде під впливом

„нерозумної“ безцільної капіталістичної конкуренції, в котрій приватні інтереси самі собою, своїм натиском порядкуються, — чи ліпше піде під впливом розумної і суцільної, упорядкованої сили соціальної; чи не можна би ввести досконалішчу конкуренцію *робітників* за-для матерьяльних, а шче більше за-для моральних кор'истей: провідництва, чести і т. д. на місто конкуренції *капіталістів*, — чи не можна б достаточно призбирувати і користно розділювати капітал на розличні відділи праці не таким способом як тепер, а приміром через публичне і належите заявленье своєї потреби поодиноких тіл продукційних і спожиткових перед публичними урядами зарядовими і поділовими, так як це тепер діється в державі, школі і громадах?

Про ці основні питанья говорю обширно в другім і третім томі більшого мого діла „Будова і житье тіла соціального“ стосуючи їх до найвишчих прінціпів соціального добору і товарнського розвитку.

Чи дастьсь перевести новий прінціп, того ніхто шче не може сказати на певно. Певно то, шчо тепер і шче на довго він не дастьсь ввести вжитье. Але це шче не доказує, шчо він сам собою неможливий.

Пора б уже раз привикнути розумно думати і судити про те огромне питанье, а покинути б пусту говірку, туманництво, горячку, пересуди, самоошуку і доноси, инакше пропаде вся цівілізація і всі стани.[1])

Пригода д. Іловайського в Галичині.

Маленька картинка із славянської патології.

ВІД РЕДАКЦІЇ.

Ми беремо цю статью з де якими тілько дрібними поправками і потрібними додатками з „Вѣстника Европы“ (январь, 1878), місячника, виходячого в Петербурзі під редакцією колишнього проф. петерб. університ. М. Стасюлевича. В тім місячнику печатають свої статьті універс. професори: Костомаров, Пипін, Весоловскій, Герье, С. Соловјев, О. Міллер, В. Міллер, Мінаєв, Драгоманов, Кавелін, А. Градовскій, В. Спасович, — беллетриста: Тургенев, Островскій і др. Ми б не нагадували цего, як би в галицькій публиці місячник той був більше знанй. А то тепер „Слово“, котрому не подобаєтьсь критика, з якою „Вѣстникъ Европ.“ не раз говорив про галицькі діла і партиї, недавно пустило таку брехоньку, шчо мовльав „газети (!) „Голосъ“, „Вѣстникъ Европы“ за їх польско-турецькій характер стратили богато пренумерантів в Россії“. Який характер має „Вѣстникъ Европы“, це можна бачити

---

[1]) Ми переконані, шчо без переміни теперішного релігійного і морального сьвітогляду, не зможе вдержатись і господарська реформа, якої хоче соціалізм. Подаватимемо прото в тім згляді обширнішчі розвідки після свого переконанья. Ред.

с тих імен, котрі ми виписали: він скорше всього еклектично-ліберальнїй, фактично-науковїй. Як обертаєтьсьа „В. Евр.“ до діл славяно-турецьких, це можна бачити с того, шчо в ньому найбільше помішчаєтьсьа про ті діла статей звістних славістів Пипіна і Ровінського. Чи поменшилось в 1877 р. число пренумерантів „В Европы“, видно с пошитових рахунків, котрі публікуютьсьа шчо року редакцїєю по кождому повіту в Россії. Виходить, шчо в 1877 р. пренумерантів „В. Евр.“ мав 6255, а в 1876 р. — 6211.

І коли наша публіка одібje в наших політиканах охоту брехати, або говорити, не бачивши на очи того, про шчо кажеш?! Пора!

Недавно всьа наша печать обрушиласьа на звістку про триденнїй арешт професора Іловайського в Галичині. Обрушеньу тому, розумієсьа, треба видіти причину, головно не так в самім факті арешту, — зовсім не то, — кілько в особі, шчо jему підпала. В кождім разі, прийемно вже і то, шчо обрушенье нашої печати спонукало практично стрібувати, шчо б на будушче не було таких прикльучок. Жаль, шчо і тут печать і обшчество наше показали, шчо вони не добре знajуть обставини і причини самого зjавишча, а відси конечна і невідповідність способів, ужитих дльа усуненьа зjавишча.

От шчо ми взнали з газет наших: д. Іловайськиj прийіхав в місточко Галич, де хотів огльанути старину: церков і рујіни замку. Він попросив слугу зajіздного дому справити jего до „каноніка“ церкви, — але вийшло, шчо „канонік“ — римсько-католицькиj піп, а не уніатськиj, котрого треба було звати „деканом“. Канонік і справив московського професора до того декана. Але заки уніатськиj декан і д. Іловайськиj огльадали старину, канонік доніс жандармови, шчо в Галич прийіхав „московськиj агент“; у д. Іловайського зажадали пашпорту, арештовали, повезли в Станіславів, опісьльа до Львова. Тут від него зажадали перекони в тотожности особи з тоjу, шчо була в пашпорті, а шчо д. Іловайськиj знав у Львові тільки трjох льудеj, с котрих один умер, другого не було, і тільки третиj, редактор газети „Слово“, д. Плошчанськиj був сам, то д. Іловайськиj покликавсьа на цего остатнього. Пісьльа перекони шчо до особи д. Іловайського, jего вивезли в Россіjу. Пісьльа слів д. Іловайського, jего зразу підозрівали, чи не офіцер він, знимajучиj стратегічні пльани, а потім поставили jего панславістичним агентом, — завина, протів котроjі протестуje д. Іловайськиj і перед русскоjу публікоjу, упевньajучи, шчо в Россіjі нема панславістів, і шчо він писав тільки про балканське питанье статьті, котрі jему „за вину не можна брати“.

Такиj факт пісьльа „Московскихъ Вѣдомостей“ і д. Іловайського. І не ма підстави не вірити тим показам, з котрими в основі згідні і покази тих газет, шчо то виступили протів д. Іловайського і — сказати треба — виступили не зовсім гідно. Зовсім поньатниj жаль наших газет і ученых прияателів д. Іловайського із-за того, шчо так невинниj чоловік поплативсьа хоть би „триденноjу неволеjу у польаків“ за невинну хіть побачити своjіми очима, jак мало старо-руського осталось в однім із найстарших руських міст. Зовсім поньатна жадоба наших ученых товариств, шчо обернулись до канцлера киязьа Горчакова с просьбоjу забеспечити русских ученых і мирних вандрівників в загалі від прикльучок, jакі сталисьа з д. Іловайським.

Тим чуднішче було прочитати в двох газетах, „Голосѣ“ і „Биржевыхъ Вѣдомостяхъ“, письма з Відня, в котрих зовсім повірено підозріньам галицьких жандармів протів д. Іловайського, на підставі чого прочитані горячі примітки московським панславістам, — по сьвідоцтву д. Іловайського неістнуючим, — і непрошену, розумієсьа, оборону і похвали русскому послови у Відни, д. Новікову. По правді, тілько в нашій печати можливий такий поспіх і безтактність!

Але знов тілько в нашій печати і в нашім обшчестві, при нашім незнаньу справ і відносин в славяншчині, можлива і та неповність в переданьу навіть вісток австрійських газет про д. Іловайського, і наівність надій і способів, до котрих бралисьа учені прияателі д. Іловайського дльа охорони мирних русских вандрівників в Австрії. Так, напримір, ні одна газета наша не дала знати нашій публиці про оце.

На першу звістку про арешт д. Іловайського, в віденській „Neue freie Presse“ було написано, шчо „коли арештовано в Галичі московського висланцьа, шчо давав канонікови 1000 рублів на церков, то при нім найдено 36.000 рублів, а також богато зазивів і творів панславістичного і соціалістичного змісту“. Газета „Слово“, котроі редакторови дьакують тепер московські учені товариства за то, шчо визволив д. Іловайського, навівши звістку „Neue freie Presse“, замісто простого опрокиненьа тоі нісенітниці, написала от-шчо: „Такъ составляются въ наше время исторіи объ агитаціяхъ русскихъ высланниковъ между русскимъ народомъ въ Галиціи противъ австрійського правительства. Что протегуемыи турецко-польскою политикою нигилисты агитовали своимъ способомъ между нашимъ народомъ — не опровергаемъ. Что такіи люди ходили въ Галичѣ и другихъ мѣстахъ подъ окомъ римскихъ ксендзовъ и жандармовъ — знаемъ положительно. Не знали о нихъ староства, а лишь теперь открываютъ антиавстрійскихъ агитаторовъ и соціалистовъ — въ Иловайскихъ. И такими „правдами“ трактуютъ газеты своихъ читателей!“ („Слово“, 1877, Nr. 108.)

Узнавши про статьті „Биржевыхъ Вѣдомостей“ і „Голоса“, редактор „Слова“ сказав, шчо то „польскі газети“, а потім спеціально про „Биржевыя Вѣдомости“ написав слово-до-слова таке: „Что письмо съ такими тенденціями можетъ издаватись въ Петербургѣ — мы совсѣмъ не удивлялись. Развѣ не съ такою программою и направленіемъ издавано въ Кіевѣ „Кіевскій Телеграфъ“, распространявшій, якъ позднѣйше оказалось, нигилистически-революціонную пропаганду?... Не Иловайскіи, Аксаковы, Миллеры, за которыхъ голосомъ идутъ десятки милліоновъ русскаго и славянскаго народа, но приверженцы „Биржевыхъ Вѣдомостей“ и „Кіевскихъ Телеграфовъ“ нанесли такъ намъ (русскимъ галичанамъ), якъ и австрійскому правительству, затрудненія, распространивши между нашею молодежью, подъ претекстомъ украйнофильства и вражды противъ русскаго цравительства, идеи, соотвѣтныи для умалишенныхъ философовъ и вымѣренныи противъ церкви, духовенства и государственного порядка. Если затѣмъ нынѣ австрійскіи власти требуютъ отъ русскихъ подданыхъ виды паспортовъ, то не изъ опасности передъ панславизмомъ, которого здѣсь никто пропаговати не потребуетъ, а навѣрно для того, чтобы не пускати въ край вредныхъ общественному порядку агентовъ нигилизма, которого органомъ сталисъ отъ нѣкоторого времени „Биржевыя Вѣдомости“. („Слово“, 1877, Nr. 113.)

Тота оцінка „Голоса“ і „Бирж. Вѣд.“, — завважаємо, газет, шчо недавно шче охочо містили вісти з Галичини в духу партіі, котроі органом служить вихвальуване тепер московськими ученими товариствами

„Слово“, — може тілько розсьмішити нашого читателья, хоть не здивує нікого, пісьлa того, јак в тијже братерськіј газеті давнішчі „С.-Петербургскія Вѣдомости“ були названі козацько-польскоју газетоју, а про обід, даниј петербурськими літератами д. Коршу, јак оставив редакцију, було сказано, шчо д. Корш сам собі дав обід, на котрім були тілько польаки! Але шчо скажуть д. Іловајськиј і московські учені про свого пријателья „Слово“, прочитавши вишче наведені слова в оборону напасти австрійських жандармів на русских вандрівників? Чи не покажутьсья јім самим наівними надији, шчо јіх адреси перервуть ту напасність, коли сам јіх львівськиј товариш зовсім уневинньаје јеји, хоть і даје јіј инші мотиви?!

Наші московські учені, очевидно, зовсім не знајуть, с ким мајуть діло і зовсім не знајуть того, шчо робитьсья в Галичині вже кілька місьаців, шчо објасньује і історију з д. Іловајським, — і на шчо натьакнено в наведених зразках з газети „Слово“.

Галичина з давна стала театром завзьатоји боротьби місцевоји руськоји і польскоји інтелігенцији, особливо публіцистики, осередком котроји — Львів. С початкy 60-х років зробивсьа розділ і в галицько-руськім обшчестві, в котрім від панујучого клерикального напрјамку в літературі і політиці відділивсьа напрјамок більше світськиј, приньавшиј імја „народноји партији“, або по тамошному „народовців“. Тому шчо народ в Галичині належить до одного племени з нашими украјінцьами, або малорусинами, то цьа нова партіја, зблизившисьа більше, ніж стара, з новим украјінським рухом, шчо ожившись був на тој час в Россији, названа була украјінською, або малоруською. Далеко не без того було, шчо ј стара партіја звјазана була з нашим малоруським рухом, але тепер, пісьлa реакції молодоји, вона стала з більшоју силоју наставати на своје імја просто руськоји партії і боронити літературну одноту мови, розумијучи під неју, впрочім, не так літературну мову в Россији, јак церковну, мајучи на оці в загалі не так народ, јак церков, особливо духовенство. 1866 р., пісьлі Садови, зрушившоји віру в сталість істнованья Австрији і пісьлі „пожертвованья русинів польакам“, јак казав один із членів міністерства гр. Бејст, стара партіја руська в Галичині вважала потрібним зовсім розірвати своји звјазки з малоруським рухом і стати під знамена того самого напрјамку, котриј у нас в тој час представльавсьа „Московскими Вѣдомостями“ і „Голосом“, і з котрим зільльались і московські славјанофіли, шчо перевернулись в „славјанських благотворителів“. „Слово“ заjавило 1866 р. одноту а навіть повну тотожність руськоји народности від Карпат до Амура і провинність усьакоји навіть літературноји різноти. То ж само говорилосьа і в клерикальних кружках руськоји Угоршчини.

Молода галицька партіја осталась при малоруськім програмі, — і розділ в галицько-руськіј інтелігенцији, котриј с початкy відбувавсь на грунті ортографіјі (стара партіја стојала за ортографију Максимовича, так назв. етімологічну, а молода — за ортографију д. Куліша, фонетичну), зробивсьа повним. Окрім культурних, літературних і політичних незгод тут стали чинними і тројуженьа польских газет, і вконець, причини грошево-карјерні. Саме десь тоді іменно зможно стало галичанам перебиратисьа в Россију на місьцьа унијатських попів, потім в службу учительську. З другого боку, вплив віце-маршала сојму, совітника Лавровського, котриј пристав до народноји партії, давав зможність членам јеји поміститисьа на службі в Галичині, особливо учительськіј. Ворогованье польаків на русинів „схизматиків“ і „москалофілів“ заглушило колишне ворогованье јіх на „украјнофілів“, „хлопоманів“, „козаків“, „гајдамаків“, тим більше, шчо молодіж із галицьких укра-

jінофилів, під впливом совітника Лавровського вменшила свого украjнольубства і „народовства“. За то вόрогованье обох руських партій дiйшло до краjу. І, шчо найгірше, jак боротьба польаків і русинів, так і русинів межи собов веласьа всіма способами, межи котрими пуджанье властеj, доноси j клевети, найсамовільнішче перекручуванье фактів грали найвиднішчу рольу, особливо з боку польаків і старих русинів. Такі способи боротьби запутали питанья спору і поньатья суспільні до посьлідноjі степени. На руськім боці путанина збільшилась тим, шчо питанье ставилось межи партіjеjу всеруськоjу і малоруськоjу — „московськоjу“ і „украjінськоjу“, але достотне ні в кого не було jасноjі думки навіть про літературу в Россіjі, ні „московську“, ні „украjінську“, і шчо більшість галицько-руськоjі публики належала властиве до третоjі партіjі „австро-рутенських“ клерикалів, зробивших собі особну, досить варварську мішану церковно-малоруську мову, і такуж осібну літературу, більше застарілу по формам і ідеjам, ніж навіть „московська“ література від Ломоносова до Карамзина. І все то ховалось під ростьажним іменем: русин, русскиj, рускиj. Путанина думок і нечистота способів боротьби збільшались через втручанье наших кружків і печати московсько-обрусительного і славjано-благотворительного напрjамку, котрі, jак звичajно, не знали істоти справи і не хотіли взнати jеjі, приймаjучи вивіску за річи.

Кілько то тогди напсовано чорнила і в Галичині і в Москві і в Петербурзі, кілько випушчено голосних слів, завин, кілько винajдено „польских інтриг“ і „московських агентів“, того j злічити годі! І шістьдесьаті роки показали примір такого самого арештованьа русского професора в Галичині, jаке прикльучилось з д. Іловajським, тілько шче, бачу, чуднішче. Ми говоримо про проф. Потебньу с Харькова, шчо був арештованиj в Австріjі, jак „московськиj агент“, тимчасом коли в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ він був названиj агентом малоросіjськоjі революціjі, котриj прижіхав до Львова „уладити соjуз русинів і польаків і давати дльа народового жонду вкладки с побільшеноjі тогди професорськоjі плати“. Тілько тогди ніхто не подумав писати канцлеру з адресами о охороні мирних ученых від свавільних доносів і арештів.

Тепер в Галичині на-ново заострились відносини, шчо вспіли було згладитисьа в початках 70-х років, і прикльучки, в роді тих, jакій попавсьа д. Потебньа, почали повторjатисьа частішче і, розуміjесьа, будуть повторjатисьа шче більше, без згльаду на адреси і толки наших ученых і газет, а в значній части, іменно з і-в з г л ь а д у на них.

Ід 1875—76 рокам стали показувати свій вплив на Галичину оці зjавишча: раз, наверненье унijатів в Польшчі на православіje. Воно шче дужче дражнило польаків галицьких протів „Москви і схизми“ і jеjі „агентів“, а з другого боку, збільшило розлад межи чистими австро-рутенськими клерикалами і тими з старо-руськоjі партіjі, шчо більше шчиро тьагнуть ід „Москві“, У староjі партіjі jавились два органи: „Слово“, — по давному, унijатсько-клерикальне, але з раптовними прojавами анті-ультрамонтанськими, і навіть православними, — і „Рускій Сіонъ“ — унijатсько-ультрамонтанськиj, де-коли готовиj відноситись симпатично і к малоруським автономістам, аби тілько вони не виступали з границі австріjськоjі легальности і унijатського благочестіja. Далі, наверненье унijатів в Польшчі на православіje ослабило шче з одноjі причини „москальофільськиj“ напрjамок в Галичині, навіть в молодіжи, котра в західно-славjанських земльах дуже практична. С перервоjу унiji перерваласьа j потреба вивозу в Россіjу

попів-галичан, а майже в той час перервано і вивіз австрійських славjан в Россію на службу в міністерство народної просьвіти. Молодіж галицько-руська стала шукати опори під ногами і стала розмішчуватись в кадри місцевих партій: австро-рутенської і галицько-украjінської, також з барвою клерикальною, приймаючи участь в двох товариствах, шчо поставили собі за ціль видавати популярні книжки: в „Обшчествѣ имени Мих. Качковского“ і в „Просвіті“.

Друга зjава, важна дльа Галичини, шчо вплинула цими часами на тамошні справи, — це відкритье двох зелізних доріг, зjединивших Львів із Кіjевом, Украjіною і прочоjу Россіjеjу. Галичане і наші стали сходитисьа частішче, скількість книжок, надрукованих в Россіjі, і украjінських і великоруських, обертаjучихсьа в Галичині, стала більша. Здоровішчі ельементи галицько-руського обшчества, познакомившисьа з новоjу руською літературоjу, в jеjі настоjашчім виді, а не зі слуху через місцевих jеjі товмачів, — побачили марницьу спорів межи москальофілами і украjнофілами, уздріли, шчо питанье про так названу „московську“ і „украjінську“ літературу — це питанье форми а не сути, і стали толкувати про конечність перестати сваритисьа і враз робити на користь свого народу в jего місцевих обставинах.

Органом такого нового напрjамку, д котрому не зовсім ласкаво відносились заматерівші в сварках проводаторі готових уже партій, стала газетка „Другъ“, власність студенцкого товариства „Академическій кружокъ“ у Львові, — с початку несьміливо а з кіньцьа 1876 року зовсім jавно.[1]) Задержуjучи стару правопись „Другъ“ с того часу признав основоjу свеjі мози мову народну, і в той же час став печатати в себе статьті на чистій літературній мові „петербурсько-московськіj“ і перепечатав з „Отечественних Записок“ оповідку Г. Іванова під заголовком „Отравленный Дьяконъ“, з виразним додатком, шчо цим він хоче показати галицьким говорунам мову і житье великоруські. А далі, замісто давних од і переробльувань німецьких позісток з руського житьа і петербурськоjі придворноjі сторіjі, і мертвороджених творів місцевих „прославенныхъ и многонадѣйныхъ“, писателів, — „Другъ“ став давати переклади очерків Еркмана-Шатріана, Зольі, Флобера, Шчедрина, Чернишевського, по більшіj части з житьа сільського, близького до місцевих живих інтересів: муживів, дідичів, учителів, духовних. Поjавились і орігінальні проби розказів із житьа робучих, напр. очерки про Борислав, звісне місце добутку нафти і земльаного воску в Галичині. Все то викликало наріканьа, звичаjні всьуда на початку народно-реального напрjамку в літературі. В додатку до всего два студенцкі товариства: „Академическій Кружокъ“ і „Дружескій Лихварь“, котрим опікуваласьа молодша партіjа, рішили зільльатись в одно товариство, задер-

---

[1]) В „Друзі“ працьувало кілька льудеj, і так jак вони розвивались, розвивавсьа j „Другъ“, котрому в 1876 р. удалось зjеднати собі молодіж із народовців і взьати верх над молодими старовіраки в „Акад. кружку“. По перших арештах, на початку 1877 р., упала в „Кружку“ партіjа поступова, а jеjі противники помістили в „Слові“ (1878, Н. 2) отсе: „тенденціи и стремленія, якіи „Другъ“ въ послѣднихъ временахъ пропаговалъ, суть намъ совсѣмъ чужіи, а даже и обществу, и дѣлу русскому вредныи. Мнѣній подобныхъ мы никогда не подѣляли и не подѣляемъ, а заявленіе сіе дѣлаемъ потому, что бы въ будущемъ не думалъ никто, что „Другъ“ въ 1876 и 1877 годахъ былъ органомъ нашимъ, т. е. общества „Академическій кружокъ“ и русской академической молодежи“. Цьа партіjа застановила 1877 р. в маjу видавництво „Друга“ (вийшло 6 нумерів), „вкрутила тій гидрі голову“ jак казала — а при другім процесі академики с тоjі партіjі сьвідчили протів тих, шчо піддержували „Друга“. — Ред.

жавши тілько формальну різність, тому, шчо остатне товариство маје значенье спеціальне: каси взаїмноїі помочи межи студентами.

Все то не могло не визвати бурі роздразненья межи старими проводаторами, особливо партіїі „Слова“. Не зовсім раді с того звороту діл і так названі народовці. Вони хоть і старались показати, шчо рух в молодіжи, це наворот ід јіх партіїі, але јасно бачили, шчо новиј рух виходить з јіх вузких рамок і переганьаје јіх зовсім. Треба сказати, шчо поклони перед авторитетиками, урјадами ј степеньами, незвичка до критики страх закоренені в Галичині, јак межи русинами, так межи польаками. В тој же час рівень наукових ідеј в усіх верствах тамошного обшчества до того слаба, шчо частні незгоди маје зовсім не можуть обертатисьа д' чому-небудь кріпкому і широкому, а зза того всьакиј спір в Галичині сеічас обертајесьа в лајку, всьака боротьба не розбираје способів, доходить до обмови, доносів і прјамого оберненьа д' поліціјі. Остатніј, — а вона в Галичині польска, — скоро показаласьа ј зачіпка вмішатисьа в діла русинів, особливо коли розпочата вијна на границьах Австріјі настројіла політичні і поліцејські нерви на особливо високиј лад. Зачіпка та дала пуд перед соціалістичноју і панславістичноју агітаціјеју, шчо грозить істнованьу Австріјі і особливо галицьких порјадків. О тім, јак всьакиј славјанськиј рух грозить тіј штучніј рівновазі, јака стала в теперішніј політичніј системі Австро-Венгріјі, дуалізмови німецько-венгерському, шчо на ділі показујесьа тріалізмом: німецько-венгерсько-польским, — нічого ј казати. В додатку та система політична прикриваје соціальне положенье шче більше неміцне, особливо в руськіј Угоршчині і Галичині, — де маси народу, по більшіј части малоруського, находьатьсьа в страшеннііј економічніј неволи у шльахти венгерськоји і польскоји і в жидівських баришників, шчо раз-від-разу витісньајуть від грунтовоји посілости і саму шльахту. Таким чином, тут соціально-економічна нерівність показујесьа без усьаких прикрас однопле-менности ј одновірја верств, а напротів того у всіј різкости і запутанині різноплеменности і різновірја вишчих і нижчих верств. Не дивницьа, шчо остатні нарікајуть дужче, ніж де-інде, і шчо перші сами не чујуть нијакого грунту під собоју. В мінуту боротьби віденських централістів з самоправними тенденцијами польаків, котрим польска шльахта нијак не може віддатисьа власне за-дльа свеји безгрунтовности і за-дльа конечности дльа неји помочи з боку внішноји власти, — і котрих вона не може також і оставити зовсім, — навіть в урјадових газетах німецьких, і в парльаменті віденськім говорено, „шчо соціально-економічне положенье при Карпатах каже сподіватисьа близькоји катастрофи.“ Накілько це правда — годі сказати. Але періодичне наріканье посередь народу приймаје більше означену форму: „шчось буде з жидами“, або „кажут, шчо прије москаль, — тогди шчось буде с панами-льахами ј жидами“; „московськиј царь, — або јакијсь царь до нас уступит і буде ділити земльу“; або: „славјі в нас ретенньі льуде, шо цар московськиј казав: просьіт, каже, бога, аби ја хрест чесниј на церкову софіјську заток, то буде вам від мене поміч, — прију д вам і подьіліу земльу усьім по рівньіј пајцьі! Учув се наш цьісар і казав скликати до Львова сејм, аби врадив зробити правду на сьвітьі. Радьі вни, радьі, тај віходьі. А шчо, питаје цьісар, јаксте врадили? А врадили ми, кажут, так, шо аби брати потрохі від паньів і жидьів, тај давати тим, шо мајут мало або нічо — хлопам... Лихо, каже јім цісар, ја все відберу від паньів і жидьів і роздьіліу помежи хлопів по рівньіј пајцьі[1]). Частішче

[1]) Записав М. Павлик в грудньу 1877 р. в селі Пекурјава, в Коломијськім.

всего самі жиди і польска шльахта раптом перепудьатьсьа новоjі гайдамаччини і, розуміjесьа, зачинаjуть шукати внішних бунтарів: в 40-х і 50-х роках — агентів віденсько-німецьких, котрим викльучно і до тепер приписуje польска публична опінія галицьку різньу дідичів 1846 р.; в початках 60-х років — украjінсько-московських комуністів, — козакоманів і хлопоманів; під конець 60-х років — московсько-панславістичних, або одних і других разом.[1])

По правді, остатними часами і з заходу, з Німеччини, — і зі всходу, з Россіjі — на Галичину стала напливати хвиля соціально-демократичного руху, — чому зовсім не дивницьа, скоро нагадаjемо, шчо в Німеччині соціально-демократичниj рух розріссьа в свого роду державу зі значноjу кассоjу, кількома десьатками газет і журналів (над 50), межи котрими jесть навіть наукові, і шчо німецькиj елемент в Австріjі уві всіх прояваx житьа дуже міцно звазаниj з Німеччиноjу. Соціально-демократичниj рух у німців австрійських істнуje зовсім jавно, до того, шчо в Відни відбуваjутьсьа шчо тижньа соціалістичні сходки, під дозором доржавних комісарів, і виходить 11 соціалістичних газет, по венгерськи, чеськи, по жидівськи і по німецьки, між котрими у Відни: „Der Socialist“, Central-Organ des social-demokratischen Arbeiterpartei Oesterreichs“, і цікаве, шчо навіть недавниj міністр австрійськиj професор Шефле, автор книг: „Kapitalismus und Socialismus“, „Bau der menschlichen Gesellschaft“, „Bau und Leben des socialen Körpers“ (доси два великі томи), — років штири назад напечатав книжку „Quintessenz des Socialismus“, в котрij, признаjучи шчо скора революціjа в напрjамку соціалістичнім була б не пожадана дльа самих соціалістів, висказуje однако переконанье, шчо конечне розложитьсьа капіталістичниj стрij і настане порjадок, підходьачиj до того, jакого хотьать соціалісти. Тоj же професор бере участь в виданьу соціалістичних журналів: „Die Neue Gesellschaft“, органа, jак сказано в програмі jего, рішучо соціалістичного і строго наукового, виходьачого в Цьуриху, в „Zukunft“, Socialistische Revue, в Берліні і в інших. Взьавши на розвагу подібні приміри, а також соціально-економічниj стан краjу, і то, шчо інтелігенціjа русинів зовсім владаje німецькоjу мовоjу, можна дивуватисьа тому, шчо шче слабе в Галичині навіть знакомство з соціалістичними науками, а не тому, шчо вони, наконець, проникли j туди.

Це знакомство і це проникненье началось недавно і доси дуже слабо: 1875 р. в Відни видані були три маленьки брушурки д. В. Кістки („Парова

---

[1]) В повіті Косівськім шукано в льудеj підробльуваних грошеj, конфісковано jак революціjні виданьа лондонського біблійного товариства, бачено соціалізм в тьаготі дівчини, — в Стрijськім бачено jего знов „w ściślejszym stosunku“ мужчини з дівчиноjу, конфісковано віденські метелики Шевченка, і „Баляды и росказы“, котрі сам автор зве трансцендентальними, jіх збирав по краjу намістник, з виразним додатком, шчо з цеjі революціjноjі книжки вийти може між молодьіжьу пропаганда „zgubnych nauk“. Патріоти знов галицькі jак д. Наумович мішаje соціалізм, чи jак він каже, нігілізм з дарвінізмом; каже, шчо це (т. j. дарвінізм і нігілізм) наука „що чоловѣкъ не мае богоподобного духа, но есть высше организованою малпою — скотомъ“. („Наука“ 1878, Н. 1.) У тім же самім числі говоритьсьа про галицьких „нігілістов“. „Ихъ наукою есть: поубивати всѣхъ маючихъ власть, также священниковъ и всѣхъ маючихъ имѣніе, мѣста всѣ маютъ бути збурени, земля маеся межи всѣхъ наровно подѣлити, кождый муситъ працювати, и никто не може мати больше имѣнія якъ другій“, при чім згадуjесьа, шчо початок соціалізму — в кулішівці, хоть звісно, шчо „Другъ“, першиj орган галицькиj, симпатизувавшиj з соціалізмом, друковавсьа староjу правописев, а „фонетична“, jак кажуть „Правда“ зовсім тут непримісна, навіть теоретичним способом пі. А ультрамонтанська польска печать на вкірки і певне на дивенне диво всім славjанофілам, виводить соціалізм з православjа: „Proces

Машина", „Правда" і „Розмова про бідність"), а 1876 і 1877 років появилось в „Друзі" кілька статей, в котрих більше загально ставилось питанье про конечність посвяченья вишчих верств роботі в користь масс і про конечність зільланья в одній особі володарја і робітника, чим викладалась кілько-небудь подрібно јака-небудь сторона соціалістичних теорій. В загалі ж можна сказати, шчо в тім органі, коли остатними часами і показувалась рішучо јака-небудь соціальна думка, то тілько думка про конечність шукати грунту місцевому руському відродженьу в добрі масс, і доходити причин народноји бідности — більше глібоких, ніж појасненье јеји виключно „пјанством і лінивством", — јак це приньато у патріотів галицьких, не виключајучи ј тих, шчо звуть себе „народовцьами".

Але ј цьа думка показаласьа занадто радикально-соціалістичноју в Галичині і викликала лютість не тілько в польскім обшчестві, але і в руськім, посередь котрого найшлисьа люде навіть із межи студентів, шчо кликали на поміч против тих, котрі ширјуть подібні думки, — поліцију ј суд. Јак сказано, пісьлья права, в Австріји соціалістичні ідеји і літературна дијальність на јіх користь — шче не провина.

Австрійським підданим заказано тілько уділ в заграничних соціально-революцијних і в загалі політичних і тајних товариствах, під котрими особливо розумијесьа „межинародне товариство робітників". Урјадово навіть німецько-австрійські робочі товариства можуть називати себе соціально-демократичними, але не можуть тілько вступати в прјамі відносини не тілько з „межинародним товариством", але навіть з „германським загальним сојузом робочих", шчо розширив дуже своју дијальність в Німеччині. От-тим то і покористувались в Галичині против-демократичні ельементи на то, шчо б мати прикльучку давити в самих јего зачатках рух, котриј угрожав јіх політичному пановању.

Случајні обставини помогли тим пробам подавленья. С початком минувшого року львівська поліција задержала кількох русских підданих і найшла у одного з них запас книжок розличного змісту, від самих невинних, јак творів Гоголья, до великоруських і малоруських брошур соціально-демократичного характеру, с котрих однако більша часть видана була в Австріји, і не зачеплена була цензурођу, або перепечатана була з австрійського виданья. Зараз опісьля арештовано одного галицького студента, помічника „Друга", — і враз із другими русскими підданими обвинено в належности до заграничного тајного товариства. Процес вівсьа у Львові в марті 1877 р., і с петербурських газет став звісниј в Россіји, хоть в дуже неповнім і одностороннім виді. Обвинених судили јак членів заграничного тајного товариства с соціально-революцијними цільами, а в поліцејських сьвідоцтвах і газетах називали јіх нігілістами, украјнофілами і пан-

---

socialistów już skończył się — i śmiało możemy powiedzieć, odetchnęliśmy lżej... Dzięki Bogu, społeczenstwo nasze ze wstrętem odwróciło się od tej Dragomanowskiej propagandy, tego potworu, wylęgłego na bałwochwalczym gruncie, zwanym prawowiem, w imieniu którego świeża cywilizacya Wschodu idzie niszczyć na Zachodzie, jak powiada, przegniłe już zasady starej Europy". („Przegląd Lwowski", 1878, zeszyt 3.) А краківськиј „Czas" просто каже, шчо појавленьу соціалізму в Галичині винен слав. благотворительниј комітет і партіји: „сьвјатојурська" і „Слова", котрих він підтримује і уживаје јак своји слуг за-дьла Россіји. Ми думајемо, шчо дьла „славјанофілів" буде це страшно почути. Цікаве, шчо коломијська „Русская Рада" (1878, Nr. 2), шчо стојіть за православијем, зве соціалізм „безвірієм і беззаконостьу", і винить в нім ворогів Руси, а таке саме „Слово" зве јего „польско-украјінськоју інтригоју" і т. д. Ред.

славістами. На кілько широко піймалисьа і поліцијеју і печатев звісного цвіту терміни: нігілізм, украјнофільство і панславізм, покаже уривок із письма одного руського народного учителя в Угоршчині, в котрім він уневинньајесьа від завин, занесених на него мадьарськими і місцевими руськими газетами і росказује, јакі книжки відобрала від него, або, ліпше сказати, пријмила від него поліција. Письмо це напечатано в 10 Nr. угорськоруськоји газети „Карпатъ“ з 1877 р. Оце јего початок: „Въ 9 числѣ „Карпата“ 1877 г., между разными извѣстіями, въ особенности моей скромной личности касающееся извѣстіе напечатано, по которому у меня полиція нѣсколько брошюръ и книгъ нигилистическаго содержанія нашла и конфисковала. Имѣю честь поэтому почтенную редакцію въ слѣдующихъ увѣдомити. Правда, что по нѣкимъ злонамѣреннымъ доносамъ появилася у меня полиція для отысканія и нашла нѣсколько книгъ, между прочими Гоголя, Лермонтова и еще нѣкоторыя другія, которыхъ содержанія не знаю, такъ какъ онѣ не были еще и разрѣзаны“. Треба појаснити, шчо газета „Карпатъ“, із шумним заголовком: „общественная (соціальная), церковная, науковая, литературная и экономическая газета“, органъ епархіальнаго правительства и „общества св. Василія Вел.“, належить, јак і „Слово“, до того напрјамку, котриј заохочујесьа нашими славјанськими комітетами, т. ј. буцім то напрјамку обшче-русского, тому шчо не признаје літературного значења місцевоји народноји мови. Кијевськиј відділ славјанського „благотворителъного комітету“, котриј особливо опікујесьа сторонами австро-руськими, видав товариству св. Василија, 1872 р., кілька сот рублів при основаньу „Карпата“, і шче 1875 р. на-ново в тім відділі підњато питанье про видачу підпомоги „Карпатови“, јак газеті, „борющейся противъ мадьярскихъ и іезуитскихъ стремленій за русскую церковь и національность“, а петербурськиј відділ слав. благ. комітету, в кінци того ж року, в I. томі „Славянскаго Сборника“, росхвалив „мужество“ редактора „Карпата“. Шче минувшого року „Карпатъ“ осудив всьаку літературну різновидність в руськім мирі і особливо украјінські змаганьа писати „языкомъ слугъ“ і зільљати „господъ со слугами“. Консеквентність заставила „Карпатъ“ стати за „господъ-мадьяровъ“ против „слугъ-славянъ“, і тепер орган, по-де-куди заложениј за гроші наших славјанських благотворителів, јавно боронить Турцију, громить Россију, „московскихъ агентовъ“, — і добачује нігілістичну агітацију в творах Гогольа і Лермонтова, конфіскацију котрих він — оборонцьа теоріјі „единой русской народности и литературы“, зовсім похвальаје. Зовсім похвалив і навіть перејшов мадьарські способи і в Галичині — польскоји поліціјі против розширјујучих „нігілістичні“ книги, межи котрими були тоті самі твори Гогольа, Лермонтова, Доброљубова, „Вѣстникъ Европы“, „Отечественныя Записки“ і т. д. — і орган галицьких общеруссів, газета „Слово“, — с тоју тілько різницеју, шчо записав јіх в число „польских“, а не „московськихъ“ агентів. Польскі газети підхопили зразу вістку про спіјманье „московськихъ агентів“, — але тактика „Слова“ збила јіх с толку. До того, кілька неділь перед тим, по поводу справи о демонстраціјі на казанськім пљацу, польскі газети віднеслись, — с „противмосковськоји“ тактики, симпатично д „русскому соціалізмови“.

За-дља того, коли підњавсьа в Арстріјі крик про спіјманье „панславістичних, московськихъ, украјнофільських, нігілістичних і т. п. агентів“, то польскі газети не знали, на котрім боці стати: вони то вторували тому крикови, то замазували јего. Однако поліција забрала у Львові і в двох місцьах в Угоршчині всьакого роду руські — великоруські і малоруські

книжки, суд підчас арештованьа вже заказав перепечатку виданих в самій Австрії книжок, — і обвинив арештованих за їх розширюваньє і за належність до „заграничного тайного товариства“, з-за того, шчо вони були післані як агенти того товариства, — не то із Швейцарії і Лондону, не то із Россії, — збирати дльа него членів. Кара обвинених стосунково нікчемна: — згідно з австрійським кодексом, — двом присуджено по місьацеви арешту і висилку з Австрії, одного (австрійського піддaного) на 8 день арешту. Але способи завини і підстави суду були зовсім самовольні: усьа завина спочивала на доказаности істнованьа за границею Австрії тайного революційного товариства, — а це-то передовсім і треба було доказати. А суд цілком самовольно звів в одно товариство різних осіб, с котрих де-котрі і не знались один з одним, узьав за вину всім їм письмо, писане одним, друге, — получене другим (то був емігрант і у него найшлось письмо з Лондону) і т. п. Крім того, один з арештованих, — д. Куртіjев, — оказавсьа по суду зовсім невинним і однако вивезениj також поліцијеjу з Австрії, jак тепер д. Іловајськиj, — с тоjу тілько різницеjу, шчо він утерпів із-за того шче далеко більше, ніж московськиj ученик. Д. Куртіjев мав зовсім правниj вид і місце при руськім театрі[1]), — котре мусів утратити при висилці з Австрії. Розуміjесьа, австро-польскиj суд і поліція, поступаjучи так самовольно, були зовсім переконані в тім, шчо не стрітьать протесту в нашім обшчестві і jего представительах, — в чім і не помилились. Ніхто, — ні навіть печать наша не сказали слова, навіть в виду зовсім несправедливого поступку з д. Куртіjевим, шчо просидів 3 місьаці в тьурмі до процесу, признаниj був, вконець, зовсім непримісним навіть по підозріньу до належности в jакій би то не було агітації, навіть в привезеньу в Галичину Гоголья, — і все таки був випроваджениj з границь Австрії з утратоjу свого заробку. Руські газети або замовчали, або без критики передали звістку о суді, або јавно стали на jего боці, — і все разом підтвердило розумованьа австрійських урjадників, шчо русского можна чіпати без перепони, і кинути на него тінь в кождім разі дуже легко, коли розголосити звісного роду завини.

Jак же було пісьльа того не осміливитисьа на будушче галицьким поліцејським агентам! А тут шче зачались, вконець, воjенні діjі в сусідстві, національні страсти розгорілисьа, пішла чутка про те, шчо готовитьсьа революцијниj рух в Австрії, — то протів Россії, то протів Австрії самоjі. Австрійськіj, ціслејтанськіj поліції, крім усего прочого, показувалась прехороша хвилька загльанути в переписку, висьлідити відносини різних осіб і товариств, буцім то дльа винајденьа ниток змов, — jак то перед тим зробила трансљејтанська поліція по поводу справи Мілетіча, котрого з разу завинили в оскорбі пријательського, русского правительства, а потім прочитавши переписку, — в змові і протів Австрії, за шчо потім присудили jему 5 літ тьажкоjі тьурми.

І дијсно, — ледви вспіли арештовані в стичньу русскі піддані відсидіти своjі речинці тьуремноjі неволі, jак в червцьу львівська поліція знов спіjмила одного русского піддaного, jак „нігілістичного агента“ в своjім місті. Показалосьа, шчо він польськоjі народности, рівно jак і ті

---

[1]) Руськиj театр в Галичині маје кілька акторів із піддaних нашого государства, шчо поступили в него з різних труп полуднево-західноjі Россії. Кілька літ назад галицько-руська трупа прижједжала давати своjі представленьа в Россіjу, — в Каменець-Подольск.

особи, с котрими він був в найближчих стосунках. Із тих остатних один, також русскій підданій, літерат, займаючийсьа соціальними науками, показавсьа помічником двох польских газет, — „Gazeta narodowa“ і „Dziennik polski“. Поліція зробила ревізіїі в однїй печатні польскій, в польскім робучім товаристві „Gwiazda“, потім у Відни в такім же товаристві „Siła“, потім в студенцкім товаристві „Ognisko“ також у Відни. Потім перейшла д русинам: у Львові була арештована усьа редакція „Друга“, далі ревізіїі і арешти перейшли в львівську семінарійу, де зроблено ревізійу в кількканадцьатьох питомців (пісьльа спису доносчика із межи них самих) і у всіх настоятелів, в руську академицьку гімназійу у Львові, потім знов у Відень, в руське товариство академічне „Січ“, де арештовано кількох русинів, далі в віденську семінарійу до јеї настоятелів, — вконець розширились на провінцијах: в Перемишли, Станіславові, Коломиї, в Стрийськім і т. д. і. т. д. В однім Львові налічено ревізій до 40. Тогди-то вийшло в австрійській печати, особливо галицькій, ціле столпотвореніje вавилонськоје, показавше ступінь морального розвитку товариств, котрих вона представвльала. Всі кричали, шчо поліція напала на сьлід страшноїї змови, революційноїї організаціїі. У тім ніхто не сумнівавсьа. Мало того, — усі квапно зачали справльати і навіть складали сьвідоцтва, по-правді жаліблиье по своїй добровольности. Кождий квапивсьа не тілько обгородити себе, але і втьагнути всіх своїх противників. Одни кричали, шчо спіймані вербівники польско-турецького легіону, другі, шчо — польского легіону, шчо маје впасти в Россійу, — треті противно, казали, шчо зловлено агентів московських, шчо хотьать приготовити народ в Галичині, — і русинів і мазурів, — ід приходови москалів і здоймити јего обіцьанками роздачі землі, причім не забувала сьа і „схизма“, т. ј. православје, козаччина і гајдамаччина. Особливо переполошились жиди і рознесли пуд по всему крају. Стали надходити жалоби на хлопів, котрих також почали арештовати, — за грозьби, шчо „виріжуть жидів“. Від провінціальноїї шльахти стали појавльатисьа в газетах письма, шчо вносили утворити узбројені товариства беспечности, страж із консервативних ельементів. Намістник почув конечність објіхати крај, особливо східну Галичину. „Gazeta Narodowa“ завзивала всіх добрих льудеј по повітам, особливо жидів, доносити по дорозі намістникови на всіх підозріних льудеј, на всіх ширителів шкодливих ідеј.

Питанье було тілько в тім, від кого властиве ідуть ті шкодливі ідеји? То питанье кождий розвјазував в Галичині по своїому. Шчо в тім ділі мусіла було грати рольу „всесвѣтная революція“, „безумныи философы будущого“, то признавали всі. Але стати на одних них ніхто не хотів. Вськиј шукав того, хто поводить в данім разі тими „філософами будушчого“, хто породив јіх, або хоть того, хто позвольаје јім робити, — і кождиј показував на свого противника. Польскі газети увірјали, шчо першиј арештованиј польак, русскиј підданиј, тілько по імени польак, а по-правді москаль, шчо він навіть по польски говорить гірше, ніж по московськи, — і шчо најнебеспечнішчі соціалісти, то руські попи, котрі розсівајуть межи народом соціалістичні ідеји в інтересах „московського царја і схизми“. „Слово“ божилосьа, шчо все лихо в польаках і јіх автономіїі, шчо вони видумали украјнофільство, вони умисне дивились крізь пальці на соціалістичну агітацију против Россіїі і тепер діждалисьа того, шчо утвориласьа партіја, котра грозить загальному порјадкови, релігіїі і т. д., особливо, розумієсьа, шкодлива дльа русинів[1]). Винило „Слово“ також і львівських

[1]) В такім роді була написана і кореспонденција з Відня (?) в „С.-П. Вѣдомости“ і в тојже самиј час мајже до-слова појавилась јак передова статьтьа в „Словѣ“, — у Львові.

„украjнофiлiв“, товариство „Просвiту“, i учителiв i професорiв, до него належачих: то вони-дi научили молодiж шкодливих iдей, або по крайнiй мiрi, прилагодили д ним молодiж, похвальуjучи твори украjнофилiв з Россijи, шчо показалисьа революцiонерами. Газета „Р. Сiонъ“ при цiй нагодi кинулась на Шевченка, котрого твори 1876 р. вийшли в Празi в новiм повнiм виданьу, i стали, пiсьлa думки церковноji газети, тройiти молодiж, навiть семинарицьку[1]). Органи львiвських украjнофiлiв „Правда“ i „Газета Школьна“, — виступавши всiгди jак горjачi хвалителi Шевченка (котрого

---

[1]) Цьа сама газета, на котру дивльатьсьа тут, jак на украjнофiльсько-ультрамонтанську, жалуjучи шчиро „спосiбних, очитаних, горjачих патрiотiв“ — соцiалiстiв, показала однако симпатijу дльа Россijи, кажучи про одного з судившихсьа соцiалiстiв: „Ничого у него честнымъ, моральнымъ и святымъ, — ѳнъ, однымъ словомъ, червоный комунистъ. Выйшовши зъ вязницѣ, буде ѳнъ дальше ширити гангрену на здоровѳмъ тѣлѣ общества. Въ виду того велика шкода, що нема въ Австрiи способѳвъ зробити такихъ людей безопасными, що нема у насъ безлюдныхъ пустынь (читаj: россiйськоji Сiбiри), где бы могли далеко ѳдъ осадъ чоловѣческихъ свобѳдно своимъ теорiямъ отдаватися... бдѣти намъ треба, щобысьмо не впали въ напасть“. („Рускiй Сiонъ“, 1878, Nr. 2.) А це шче дльа характеристики цеji газети: „Отъ року зѳстала наша галицка Русь на домѣръ рѳжнородныхъ нещасть и недолѣ затревожена еще сто разъ страшнѣйшимъ лихомъ, — упиремъ соцiялизму. Вѣдьмо се, прибравши на западѣ Европы и въ Россiи застрашаючи розмѣры, роспостерло свои крила и на нашу доси тиху краину. Повстали чорни лжепророки (термiн „Правди“ — на соцiалiстiв), которi корыстаючи зъ нужды простонародiя, загадали пѳдъ гуманнымъ позоромъ подвигненья его довести до перевороту всего истнуючого. Збурити державу и релiгiю, повалити всяку власть и законы, знести индивидуальну власнѳсть маетку, розвязати родинне житье через уничтоженье супружества, однымъ словомъ: здоптати всѣ права природни и моральни, на которыхъ основуеся общество, и перемѣнити людскость въ розуздану горду толпу дикихъ звѣрей, не узнаючихъ надъ собою ничого, — ото цѣль той темной пропаганды. Уже початки сего злопамятного зъявища далися тяжко въ знаки. Они занепокоили нашу суспѳльность, котора мимо всякого чуванья властей отъ теперь въ безустаннѳй обавѣ свого будучого быту, и перемѣнили не мало молодыхъ людей, могучихъ колись своими талантами народови великѳ здѣлати прислуги, на ширителей найзгубнѣйшихъ засадъ. А щожъ мовити уже о тыхъ, на которыхъ невинно впало таямъ гидке пѳдозрѣнье, о кѳлькожъ то гѳркихъ слезъ проliялось за-для того въ нашихъ родинахъ!“ („Сiонъ“, 1878, Nr. 2.)

Прiятелька „Р. Сiону“ — „Газета Школьна“ (1878, Nr. 3), орган шче бiльше украjнофiльськиj, шчо доси стоjiть за Шевченком, сказавши мiж иншими: „Обвиненымъ уроилося въ головѣ, що теперѣшнiй порядокъ свѣтовый до нѣчого; що рускiй темный хлопъ стати ся може идеаломъ для цѣлои людкости, если тѳлько панѳвъ, п о п ѳ в ъ и жовнѣрѳвъ не буде на свѣтѣ“; зве такиj соцiалiзм засадами „котрыхъ зреалiзованє було бы остаточною загладою нашои народности“, хоть того, скажемо по случаjу, хоче j Шевченко, „Провiднi iдеi“ котрого писав колись сам ред. „Газ. Школьн.“, i хоть ред. мiг чути на розправi, шчо соцiалiсти хочуть власне матерijального добра робочих дльа того, шчо б мали час i нагоду пiднестисьа iнтелектуально j морально, — повторjаje впрочiм то, шчо писав про соцiалiстiв „Р. Сiонъ“, однако умисне виставльаje, шчо судившiсьа соцiалiсти були членами тiлько „Академического Кружка“ i „Общества им. Качковского“, на вкiрки „Слову“, котре знов показуje, шчо вони були членами тiлько „Др. Лихвjарjа“ i „Просвiти“. Думки приверненьа в Австрijи шче гiршого деспотизму нiж в Россijи — не одинокi межи галицькоjу iнтелiгенцijеjу. Так вияавилось на другiм процесi соцiалiстiв, шчо судатор jiх — польак — казав одному з них по случаjу конфiскованих в Австрijи, а надрукованих в Россijи книжок (Гоголья, Доброльубова, „Вѣстника Евр.“, „Отеч. Зап.“ i др.), шчо в них надруковано таке, за шчо вiн в Австрijи казав би карати ш и б е н и ц е j у! Крiм того, не завадить ученим россiйським знати, jакого добра жичуть jiм галицькi патрiоти, протеговани слав. благотв. комiтетами. В Н. 1. „Науки“ з 1878 р., видаваноjи з девiзоjу: „Да будетъ свѣтъ!“ дльа галицького народу, за iнiцiативоjу i при помочи д. Наумовича, розумijесьа в переконаньу, шчо служитьсьа вiрно добродijцi Россijи, — нападаjесьа на „д а р в i н i с т i в, соцiалiстiв i нiгiлiстiв“, котрi аж „на морозѣ въ Сиберiи охолодятся“ (с. 6.). Додати треба, шчо замiсть дарвiнiзму, ставить д. Наумович дльа народу спiрiтiзм i учить jего о таньцьуjучих столиках, говорjачих духах. („Наука“, 1878, Н. 1. — „Свѣтлыи и темныи духи“.)

Р е д.

II. том творів, вид. праске, јак каже „Слово“ — „совсемъ нигилистическій“) і јего прихильників, попали в дивезне положенье, с котрого викрутилисьа так: вони лајали „Слово“, шчо воно підлиј доносчик, і оправдували своју невинність завиноју тих, котрі по јіх думці, одні винні. А винні, по јіх думці, всесвітні революціонери, шчо надьагли маску украјнофільства, і русске правительство, — шчо розвило у себе нігілізм, а потім пхнуло јего в Галичину, або, јак натьакала „Газета Школьна“, либонь-ци не умовившисьа з де-котрими емігрантами з Россіјі, на то, шчо б вони агітували в Австріјі, і шчо би в Россіјі, де вже 10,000 украјінців арештовано і післано в Сібір — мати зачіпку доразу знишчити Русь-Украјіну!

Чим скінчитьсьа діло, із-за котрого підньавсьа тој страшниј і в половині својіх прођавів дуже комічниј гвалт, — ми не можемо сказати. Діло шче не дијшло до суду, хоть, кажуть, скоро прижде перед него. До тепер напевне звісно, шчо прокураторська власть випустила на вольу більшу часть зачеплених, не добачивши поводу дльа завини јіх, особливо польаків, і оставила під арештом тілько кількох русинів і одного польака,— того, шчо „ліпше говорить по-московськи, ніж по-польски“,—і шче двохтрьох, в тім числі одну женшчину, мужичку, і винује јіх в належности до заграничного тајного товариства с соціалістичними цільами. По всіј імовірности діло знов ведено буде і кінчитьсьа, так јак попередне, — але рух, ним викликаниј, ульажесьа не скоро, та ј діла, подібні јему, запевне, будуть повторјатисьа[1]).

---

[1]) По виданому акту прокураторіја винила: одного русского підданого, двох русинів, членів віденського украјнофільского товариства „Січ“, трох русинів, помічників „Друга“ і одну дівчину — усіх в належности до одного тајного заграничного соціалістичного товариства. По 8 місьацьах сьлідства, прижшло це діло 14. стичньа 1878 р. перед крајевиј суд львівськиј, котриј несподівано послухав, шчо обвинені виступали јак соціалісти — јавно. Газети польскі, котрі недавно перед тим назвали јіх „niedowarzonymi studentami“, зачали в страху знов писати про јіх „groźne wyznania“, а шчо до самоји теоріји науковоји соціалізму, то пресса польска і руська не уміла навіть коротко сказати того, шчо говорили „niedowarzeni studenci“, крім пустих фраз про різньу попів, жидів, панів і рјаду. Вони н. пр. казали, шчо соціалісти војујуть „pierwszym lepszym Marxa tomem“, — а звісно, шчо Маркс видав тілько один. Підсудимі так опрокинули істнованье тајного заграничного товариства, шчо прокураторіја в остатніј промові дала тілько такиј аргумент, шчо позајак соціалізм — ідеја деструкцијна, то мусить бути тајне заграничне товариство, і підсудимі мусьать належати до него, за шчо вносила вкарати јіх, хоть один з підсудимих показав, шчо д. Драгоманов, котрого поліција львівська ставила головоју руськоји секції інтернаціоналу, з додатком, шчо польскоји секції шче нема, а віденська клала головоју вже русько-польскоји секції інтернаціоналу — не тілько шчо не належав ніколи до інтернаціоналу, але находитьсьа з ним по поводу славјано-турецькоји вијни в суперечці, значить і підсудимі, котрих виповано тілько в звјазку з д. Драгомановим, не можуть до него належати. Очевидно, шчо тут вже непорозумінье було аж надто велике (сказати треба, шчо процесс зроблено јавним — і усігди було на нім повно публики). Додати треба, шчо висказано публично президентом суду, шчо не можна карати за соціалізм, ані за јего ширенье, а тілько за тајні товариства, при котрих пропаганда соціалістична — річ случајна, побічна. Однако суд најшов усіх винними, а то: австріјських підданих за належанье до тајного крајевого соціалістичного товариства, про котре ні в акті, ні в остатніј завині, ні на процессі не було нијакоји мови, а котре суд вивів с того, шчо переписка обвинених усьа в однім напрјамку, хоть усі прочитані листи говорили або про шчо інше, або про малоруську літературу, бібліотеку і етнографију, а в однім виступив один з обвинених рішучо протів усьаким тајним товариствам, јак річам на тепер вже перестарілим. Сказати треба, шчо пісьля слів самого суду — цьу саму кореспонденцију соціалістів — галичан межи собоју — не мож ставити јім в вину. Дівчину ж, шчо з межи членів того „тајного крајевого товариства“ не знала нікого, окрім свого брата, засуджено за то, шчо збирала дльа того товариства членів межи дівчатами сельськими, хоть, пісьля слів самогож суду, сама вона до того товариства не нале-

Именно в самиј розгар того руху був арештованиј посередь „ботанічноји екскурзіји“ в Карпати д. Остен-Сакен — і прославлениј був в німецьких і польских газетах, то јак нігілістичниј, то јак московсько-панславістичниј агент; а коли рух тој на-ново підогрітиј був арештами в Угоршчині і в польских кругах по поводу „трансильванськоји проби“,—посередь підновленого розгару і перехрестних доносів јавився в Галичину д. Іловајськиј — і попавсьа в звісну історију, котру звуть „триденноју неволеју у польаків“. Наші газети ј учені товариства справедливо обурилисьа тоју неволеју, сповнились вдьачности до того, хто вкоротив ту невольу, і похвально захотіли, шчо б на будушче руські вандрівники в Австріји були забеспечені від подібних прикльучок. Але наш росказ, думајемо, покаже читателеви даремність такоји похвальноји жадоби, с чим в основі годитьсьа і сам редактор „Слова“, наївно вихвальуваниј прија тельами д. Іловајського: в Австріји, каже він, ловјать не панславістів, а украјнофілів і нігілістів, — і додаје: „совершенно основательно!“ А хто јіх там розбере? — Поліција, розумијесьа. А поки розберуть, — субјект посидить три дни, а то ј вісім місьаців. Поліција ж в Австріји, особливо в Галичині і Угоршчині, бере за одно панславізм і „нігілізм“, а остатними часами — одно ј друге з украјнофільством, а все то разом з „інтернаціоналом“ — јак видко з відозви косівського повітового начальства про одного з судившихсьа русинів: „в остатні часи заньавсьа дуже панславізмом“, — і навіть, јак видко з арештів творів Гоголья, Лермонтова і др., із всьаким живим руським рухом, навіть чисто-літературним. А до того, дијсно в Галичині втворилисьа зародки партиј, котра, не відрікајучисьа від своједи народности і на јеји грунті, старајесьа використувати звісні результати, форми і ідеали, вироблені в Россіји — на Украјіні, јак і в „Москві“ — і зільльати јіх із звісними ідејами західно-европејськими, а разом с тим виступаје і з ідејами федерального панславізму. Д. Іловајськиј був, бачу, зовсім звірливиј, випирајучисьа всьаких панславістичних ідеј. Правду сказала тим разом і газета „Слово“, відмовльајучи того самого в својіх кругах, складајучихсьа з „вірноконституцијних“, шчо всігди голосујуть за теперішним противславјансь-

---

жала. А польака, котрого одни газети польські (јак н. п. „Gazeta Narodowa“ і „Dziennik Polski“) не хотіли бачити, хоть він говорив по польски, і писали усе тілько про „r u s k i c h socyalistów“, а другі добачили, та успокојувалисьа тим, шчо тілько о д и н найшовсьа соціаліст-польак, хоть другиј польак написав публично, в львівських газетах, шчо він вже з давна соціаліст — засуджено за то, шчо јак член тајного з а г р а н и ч н о г о товариства (котрого, пісьльа признанья самого суду, не најшлосьа цим разом), збирав дльа него в Австріји членів (т. ј. тих польаків, котрих сам же суд увільнив від процесу — з русинами він не мав нијаких зносин): а усіх 7ох разом јак членів о д н о г о товариства! В прочім в письменнім декреті, шчо видано недавно обвиненим, поставлено вже д. Котурніцького членом к р а ј е в о г о товариства, не то галицького, не то австрійського, хоть ч. публика на росправі чула шчо инчого і печать також инше писала, именно то, шчо чула на розправі... І за цьу усьу штуку присуджено: русскому піддапому і тому с помічників „Друга“, шчо судивсьа вже в марті 1877 р. — по три місьаці острого арешту, — другому помічникови „Друга“ — 6 тижнів острого арешту, третому јего помічникови, двом віденським русинам і тій, шчо не належала до товариства, а збирала дльа него членів — по місьацеви, остатній острого арешту.

Сказати треба, шчо на тім же процесі прочитані були відозви від нськоји прокураторији і суду, шчо не ма најменчоји підстави держати далі арештованих там русинів на рівні с польаками — однако суд домігсьа спровадженья јіх усіх до Львова і на підставі тілько того матерјалу, јакиј був у руках віденського суду — засудив р у с и н і в. Д. Котурніцькому ж, очевидно, не повірили, шчо він польак. Від завини одного „Друга“, котрого, јак три рази сконстатував один з обвинених, ані прокураторија, ані судаторі, пісьльа свого власного признанья, не читали — відступлено. Ред.

ким правительством в Австріі. Але в Австріі не перестануть бояти́сьа всьакого панславізму і змішувати јего різні відтінки; і чим більше буде зміцньати́сьа тој іменно відтінок, шчо тепер складајесьа в Галичині, тим більше будуть пересьлідувати јего, тому шчо він далеко небеспечнішчиј дльа теперішноји системи, ніж так назване московське славјанофільство і јего відголоски і слуги в самій Австріі, — шчо самі виступајуть јак вороги такого панславізму і јак добровільні прислужники австрійськоји поліціі. От дльа чого ми думајемо, шчо пригоди в роді случившоји́сьа з д. Іловајським не тілько шчо аби перестали, але вони власне зачинајутьсьа. Наша печать і учені товариства не можуть тут нијак дати помочи дльа обезпеки русских вандрівників, особливо ученых, літератів і в загалі льудеј, заінтересованих славјанством і руським ельементом в Австріі, — між инчими ј дльа того, шчо причин, додајучих сьміливости австрійським властьам в чинности протів русских підданих, наша печать і учені усунути не годни, та бачитьсьа, і не думајуть про них. Шчастье д. Іловајського, шчо він јіхав із Болгаріі і не мав, јак видко, зовсім нијаких книжок із собоју. А нај би він показавсьа з Німеччини і мав би јакі-небудь руські книжки,— австрійські власти најшли би, на чім побудовати ту завину, котру кинула на него „Neue freie Presse“ і вдали б скомпромітувати д. Іловајського і в Россіі, дірвавшись до самоји нікчемноји зачіпки — до јакоји-небудь брошурки, купленоји ним із цікавости в Липську або в Берліні і вальајучоји́сьа в јего вандаку (Reisetasche). Все, шчо могли би зробити русскі газети і учені дльа того, шчо б не було подібних сумних прикльучок,—особливо газети славјанофільського відтінку, це — помагати вменшувати привичок доносів по крајній мірі хоть у русинів австрійських, јак не в інчих, — привичок, котрі чиньать догідниј грунт дльа трафунків таких, јак д. Іловајського. Але до того нашій печати і ученим передовсім треба знати ті привички, а потім мати на тілько шчирости, шчо б назвати јіх своїм іменем. А ні признаків, ні такого знања, ні такоји шчирости ми не добачујемо в наших газетах, ні в наших ученых товариствах, ні в славјанських комітетах, јак цим разом так і в загалі. Із всего того зробили личну справу д. Іловајського, а тимчасом тут треба б поставити питанье без порівнања ширше. *К. В.*

ІЗ ГЕНРИХА ГЕЈНОГО.

I.

Поступовиј рак у Парижи.

„Здоров, здоров, поступовиј раче!
„Шчо чувати в нашій стороньі?
„Ци шче все за мноју мати плаче?
„Ци вже вольниј рідниј крај, ци ньі?“

— В рідним крају всьо там добре маjесь,
Процвитаје чеснота, мораль,
Всьо льегально, мирно розвивајесь,
Всьо порјадне, чисте, мов кришталь.

Не, јак Франціја, зверху блишчитьса;
Ту свобода рунтаје житье, —
Наша вільність в глубиньі тајітьса —
Так глубоко гет, шчо де-де-де!

Он собор у Кельньі хтьат кінчити, —
Пруськиј цар тим, кажут, сьа заньав, —
Мав шчось і австријськиј доложити,
А баварськиј шиби надіслав.

Конституцију, свобідні права
Хтьат нам дати, — слово нам дали!
Царське слово, ну, то не отава,
То, мов скарб, закопаниј в земли.

Вольниј Рен, вітцьа старого твого
Вороги лукаві не возьмут,
Бо Гольандці звјажут го за ноги,
А Швајцари годову припнут.

Буде ј фльота в нас, Господь ласкавиј,—
Зберемо податки! Англік в кут!
На гальери, замісць в кримінали
Скуті переступники підут!

Будем мали ј свободу печати,
Наj лиш льіпші хвильі надіjдут, —
Jак закажут зовсім друкувати,
То тогди ј цензуру вже знесут!

Перевів МИРОН ***

Молитва Попа.

(С польського М. Родоцьа.)

Боже, хвалу ти складаjу
Смирним моjім jазиком!
Раз-у-раз, тебе благаjу:
Змилуjсь над своjім рабом!
Гльань на мене ласков своjов,
Змилуjсь над кешенев моjсв!

Боже, тьамиш, jак то давно
Наче мухи льуде мерли?
Тож то жити було славно!...
Днесь, ци смерть в тьурму заперли?...
Гльань на теjе і т. д.

Боже, се вина дохторів,
Шчо всьіх льічат нам на злість:
Згладь зо сьвіта тих потворів,
Хто ти шчо за то повість?...
Гльань на теjе і т. д.

Боже, десь то давно льуде,
То була всьо тьма кромішна!
Ниньі, — ниньі вльізла всьуди
Кльата мудрість теперішна!
О, зітри jі і т. д.

Боже, чом твіj грім не грjане
На безбожників тих з неба,
Шчо аж jак трівога встане,
То звертаjутсьа до тебе?...
Гльань на теjе і т. д.

Боже, ах, зішли хольеру,
Прошу тьа сердечно, мило!
Jа за те гроша наберу,
То ј тобі буде кадило!
Гльань на теjе і т. д.

Боже, довгу — довгу зливу
Зльіj на хлопське поле в жниво, —
Знаjу добре хлопа сього, —
Хоть шчо-то прибуде с того!
Гльань на теjе і т. д.

Боже, льуд скарај посухов;
Зразу будут проклинати,
Далькі станут всьі зо скрухов
Акафисти закупльати.
Гльань на теjе і т. д.

Боже, дај вjіну jакуjу,
Або хоть пустіjі вісти, —
Jа вже добре то міркуjу,
Нанесут — буде шчо jісти!
Гльань на теjе і т. д,

Боже, циж ти хто закаже
Слать на льуд jегипські jазви?
О, зішлиж одну хоть раз вже,
Шли jіх без лику, без назви!
Гльань на теjе і т. д.

Боже, хвалу ти складаjу
Смирним моjім jазиком!
Раз-у-раз тебе благаjу,
Змилуjсь над своjім рабом:
Гльань на мене ласков своjов,
Змилуjсь над кешенев моjов!

Перевів *К-к-р-з.*

Де-шчо про релігійні секти на Украйіні.

В історіїі чоловічества ми вбачаєм один постоянний і до того характерний факт: ні один соціально-політичний рух, ні одна соціально-політична зміна не проходили без того, шчо б рядом з ними в масі народа не було якого небудь нового релігійного руху; всьуди ми бачимо, шчо загальні переміни в державно-суспільній жизні ідуть рядом с перемінами в жизні релігійно-моральній. Чи візьмем історію царства єврейського, то там побачимо, шчо кожна суспільна переміна в їх житьті ішла рядом з релігійним новим рухом в народі. В посьлідних часах єврейського царства особливо багато появилось різних релігійних і філософічно-релігійних сект. Чи візьмем ми історію Греків і Римьян, то і там побачимо те ж саме: в посьлідних часах державного житья цих народів появилось дуже багацько таких сект.

Подивімсьа в ближчі до нас часи: і там найдемо те ж саме. Протестантизм появившсь в західній Европі як раз в той час, коли там рішалась дуже велика і цікава задача: чи бути по всій західній Европі по старому феодалізму, земшчині, чи розділить Европу на три великі, або і на два тільки царства. Протестантизм усилившсьа і релігійний рух розійшовсь по всій Европі в той час, як середньовікова Европа зовсім розвалилась і на рудінах ціх нічого доброго невидно було: виднілись тільки в сповитьу централізм, монархізм, буржуазіja. По всій історіїі теж проходили, як метеори, чисто соціальні рухи, і при цих рухах ми вбачаємо те ж саме: рядом з ними ідуть релігійні рухи, шче і до того с характером чисто соціальним. Перед великою французькою революцією те ж заговорили о новій вірі — вірі розуму, котру і оголосили зараз же посьля революції. Перед революцією 1848 р. те ж був релігійний рух у Франції і не тільки межи простим народом французьким, але і межи інтелігенцією: незабутні Базар, Анфантен і другі, шчо будуючи свої соціальні системи, будували і нову релігію. Словом — по всій історіїі ідуть рядом: рух соціально-політичний і рух релігійний; який з них перше починаєтьсьа, який важнішчий, чи може вони доконечне, по історичному закону ідуть ураз, нероздільно, ми цього тепер розбирати не будемо, ми констатуємо тільки факт, а за цим гльаньмо на історію Россіїі.

XVI і XVII в. це сама цікава картина руского царства; в ці віка ішла велика війна на жизнь чи смерть двох начал: народної самоуправи-земшчини с централізацією московською. В ці ж самі віка бачимо ми в Россіїі великий релігійний рух, бачимо зьавленье релігійних сект старообрядства. Представителі народних начал, бачивші, шчо діло клонитьсьа на сторону московської централізації — осьвятили свою земшчину, народовшчину в релігійний культ і через це вдержали їїі до цього часу. З самоїі другоїі половини XVII віка, коли зовсім переміг московський централізм, народ руський не переставав виказувать, так чи инакше, свою незгоду с централізмом, і більш усього виражав свій протест в релігійних сектах. До самих посьлідних днів, народ не перестає жить своєю жизнію, окремною від урядової і оправдує таку свою жизнь релігійними прінціпами, тотрі те ж сам він своїм мізком вирабльає.

Характерний факт! Тоді як в великій Россіїі ішов великий релігійний рух, Украйіна зоставалась чужою всім цим релігійним рухам. І потім вже в лихі свої часи, жила вона ураз іс кацапськими сектами, с католиками,

с протестантами (Новоросія) — і все таки шчиро держалась свого православія. Говорјать, правда, де-јакі писателі, шчо в секті молоканськіј було ј јесть чимало таки ј Украјінців, і шчо шчирим проповідником молоканства був би то украјінськиј учениј-філософ Сковорода (дуже жаль, шчо ніхто з Украјінців не потрудивсь написати шчо небудь цільне і докладне про Сковороду); але все таки Украјінців вважали народом дуже богомільним і шчиро православним; хоча ј цьому не зовсім правда: Украјінці дуже індіферентно відносились до обрјадности православноји і часто осьмијували різні обрјади: јесть богато пословиць, поговорок, цілих казок та видумок осьмијујучих різні релігијні предмети.

Ми однакож не відрікајемсьа від того факту, шчо б на Украјіні не було ј перше сектарів, — були, алеж стојали вони одиноко, були вијімки. Не те ми бачимо в посьлідні годи.

З усіх кінців Украјіни доносьатьсьа звістки, шчо појавилась між простим народом нова віра. З одного місцьа пишуть, шчо појавились „хлистуни“, з другого — хлистунці, з третього — шалапути, с четвертого — суботники, а зо всіх місць разом — шчо појавилась нова віра — *штунда*.

(Нам ніде не случилось читать і чуть того, шчо росказував нам ш. д. Л. С-киј: в кінці 50-их і в початках 60-их годів в Новороссіјі појавилась було секта „марјанівців“ — в чому вона залежить і јака јіјі судьба — ми не знајем. Ш. д. См. обіцьав доставити письменні оффіцијальні і не оффіцијальні матерјали об цій секті Украјінців).

От тобі ј шчире православије, от тобі ј богомільність Украјінців! Колись то Запорожці бились за віру, і јак зрујновано Січ, то козаки взьали Січову Богородицьу с собоју, а теперь Украјінці викидајуть с хат образи, не поклоньујутьсьа чесному хресту, не признајуть сьв. тајн Христових. І цьа всьа переміна робитьсьа разом, неначе вихор јакиј, — хто јого зна, відкіль а це все ј зірвалось...

Перш всього појавилась на Украјіні штунда, і појавилась вона в Херсонськіј губерніјі, в селах примежних сусідним німецьким кольонјам. Через це дејакі думајуть, шчо штунда — діло німців, шчо ті украјінські робітники, котрі довго служили в німців, заразились там штундоју і порозносили јіјі по својім селам. Пишуть теж дејакі, шчо самі німці проповідували межи Украјінцьами штунду, називајуть навіть де јаких з німецьких пасторів і кольоністів. Не без того, конечне, шчо б примір німців кольоністів, котрі обходьатьсьа без архијерејів, без образів, без дејаких тајінств православноји церкви, шчо б примір, кажемо, віри кольоністів не мав свого впливу на Украјінців. Тілько ми думајемо, шчо кольоністи були приміром, дивльучись на котриј, Украјінці думали: чи не лучше і нам обходитьсьа без всіх тих витребеньків, јакі повидумували православні? Та ј чи справді треба вірить всьому тому, шчо кажуть нам наші попи? Шчо тілько таке значінье мали німецькі кольоністи дльа појавленьа штунди на Украјіні, в цьому ми доконујемсьа шче ј тим, шчо посьлідујучі секти украјінські виробльујутьсьа зовсім не під напливом німецько-протестантським, а самостијно, під впливом духа часу і під безпосередним впливом тих сумних обставин житьа, при јаких приходитьсьа жити украјінському народові.

Та хвиль соціальних ідеј, јака пробігла по всім сьвіті в 1848 р. і потім все вбільшувалась і розвивалась і дијшла навіть до парижськоји коммуни, всі ті ідејні і політичні тучі, јакі носьатьсьа над европејським

миром і заставльають передових мислителів говорити: ми стоїмо на перепуттьу старого з новим — все це саме переживаєтьсьа ј простим народом по всьому сьвіті, звичајно у кождого народа по своїому, а в народа украјінського це все виплило на верх в релігијних сектах.

Замітимо при цьому, шчо характер і основа цих всіх сект — зовсім соціальні, т. ј. такі, јак і основа ј характер всіх теперішних питань: наукових, моральних, політичних, суспільних. Ми сказали вже, шчо теперішниј стрій руськоји жизні такиј, шчо мусів визвати нову релігију і навіть дати јіј таку чи инчу краску. Народові перш усього кидалось в очи те, шчо межи льудьми јде: bellum omnium contra omnes (вијна всіх напротів усіх); шчо кожниј живе тільки дльа себе і сам по собі, і знати нікого не хоче; бачив теж народ і всі ті невигоди дльа загального житьа с такоји вијни між льудьми з-за шматка хліба. Шчо б запомогти цьому лихові хоч трохи, народ украјінськиј і додумавсь до „братерства“ (ліпше буде ј справедливішче навіть сказать: додумавсь до поновленьа того „братерства“, котре робило јего жизнь шчасливоју с початку історичного житьа) до спільности в роботі, в мислі, у всьому житьу. Бачив украјінськиј народ кругом себе все начальство та начальство,— бачив, јакі з цього всього начальства випливали непригоди дльа житьа: от через це народ і почав проповідувати „рівність“ (і тут ліпше буде сказать додумавсь вернути назад ту рівність, јака робила народ шчасливим с початку історичного житьа). Та жизнь православних попів, јаку вони ведуть на Украјіні, і та темнота, јакоју вони забивајуть голову простому народові, заставили народ обдивитись кругом себе і спитать: Чи вже ж віра православна і справді така на ділі, јакоју јіјі показујуть через своју жизнь і проповідь православні попи? Відповіди на це питанье почали льуде шукать кругом себе і в сьв. письмі. Бачили вони, шчо у німців нема обрјадности в вірі, а з сьв. письма взнали вони правдивиј дух і значінье віри Христовоји. Плодом цього почалась проповідь „свободи“ думок. От јаким процесом і при јаких обставинах, по нашому, појавилась нова віра на Украјіні. Јак тілько додумавсь народ до ідеји „братерства, рівности ј свободи“ — то цим зразу ј покінчив з давним своїм житьем цілком. Своїм ідејам, шчо вијшли в нього чисто з голови, він зараз придав релігијну санкцију, і почав жити новим житьем і проповідувати нове житье.

Релігија, збудована на основах „братерства, рівности ј свободи“ вподобајетьсьа всьакому, а Украјінцьам вона вподобалась најбільше; бо 1) даје јім спосіб хоч троха помогти своји нещчасній жизні через спільність (братерство), 2) даје поньатье о льуцькій гідности і 3) моготу критично подивитьсьа кругом себе і казать: цьому не вірју, цього не знају, цього буть не може, це непотрібне, а це зовсім шкодливе. Јак припала до серцьа нова віра Украјінцьам — видно с того, шчо за јаких небудь 10—12 літ, штундізм не тілько шчо розвівсьа по всіј, јак јесть, Украјіні, але і вспів уже порозбиватьсьа на толки, а своїм успіхом скілько визвав нових трібунків основать нові релігији! [1])

---

[1]) Дуже було б цікаво знать: чи нема часом штундізму в Галичині і Буковині? (Пр. авт.)

Ні штундізму, ані нијакоји новоји релігијноји секти в Галичині і на Буковині не ма. Кілька літ тому зјавилось в місточку галицькім товариство, основане на підставі цілковитоји спільности і братерства, котре до того хотіло бога справедливого, не доброго, і відкидало усьакі обрјади

церковні, і вони стрільали в чашу в костелі; тілько це не прийилось в народі, а придушено рядом зараз в початках. Але увесь галицькиј народ, а особливо Гуцули, крајне озлоблені на попів, так шчо вже декуда в Коломијшчині ховајутьсьа сами; дльа того, шчо за кожду требу дати би попам (јак на заробок льуцькиј дуже великі) гроші, котрі би зичити у жидів, с чого ростуть хлопські довги, за котрими јде заробок, грунта і господарство. Це дуже важне жерело народноји рујіни. Характерно, шчо попи перепуджені тим рухом, шчо јак на них потиснути, то, бојучись відступства народу від обрјадовства, усе робльать за дурно, тілько просьать, не росповідати того льудім—„бо ми би мусіли так усім робити". „Јак не дасте нам сьльубу, то ми будемо так паруватисьа, јак птахи, шчо не берут сьльубу, а жијут", кажуть вже попови льуде, а він ні слова: вінчаје. В львівськім процесі соціалістів (стичньа, 1878 р.) був прочитаниј один акт, де льуде кажуть, шчо јак піп прижде ховати кого до них, то вони скажуть јему самому нести умерцьа, а ні — то гроші відберуть і дадуть тому, шчо буде нести — робітникови; а на похороні будуть попа везти тачками. З обрјадів наші льуде вже собі кепкујуть, појавльајесьа індеферентизм, а навіть атеізм, а на такі зјавишча кажуть сами льуде, шчо того вже ніхто не годен межи ними погасити, јак ніхто не годен погасити підпалене сьіно. Јак воно скінчитьсьа: чи новоју вірођу, чи јак? — годі тепер сказати. Але це певне, шчо льуде попам давати не будуть. Завважити треба, шчо на соціалізм кажуть наші льуде — нова віра.

От кілько коштни льуде на церковшчину:

В Галичині усіх попів — 3086.

По середині кождиј піп нај коштује на рік — 1500 гульденів (число дуже мале: ја обрахував докладно, шчо на одну попівську родину в селі К. старім в Коломијшчині јде усего над 4000 гульденів — а декуди далеко більше), значило б на рік коштујуть всі попи: 4,629,000 зр. (чотири міліони, шість сот двацьать і девјать тисьач),

дьаків, органістів і т. д. в Галичині над 2.500 (рахујучи кождому по 120 гульд. на рік, буде):

300.000

на церкву (на боже, на направу, сьвічки і т. д.), річно від одноји громади 150 (усіх парафіј в Галичині 2480), значить на рік

372.000

бабів, дідів церковних і т. д. в Галичині 6000 (взьати на одну особу 50 гульд.), буде на рік

300.000

разом видајуть льуде в Галичині на культ релігијниј на рік:

5,601.000 гульденів

(пјать міліонів шість сот одна тисьача).

Најменче четверту часть того видатку, значить 1,800.250 зр. треба льудім рік-по-рік зичити в жидів, а јак зичитьсьа мало, то платитьсьа лихви 1—5, нај, значить в пересічи 2 кр. замісто 3 на тиждень від одного ренського; значить 104% : то буде від 1,800.250 зр. лихви на рік — 1,872.660 зр. Сказати треба, шчо льуде не можуть тих грошеј віддати зараз, значить буде рости так: с кінцем першого року буде довгу:

1,800,250 + 1,872.260 =	3,672.510 зр. — кр.
с початку ж другого року позичуть шче . . .	1,800.250 зр. — кр.
значить на другім році буде довгу	5,472.760 зр. — кр.
процент від них (по 104)	5,700.670 зр. 40 кр.
з кінцем другого року буде довгу	11,173.430 зр. 40 кр.
на початку третого зичуть	1,800.250 зр. — кр.
довг на третім році	12,973,680 зр. 40 кр.
процент від них (104)	13,492.632 зр. 20 кр.
значить довг с кінцем 3. року	26,466.322 зр. 60 кр.

Поведіть тој рахунок трохі далі, а побачите, куда веде попівство одно, одні видатки на „боже“!

Додати до того попівське тумаництво, шчо з иншого боку в десьатеро більше льудеј коштује: а будемо мати досить причин, чому здојмајутьсьа льуде і протів попів. Јак доказ такого настроју в Галичині, скажемо то, шчо книжку д. Драгоманова „Малорусскія народныя преданія и разсказы“ страх јак читајуть льуде, особливо про попів, парафрази молитв і т. д. (це факт: нічо так жадно не бачили ми, аби льуде читали, крім одних віденських метеликів, „правдливих“, јак кажуть).

Шче один доказ — слідујуча пісньа народна:

ПОПІВСЬКЕ СУМЛІНІ.

Попи такі мисли мајут,
Шчо громаду обдирајут,
А громада все бідньіје,
Бо ньічого шче не вміје.

Ој громада, громада,
Сходім сьа, де добра рада;
І радьмосьа, јак робити,
Аби добре в сьвітьі жити.

Ој радьмосьа, ој радьмосьа
І без попів ховајмосьа:
Та порада (парада) ніц не значит,
Лиш усе нам довги робит.

От льіпше нам так робити!
На повів сьа не дивити,
Без паради сьа ховати,
Попам ньічо не давати.

Попи мајут відкі жити,
Хоть не јдут ньічо робити,
Бо грунта громацькі мајут,
А до того пеньсіју берут,
І хати громацькі мајут —
А вни прото обдирајут.

Та сами сьа набувајут —
А льудем не позвольајут,
Льудем пости заказујут —
А сами постів не знајут.

Уни хочут, аби льуде не јіли,
Лиш робили і мльіли.
От ми, льуде, так робім:
На ученик сьа дивім, —
Коли вчениј кождиј јіст,
То ј нам не повинен бути піст.

Шче треба нам і то знати,
На служби вже не давати:
Бог того всего не хоче,
Лиш піп нам голову кдопоче.

От ми, льуде, так робім:
На раду сьа исходім,
Радьмо сьа і льубім сьа,
А на попів не дивім сьа.

Попи тому семинарију мајут,
Шчо лиш сами собі дбајут.
А нам треба так робити,
Шчось і собі приздобити.

Принајмі то мемо знати,
Перестаси не давати,
Аби попи від нас брали,
Своји свиньі годували.

Хто уже шчось трохі вміје,
То це усе зрозуміје, —
А хто уже буде знати,
То проше ж і другим казати.

(Стопчатів, Коломијське.)

Або ось јак у нас промовльајуть људе до попів:

Ој треба вам знати, і рано вставати,
Роботу робити, не лиш галикати!
Јак ми сьа дьівчимо, то вам сьа не дамо!
Јак схочете жити, то мете робити;
Јак схочете мати, то мете орати:
Не лиш з нас шкіру драти!

Косів.

Рјадом із такими пісьньами складаје вже народ і такі, шчо говорјать про рівність усіх људеј, про те, шчо всі мусьать рівно на себе робити: і попи ј пани. Слухајте галицькі украјнофіли і укріпльајтесьа, навіть і тогди, коли вас випередить сам народ галицькиј, котрого ви просьвічајете, так јак випереджаје вже вас, передовиків галицьких — украјінськиј народ!!

(Гљади н. пр. „Малорусскія народн. пред. и разк, ст. 170 „Зза чого жінки більше працьујуть".) — Ред.

Розвіј штундізму ј других сект (особливо шалапутів) на Украјіні не остановльујетьсьа навіть при тих строгих „мірах" московського правліньа, јаких воно вживаје протів штундізму, јак: тьурма, Сібір, монастир, суд јавниј і адміністративниј — тајниј. Штундізм став уже на тверді ноги, бо ісповідники јого побували вже ј по тьурмах, по Сібірі і притерпіли все те, шчо тілько може терпіть честність, розумне, сьміливе слово, розумна новина в перельаканім московськім самодержавно-православно-противнароднім царстві.

Просимо читателья звернуть увагу шче ось на шчо. Ми вже сказали, шчо Украјінці сотні літ жили межи кацапськими сектантами, німцьами протестантами і польаками, католиками і ніколи не переходили з свого православіја на јаку-небудь з цих вір. А тепер зразу видумали нову віру, шче ј до того таку, котра близько підходить до протестантизму. Це показује з одноји сторони те, шчо украјінськиј народ, по својому складу ума ј житьа, зовсім не такиј, јак кацап, з другоји сторони те, шчо дух часу, ті ідеји, котрі витајуть над хитајучимсьа сучасним нам миром, незамітно пробивајутьсьа і в темному народі, просьвічујуть цілком весь мир љуцькиј; і справді протестантизм, а шче до того змінившијсьа в штундізм украјінськиј, більш може миритись с тоју соціалістичноју проповідьу, јака пронеслась вже по всьому миру, поверх землі. А теперішні спори в католицькім стані, спори старо-католиків з ново-католиками — хиба це теж не говорить, шчо весь мир шукаје нових прінціпів дльа жизні? Тілько виходить так, шчо најлучші прінціпи уводить в житьа сам народ. Інакше ј не може бути: всі вже зносились, полиньали, — один тільки народ починаје рости, і маје в собі здорові жизненні соки. Протестантизм більш миритьсьа зо всіми виводами науки природноји і суспільноји, ніж кацапська безпоповщчина, федосијівщчина, странничество, скопчество ј друг. Ми однакож не думајем, шчо б штундізм скоро не перејшов і до кацапів, або вже готова јака кацапська секта не переробилась в штундізм. Гацисськиј в својій статьті (Древняя и Новая Россія 1877 р.) звішчаје, шчо в Архангельськіј губерніјі појавилась нова секта релігіјна, похожа на штундізм; молоканство і духоборческіјі секти теж близько підходьать під штундізм. „Немольаки" — појавились за Волгоју літ сім тому назад. Походьать вони на молокан с тіјеју тільки різницеју, шчо вважајуть шче дејакі обрјадності, јак на примір: с тих, хто пристаје до јіх віри, вони

здіймають урочисто хрест і новонавернених обливають водою. Дуже дивно, шчо немольаки появились на Керженьці (річка така), бо тамошнья льудність дуже шче вважає старòдавньу обрядність. Льуде розказують, шчо хто хочь 15 мінут побуде в вірі немольаків, то тому всі гріхи простьатьсьа і він прямо піде в царство боже... В багатьох селах грунт дуже добрий дльа віри немольаків, тілько ж льуде здержуютьсьа старими привичками і зовсім случайними причинами... (Гациський, Древ. и Нов. Рос. 1877 р. Н. 11 „Поѣздка по невидимому граду"). В Новгороді шче в XIV і XV віку появилась було релігійна секта „нјетчіків", котра була нічим інчим, як одрубком від протестанства. Ми навіть кажемо, шчо між кацапами почнетьсьа великий релігійний рух в дусі протестантизму, бо такий вже закон історії, шчо народ сам собоју приходить до критики всього, навіть релігій. Само собоју розуміетьсьа, шчо протестантизм кацапськнј буде відмінний від протестантизму украјінського, як відмінний і народ украјінськиј від народа кацапського. Нам здаетьсьа, шчо великоруськиј релігійний протестантизм повинен бути з тенденціјами соціально-політичними, тоді як украјінськиј маје тенденціју тілько соціальну. На це наводить нас історіја перших сект кацапських, котрі всі цілком не кидали політичних тенденціј. Кацапські сектанти не тілько шчо не відрікаютьсьа від того, шчо б бути в урјадниках, а навіть стараютьсьа об тім, шчо б завестись своїми льудьми в урјадах сільских, міських, столичних; а сектанти украјінські відхрешчуютьсьа від усьаких довжностів урјадових.

Алеж тепер вже ј штундісти пријмають на себе довжності сільських старост, соцьких і др., і пријмають тілько тоді, ják дуже вже просить всьа громада.

Релігійні секти на Украјіні шче не вспіли виробить стројноји догматики, шче не мають в собі того, шчо називаетьсьа стројним настановленим релігійним культом і поки шчо показуютьсьа тілько шчо в сповитку. Одна тілько „штунда", більш-меньш виробила в собі догматичну сторону, хоть і не зовсім докладну ј поньатливу, і цьа догматика така:

1) Усім миром управльа Бог, котриј јесть істинниј і вічниј і троічниј в ипостасьах (догмат троічності Бога, зовсім не вироблениј). Познать Бога чоловік може через сьв. откровеніје, сьв. писаніје ј сьв. Духа. На цеј член свого символа віри штундісти приводьать тексти із сьв. письма: I. Коринт. гл. I. ст. 21. і 2. і 26. ст. XIV. гл. посл. к Галат.

2) Всі льуде, без різниці національности і віри, грішні і не можуть очиститьсьа від гріха нијакими релігијними церемонијами ј обрјадами, ják тілько в серці своїм не зробльать переміни, не покајутьсьа, не переробльатьсьа. На цеј член штундісти приводьать слова сьв. письма: не тоj іудеј, хто такиј на вид, а тоj, хто іудеј по серцьу. Не тоj христьанин, хто христитьсьа ј робить всьакі релігијні церемоніји ј обрјади, а тоj, хто в серці христьанин.

3) Чоловік повинен познать себе самого. По природі својій чоловік сьліпиј, він не бачить своїх гріхів і хиб, а ják і бачить де јакі, то не бачить тих пагубних насьлідків, јакі випливають з гріхів. Через це чоловік неначе спить душоју. Евангельська проповедь і маје ту ціль, шчоб бідниј грішник проснувсьа і дијшов до пізнанья своїх гріхів і сказав: ја бідниј грішник! На цеј догмат штундісти приводьать текст з 2. посл. Коринт. гл. I. ст. 22.

4) Тайінства Божі, јак-то: хрест і причастіје установлені тілько дльа віруjушчих. Через це ми хрестимо тілько правдиво покајанних льудеј, а дітеј не хрестим, бо про дітеј в сьв. письмі нічого не сказано, окрім того, шчо Господь jіх благословльав. Хрест водоjу — в знак очишченья від гріхів і в знак положенья до гробу j воскресенія Христа. Тайінство сьв. причастіја ми заховуjемо по сьв. писанію і прijмаjем jого в знак злученья (сообщеніја) з Христом і в знак збратанья віруjушчих межи собоjу.

5) Штундісти прijмаjуть членів в своје товариство через хрест, в видому церкву христову на землі. На це приводьать тексти із посл. Ефес. гл. II. ст. 20–22 і Петров. гл. II. ст. 5.

6) Дльа науки і поради братства штундісти вибираjуть із своjого товариства способних на те льудеј: пресвітерів, учителів і дьаконів і в цьому основуjутьсьа на тексти посл. к Ефес. Гл. IV. ст. 11—17.

7) Братство і попереду jого духовні вчителі повинні дивитись за порjадком, шчоб по постановленьу сьв. письма викльучать із товариства тих, котрі покажутьсьа непослушними і непокірними заповідьам і правилам церкви, основанноjі Христом. В цьому правилі штундісти держатьсьа тексту. Матф. гл. XVIII. ст. 15—18 і I. Тимоф., чл. I. ст. 19—20.

8) Штундісти віруjуть, шчо подружье постановлене Богом (Быт. гл. II., ст. 24), дльа взаімного помаганья між чоловіком і жінкоjу і дльа наплодку льуцького роду і дльа ухиленья блуда. (1 Коринф. гл. VII., ст. 2). Штундісти віруjуть: шчо чоловік повинен мати одну тілько жінку, а жінка одного тілько чоловіка (Матф. XIX., 4—6). Обрjад доконуjетьсьа згодоjу батьків під благословенієм церкви і рукоположенієм духовного наставника.

9) Штундісти віруjуть, шчо вишча власть у всьакому царстві від Бога і цій власті треба покорjатьсьа, jак шчо тілько вона не противна заповідьам царjа царjів (Римл. XIII. 1—2, I. Петр. II. ст. 13—14, Римл. гл. XIII., ст. 6—7).

10) В 10. правилі говоритьсьа про прихід Господа, воскресеніje мертвих і про страшниj суд. Штундісти віруjуть в другиj прихід на підставі слов сьв. письма (Дijан. гл. I., ст. 10—12). Цеj день штундісти почитаjуть за вінець спасеніja (1 Коринф. гл. I., ст. 7—8), бо в тоj день всі народи побачуть правду і величність Бога і з ним jого невісту, т. j. збір сьвjатих (Апокал. гл. XIX., ст. 6—9), бо вмершіjі во Христі воскреснуть в нетліннij славі і побачуть Бога таким, jакиj він jесть, будуть jому подобні і будуть з ним царствовать. (1. Фессал. гл. IV., ст. 13—18, I. Коринт. гл. XV., ст. 16, 20, 23, 42, 43, 53).

Вилічені 10 правил штундістського віроученья більш будуть поньатні тілько тоді, jак ми додамо до них ті теологічні спори, jакі вели штундісти межи собоjу і з православними попами і вчителььами, присланними до штундістів духовним і державним московським урjадом, дльа „вразумленіja“ штундістів.

Ці діспути велись більш всього коло таких вопросів:

Чи справді істнуjуть анголі і злі духи і хто jіх бачив?

Церква Христова не в рукотворних храмах будинках, а там, де зібрались два чи три чоловіка во імja Боже.

Православні не сповньаjуть у многому сьв. письма, хоч би напр. і в тому, шчо від патріjарха аж до попа всі звутьсьа учителььами, шчо противно словам апостола Jакова (Jаков гл. III., ст. 1.)

Окрім біблій не треба нічого читать з релігійного писанья.

Всі ті сьвјата ј обрјади, котрі виконујутьсьа православними в памјать страстеј Христа — непотрібні. Лучше читать об цьому в сьв. письмі.

Не треба пријмать ні одного з тајінств православноји церкви.

Писанија сьв. отців не можна приньати, бо вони взаімно незгідні, не згідно с писанијем молитьсьа анголами і сьвјатим. До дньа судного не можна знать, хто праведниј, хто грішниј.

Мальованье образів не згідно з сьв. письмом (Лев. гл. XXVI., ст. 1). Лучше вчить простих льудеј словами чим образами, бо образи простиј народ може зробити богами. Образам не годитьсьа покланьатьсьа, кадить і ставить перед ними свічки, бо Бог не потребује і не до вподоби јому кадило і сьвічки — а милость (льубов) к ближнім.

Монашеске дівство не згідне з сьв. письмом (I. Тимоф. гл. IV. ст. 1—3).

Не годитьсьа молитись за вмерших, — пісьльа смерти дльа них затворилось боже милосердије. В причастију дајетсьа хліб і вино, а не тіло ј кров Христова.

У всіх вірах можна спастись (Дијаније гл. X., ст. 35).

Ми не вірујемо ні переказам, ні образам, ні мошчам, ні сімом тајінствам церкви православноји. Противно правді будувать церкви в імја сьвјатих. Від чого в старину не віддавали такоји великоји чести сьвјатим?

Від чого монахи не јідьать мньаса — хиба воно не чисте?

Не праведно де јакі вважајутьсьа сьвјатими, бо вони хвалились своїми ділами. Негодитьсьа признавать сьвјатими так названих „блаженних". Житьа јіх не богоугодне, бо не благообразне. Незгідно с писанијем молитьсьа ангелам і сьвјатим, бо вони нічого не знајуть і нічого не можуть зробить за-дльа нас. Богу треба поклоньатьсьа в дусі і правді.

Тепер видно читателеві, јакиј великиј шаг зробила наша Украјіна в пониманьу релігіји і јакиј може вона зробить тоді, јак буде мать просьвіту на своји мові. Всі штундісти старајутьсьа тепер вивчитьсьа грамоті, кожен з них купује собі сьв. письмо: звісно, шчо на Украјіні заборонена украјінська мова, через це наші штундісти не зовсім то розумијуть сьв. письмо і підчас толкујуть јого не так, јак сьлід. Хоч і јесть сьв. письмо по украјінському, алеж перевод не дуже то гарниј, та шче до того ј заграничниј, так, шчо користуватьсьа ним на Украјіні не скрізь і не завше можна. Јак же штундісти відправльајуть своји релігијні потреби, јак ведуть себе межи собоју?

Штундісти почитајуть один тілько воскресниј день (недільу) і проводьать јого так. Збирајутьсьа в одну хату; один з штундістів починаје читать јаку небудь главу з сьв. письма і толкује јіјі, јак розуміје; потім співајуть всі псальми, або духовні пісьні, а потім, хто небудь читаје молитву, уложену с памјаті. І так в читаньу, співі, молитвах і розговорах о своїм житьу проводьать воскресниј день.

Живуть же межи собоју, јак брати, і називајуть один одного братом: один другому помага, один другому даје раду — словом: штундісти товарисько-релігијно-соціально-народна громада (обшчина) в самім лучшім своїм виді. Не думајте, шчо ці всі учителі духовні штундістські хоч троха похожі на наше православне ієрархічне учительство, ні; учителем бува тој, хто вміје добре читать і хто вміје дешчо більш ростолкувать в писанију і в жизні, ніж другі штундісти.

Духовнiй учитель — не урjад, — а фактичнiй обовjазок; хто на бесiдi штундiсткij чита сьв. письмо j толкуje joго, тоj i учитель. Бува так, шчо на однij сходцi учителем один, а на другij другий. Ні сама громада штундiстiв, ні jix фактичні учителі не вважаjутьсьа межи собоjу по старшині— всі рівні, всі брати. Так jак штундісти не признаjуть нijаких таjiнств православ. церкви і не признаjуть свjашченства, то на росходи обрjадові не тратитьсьа ні копijки.

Дльа читательа тепер видно, jак велико перемагаjуть нові релігijні украjінські секти над православijем зі сторони догматичноjі: секти не признаjуть церковноjі iерархiji, не признаjуть таjінств і обрjадів, котрими так богате православije, і не признаjуть екзегетичних творів сьв. отців, котрі сьв. письмо толкували так, шчо jак кажуть штундісти: один говорив одно, другий друге, — одно слово, затемньали простий і jасний змисл сьв. письма. (Диво, тај годі! коли штундісти вспіли начитатись різних екзегетів, шчо б сказать про них таке правдиве слово! От шчо значить внутреннья загальна народньа потреба знати те, шчо кругом тебе робитьсьа!) Словом, нові секти зі сторони догматичноjі так перемагаjуть над православijем, jак протестантізм над католичеством, коли шче не більше. Зі сторони ж практичноjі, зі сторони суспільно-економічноjі жизні народа нові секти маjуть перед над православijем у тім, шчо задержуjуть в кешені нашого народу, дльа joго потреб домашніх, мільjони карбованцiв. Нехај не подума читатель, шчо ми говоримо на вітер! Полічіть ті росходи, jакі тратить хрестьанин на православije: родини обходьатьсьа 30—50 коп. попові j чотирі свічки — 16 коп., 3—5 коп. приносить попові баба повитуха за молитву (нареченije имені рожденному) шче j до того курку; куми те ж приносьать курку j пів ока горілки попові, через сорок днів пiсльа рожденija, на „вводинах“ — 5 коп. і курку. І виходить, шчо за те, шчо дитина охреститьсьа по православному — треба потратить більш 1 карб. Умира чоловік — найменш православijу треба уділити 3 карбованці; женитьсьа — попові 5—25 карбов. А акафисти, молебні, сповідь і другі православні витребеньки?

Шчо б не подумали читателі, шчо ми дуже преувеличуjем росходи на православije, ми скажем, шчо навіть наше правительство по поводу штунди j других релігijних сект заговорило об тім, шчо народ дуже богато тратить на церковно-православні нужди і це ставить за одну с причин појављења штундізму. Подумајте тільки проте, шчо наші крестьанські товариства тратьать тисьачі карбованців на будівльу, окраси церквеj!

І виходить, шчо штундізм і другі секти оставльаjуть в кешеньах Украjінців мільjони карбованців на домашні потреби, на хазьаjство Хто бачив хазьаjства наших штундістів, то j скаже, шчо вони стоjать далеко лучше, ніж у православних, і не диво, бо штундізм, релігija більш раціональна, котра не заломоручуje льудім голови так, jак православije. Це дуже важне дльа поправи господарки і моральности, так шчо штундізм з часом мусить потьагнути за собоjу увесь такиj живиj народ, jак украjінськиj.

С початку межи штундістами і православними був великиj антагонізм, але ж помалу він исчез і тепер православні дуже уважаjуть штундістів за jіх чесність, тверезість і грамотність (письменність). Не думајте, шчо штундізм розріссьа тільки по селах: в Одессі, Миколаjеві, Кијеві — і там jесть великі штундістські громади, складаjучісьа з ремісників і робітників по фабриках. (Замітимо, шчо ми бачили на штундістських бесідах льудеj, всіх націj: польаків, чехів, німців. Це факт дуже характерниj, він показуje,

шчо Украjінці зразу старajутьсьа приложить на практиці прінціпи релігіjі: прінціпи всесвітнього братерства. На бесіди штундістські дозвольаjетьсьа ходити всьакому, дозвольаjетьсьа теж заводить діспути. Одно слово — всі лучші j здоровішчі сили Украjіни перejшли в штундізм і конечне, потьагнуть за собоjу решту, добре шчо помагаje цьому московськиj урjад тим, шчо садить штундістів в тьурму, ссилаje в Сібір і на місьці робить jім різні кривди.

Дивльачись на описаниj релігіjниj рух в московськім царстві в загалі і особливо на Украjіні, мимовольно поражаjемсьа тим історичним фактом: шчо нічим не можна задержать того, шчо маje в собі жизнь, нічим не можна закрить дльа народа того сьвіта, котриj льуцкість добула віковим трудом. Кому вже, здаjетьсьа, гірш всього приходитьсьа, jак не нашому Украjінцеві-хліборобові: доволі того, шчо в нього відньали земльу, свободу, навіть мову відньали: а він все таки не перестаje jти вперед в своjому розвоjу, і шче в своjіх релігіjних і суспільних питаньах іде на рівні (по своjому конечне), с передовиками науки. Тут сама собоjу показуjетьсьа справедливість слів великого історика Бокльа, шчо „вигонь природу в двері,— вона вскочить вікном“!

Так воно робилось скрізь, так теперь робитьсьа j на Украjіні!

Е. Б—в.

1878 р. у льутім.

ХРОНІКА.

I.

(Німецька соціалістична преса. Причини зросту соціалізму в Німеччині. Програма „Zukunft“. Статья Льубека про „пропорціональне заступництво“. Системи загального голосованьа Консідерана, Картере і Бjурклі. „Соціалізм а сельанство“ д-ра Мjульбергера. Міська господарка в Берліні.)

Розвіj літератури соціалістичноjі в Німеччині приньав посьлідними літами огромниj розмір. Особливо сильно розросласьа періодична преса соціалістична. Кожде більше місто маje своjу часопись, майже кожде ремісло маje свіj орган. В границьах німецького цісарства виходить писем загального соціалістичного змісту — 51, а 13 посьвjачених викльучно справам віддільних ремісел, або залузеj промислових. Головним органом усеjі соціально-демократичноjі партіjі в Німеччині jе „Vorwärts“, виходьачиj в Липську 3 рази тижнево. Крім того письма, маjучого до 4000 передплатників, тішитсьа також не малим поводженьем „Berliner Freie Presse“, шчо виходит у Берліні 6 разів тижнево і даje безплатно в додатку ільустрованиj недільник „Die Neue Welt“. Крім того виходит 5 німецьких (а 7 на jінчих jазиках) соціалістичних писем в Австро-Угоршчині, 2 в Швajцаріjі, а 10 в Сполучених Штатах Америки. Крім того маjут шче виходити два нові в Сполучених Штатах, а одно (Social-politische Rundschau), в Австріjі, — в Рejхенберзі.

Від часу французько-німецькоjі віjни і затьатоjі боротьби французького рjаду с прихильниками паризкоjі комуни, внішні і внутрішні обставини зложилисьа на то, шчо соціалізм німецькиj обньав, так сказати, веденье справи соціалістичноjі в цілиj Европі. Внішні причинки, це зріст і сила німецького цісарства, — і сильниj порив до еміграціjі, шчо заjавивсьа

в німецькім народі. А внутрішні причини: льегальне становищче соціально-демократичної партіїі і научна підстава, на котрій засновує німецькиј соціалізм своїі змаганьа.

Особливо посьлідниј конгрес соціально-демократичної партіїі, шчо відбувсьа тамтого року в Готі, звернув найбільшу увагу на потребу основного научного розјасненьа всіх питань, шчо стојат у звјазку з розвитком соціалізму. В тій ціли заложено дві чисто научні соціалістичні часописи: „Die Zukunft“, накладом соціально-демократичної партіїі і „Die Neue Gesellschaft“, виходьачу в Цьуриху під редакцијеју д-ра Ф. Відє. На тепер подамо тут огльадку часописи „Die Zukunft“ а іменно на тепер 10-ти н-рів.

Замісьць передмови редакција „Zukunft“ помістила в першім зошиті свого письма відозву соціалістичного центрального виборчого комітету Німеччини з вереснья 1877 р., підносьачи в ній причину заложенья чисто-наукового органу. „Читателі „Zukunft“, — говоритсьа в відозві, — не льакајутсьа, шчо наша часопись буде мати на оці викльучно змаганьа і тенденціїі сторонничі. Так не повинно бути. Јего програмоју буде: сьлідити, зглубльати і доказувати. На всьакиј раз програма цьа обијме тілько тоті питанья, котрі відносьатсьа до најважнішчоїі науки нашого часу, до науки суспільноїі. Іде ту о то, шчо б допомочи правді. „Zukunft“ хоче ужити науки до тоїі ціли, хоче при јеїі помочи виказати, де неправда і јак јеїі најліпше усунути“.

Перед нами вже 13 зошитів того письма, і треба признати, шчо редакција совістно сповньује своју задачу. Часопись усьа — вельми цікава і навчајуча. С поміж најзнатнішчих статеј назвемо: „Пропорціональне заступництво“ — Ц. Льубека з Цьуриху; „Про французкі відносини“ — Жьулья Гведда с Парижа; „Гігіјена промислова“ — д-ра мед.; „Висьлідки основ народноїі економіїі“ — д-ра Цезара де-Пепа з Брукселі; „Робоча плата в Бельгіїі“ — Льудовика Бертрана з Брукселі; „Становищче вчених згльадом соціальноїі демократіїі“ — Јогана Моста; „Суспільні відносини в Італіїі“ — Бенедикта Малона з Льугано; „Соціалізм і сельане“ — д-ра А. Мјульбергера; „Число соціалістів“; „Про границі промисловоїі господарки міських громад“ і т. д.

Льубек в основно обробленіј статьі виказује насамперед хиби теперішного способу репрезентациїі народноїі, а відтак розводитьсьа обширно над питаньем так званого „пропорціонального заступництва“. „Парльамент народниј, — говорит автор, — це не виник правдивого загального голосованья, не зеркало всіх переконань і партіј, јакі жијуть в суспільности, а припадкова більшість, котра там вдерласьа завзьатим бојем і при помочи виступного накручуванья права, коли тимчасом великі части народа покривджені в своїм праві заступництва, або ј зовсім јего позбавлені. Погльаньмо на посьлідні вибори до парльаменту німецького! Голосувало в них 5,557.700 виборців, — між ними було 560.000 соціаль-демократів. Позајак послів усього 397, то один випадаје більше-менче на 14.000 виборців. Партіја соціально-демократична становила звиш десьату часть усіх голосів, значить, повинна би мати своїх послів 40, а тимчасом перевела вибір тілько дванајцьатьох. Партіја панујуча, народно-ліберальиа, подала 1,712.000 голосів, а перевела 140 заступників, коли тимчасом належалось јіј тілько 122. Центр, відповідно до поданих голосів (1,416.807) повинен би мати 101 заступників, а на ділі маје тілько 96. Так само покривджено ј польаків о двох послів; партикуларистів о 3 або 4, партіју льудову о одного. Обчисльујучи сто-

сунок поданих голосів, видѣ, шчо тілько 168.000 соціаль-демократів заступлені в парльаменті, а проча часть зістала відперта непријазноју більшостью. Так само оцінюючи вибори, побачимо, шчо поклонники „культуркамфу“ заступајуть 72.860 католиків, а Німці 37.159 Польаків. Дльа переведенья вибору одного посла національ-ліберадам досить було 12.230 голосів, коли члени центра мусіли подати 14.700, Польаки 16.860, сторонники льудовоји партіји 19.050, партикульаристи 22.500, а соціаль-демократи 46.666 голосів. Тота несправедливість, шчо ціхује нинішне европејске заступництво, звернула вже в р. 1780 увагу герцога Рішмонда, котриј ставльачи англіјському парльаментови свіј внесок про реформу виборів, жадав, шчоби менчости також запевнено право заступанья своіх переконань. Тим питаньем займалисьа тако ж Кондорсе і Сен-Жьус, а відтак Льапльас, Олександер Гумбольд та Франц Араго. Але найбільше причинивсьа до јего розјасненья і розширенья Віктор Консідеран, горјачиј пропагатор фурјерізму. Він навіть подав власниј пројект, запевньујучиј виборцьам справедливішче заступництво. В р. 1858. *Ф.* Кантагрель, фурјерист і прііатіль Консідерана, поновив і доповнив тој пројект. За нальаганьем Морена приньато в Женеві засади Консідерана і Кантагрельа до виборчоји системи. В дальшім розвитку в р. 1862 на внесенье Картере заведено там систему „неповних списків“, або „ограниченого голосованьа (listes incomplétes або vote limité), пісьльа котроји на картках виборчих пише сьа лиш $^2/_3$ числа потрібних осіб, а тим способом менчість маје запевнену трету часть заступників. В липньу 1867 р. на внесок льорда Кернса приньато також в Англіји підставоју при виборчім голосованьу систему Картере змінену в тој спосіб, шчо в такім окрузі, де мајуть бути вибрані 3 посли, виборці пишуть на картках тілько двох. Агітација в справі пропорціонального заступництна посьлідними часами зросла до великого розміру. В Австріји в тім взгльаді передом Чехи, де за горјачим стараньем Карла Сладовського, котрого книжку про пропорціональне заступництво переведено на німецьке, в р. 1876 в Празі завјазало сьа навіть в тій ціли товариство. Але система Картере показаласьа не зовсім відповідноју, а на јеји місце Карло Бјурклі в Цьуриху 1872 р. поставив нову систему приньату до обовјазковоји програми соціаль-демократичноји партіји. Головна засада тоји системи така, шчо кождиј може голосувати тілько на одного кандидата. Значить, скоро буде за ким відповідне до поділу, а до вибору потрібне число голосів, то такиј уважајесьа вибраним. Се коротенькиј зміст хорошоји і цікавоји статьі д-ра Льубека.

Підчас непорозумінь, јакі зајшли минувшого року між Мак-Магоном а палатоју послів у Франціји, французкі соціалісти, по належитіј розвазі свого положенья, рішили підпирати републіку. Жьуль Гвезд у својіј статьі написаніј легко і јасно, розјасньује ті причини. Друга статья Гвезда про захованье народа згльадом комуни не менче цікава.

„Промислова игіјена“ написана д-ром медицини, містить посьлідні добутки научних висьлідків шчо до праці фабричноји і промисловоји, а заразом внески, ухвалені на ріжних конгресах німецьких лікарів і натуралістів.

Д-р. Цезар де Пепе — прихильник позитивізму Конта, старајесьа згідно з јего загальним напрјамком представити позитивні основи народноји економіји. Перед нами доси тілько початок статьі, котра однак при својіј зрозумілости і льогічности богато обіцьује на далі. Д-р Пепе дописује також до місьачника французкого, шчо від початку сего року виходить в Льугано в Швајцаріји, п. н. „Le Socialisme progressif.“

Обширна статья Льудовика Бертрана п. з. „Робоча плата в Бельгіїі“ в стосунку до ціни живности, вартости грошевої грунтів і числа переступств“ містит богато цікавих статистичних даних, пильно назбираних з розличних жерел. Статья шче не скінчена, то ж і кінцевих виводів автора не знаємо, хоть самі факти без сумніву јасно показујуть, шчо нерівність межи богатими а бідними в Бельгіїі раз-у-раз росте.

Јоган Мост, славниј соціалістичниј агітатор в Берлині, окричаниј в непријазних газетах, шчо-ніби легковажит науку, помістив статью, п. н. „Становишче вчених шчо до соціальноїі демократиїі“, в котріј збиваје закид, шчо-дьі соціалісти непријазні науці і старајесьа доказати, шчо представителі науки в правдивім значіньу того слова іменно будут колись найпереднијшими борцьами соціалізму.

Бенедикт Малон списав зајмајучу картину суспільних і економічних обставин житьа льуду італьського. Појасньује історично причини афферизму (спекульациїі), оціньује продукцијні сили Італиїі; згадује про злиј поділ податків, про пагубні насьлідки розширенья льотерій і лихви; описује визискувачів суспільних, знаних під назвоју Camorristi в Неапольу, Mafiosi в Сициліїі, Grassatori в Сардиніїі; показује стан тверезости льуду італьського, і високість зарібку робітників по містах і селах, а заразом способи јіх житьа.

Німецькі соціалісти, шчо так широко розвинули своју пропаганду по містах, доси дуже мало осьагли впливу межи сельанами. Посьлідними часами провідники руху заньалисьа пильно висьлідженьем причин тоїі невдачі. „Zukunft“ помістила і в тім предметі статью д-ра А. Мјульбергера п. н. „Соціалізм і сельаньство“. Автор приходит до тоїі думки, шчо форма, в јакіј зајавльајутсьа змаганьа мішчаньства, разит сельан, хоть потреба поправи економічного стану однаково сильна ј між сельським льудом, јак і між промисловим. Думаје затим, шчо треба тілько надати јінчу форму знаганьам соціалістичним, форму більше зрозумілу дльа сельаньства, а тогди повстане ј там рух так сильниј, шчо перејде ј најсьмілијші теперішні надиїі. Автор обіцьује в тім згльаді на далі докладнішчі појасненьа.

Дуже цькава також статья п. н. „Число соціалістів“, де автор (C. A. S.), опирајучисьа на посьлідних статистичних даних, представлених палаті послів пруских, виказује причини прудкого ширенья засад соціалістичних. Із статистичного обрахунку виходить, шчо на 100 обивателів пруских тілько 15 зајмаје таке суспільне становишче, шчо бачит дијсну јакусь користь дльа себе в удержаньу теперішнього капіталістичного ладу, а прочу часть, т. ј. 85% суспільне і матерјальне положенье пре в обньатьа соціалізму. Шче менче користниј дльа теперішнього устроју вивід виходит з обрахунку податків кльасових і доходових. Переконујемсьа доочне, шчо 92.2% льудности в Прусах жије в ненастаннім стараньу о шчоденниј кусник хліба, а тілько 7·8% маје справді запевненіј пробуток. Значить, шчож ту чудного, јак по мірі зросту самопізнанья в масах змагајесьа також число неприхильних нинішному ладови?

Громади міські зачинајут вести шчораз більше предприньать в обрубі власного господарства; так, п. пр. богато німецьких міст взьало під свіј зарјад фабрикацију газу і колију кінну. Статья п. н. „Про обруб господарства промислового міських громад“ розбираје те питанье, чи не було б і на тепер уже можливо і користно дејакі предприньатьа відобрати з рук приватних, а віддати јіх під зарјад громадськиј? До таких предприньать, шчо дльа загальноїі потреби мајуть ніби публичну ціху, числит автор: достат-

чуванье до помешкань чистої води, аптики, лазьні і фабрикацію леду, котрій в Берліні літом маје велике значінье при переховуваньу средств живности, а особливо молока потрібного цицьковим дітьам. Берлінська міська громада, в котрій більшість ради неприязно гльадит на всьакі соціалістичні змаганья, мимо то ухвалила завести на польах, закуплених дльа каналізації міста (3500 магдебурських моргів) — росплодок јарини на великій розмір, а јарину відтак продавати по-дрібно в будах умисно на те зладжених. Насьлідки такого господарства показалисьа дуже користні. Під јарину віддано тілько трету часть грунту а дві треті обернено на луки. Отже автор обраховује, шчо громада міська, користајучи з значної многости паші, збираної с тих лук, може завести велику молокарньу, котра була б добродійством дльа мешканьців; лікарі берлінські також того домагајутсьа, а крім того ј кошти всі громаді певно б оплатилисьа.

Се зміст тілько значнійших статеј, — менчих не тикано. Але вже ј с того читатель може доконатисьа, шчо „Zukunft“ — письмо пожиточне дльа всіх, хто працьује або лиш думаје на поли наук суспільних, а се тепер обовјазок усьакого!

Крім того в 10 зошитах, находимо оцінки 22-х діл з розличних відділів науки суспільної і старанно ведену бібліографију соціологічну.

Б. Л.

II.

(Новиј россійськиј журнал „Община“ в Женеві. Јего напрјамок. Звістки про процеси 193 соціалістів у Петербурзі. Дијальність пропагандистів у Россији. Нові секти. „Неплательшчики“ і „Немольаји“. Јіх початок і віра в швидкиј конець сьвіта. Загальне збідненье сельан в Россији через надмірні податки).

С початком сего року став виходити в Женеві новиј соціалістичниј листок россійськиј „Община“. Доси појавилось 2 н-ри, о 2 аркушах кожниј. Напрјамок того листка федеральниј, хоч думка федеральна висказана в програмі јего не доволі јасно. В дописьах і хроніках про Россију говориться найбільше про Московшчину. Звісно, це не слабість листка, — тількож перед видавцьами усьакого демократичного виданьа на московськіј мові — дві дороги: або звертати найбільшу увагу на Московшчину, центр всеросійськоји держави і культури, і при тім зајавити себе великоруськими централістами, — або, коли ні, то признати себе спеціально великоруським органом, а не всероссійським, — або вже коли зоставатись на всеросійському полі, то давати однакове місце матерјалам і мові льудеј усьаких крајів і пород Россији, — або, вживајучи мови московськоји, јак тепер звісної „вишчим кругам громад“ в Россији, а не народам, — бути між ними посередним, федеральним органом. При федеральному програмі „Общины“ скоріш усього можна ждати, шчо вона вибере остатньу дорогу.

Поки-шчо, найбільшу увагу в „Общинѣ“ звертајуть на себе звістки про процес „193 соціалістів“, шчо одбувсь недавно в Петербурзі, — тим більше, шчо в россійських газетах не було дано нијаких јасних звісток про тој процес, противно навіть державному закону про суд „гласный правый и скорый“. Передовсім цікава вступна статья 1-го н-ру, де редакција старајесьа розјаснити најновішчу фазу розвоју россійського соціалізму, т. зв. „хожденіе въ народъ.“ Најперше, шчо в тім згльаді тре було вијаснити, се причина самого руху „въ народъ“, а друге — јакі плоди приніс тој рух на тепер і на будушче? Статья хорошо, хоть коротенько

мальује стан россійського соціалізму, почавши від 30-х років. Першоју фазоју розвоју соціалізму в Россії, було приготованье самих себе, праця научна, завязуванье товариств, а далі демонстрації та атентати Каракозова і Нечаєва. Але пересьлідованья і розчарованья на поли такоі тісноі організації в нутрі самоі молодіжи, звернули еі зовсім природно на другу дорогу, „въ народъ“. Ту однако на першім кроці стояли сильні перешкоди: незнанье народа, его житья, звичаїв і вірувань — і непривичка до іншого, тьажшого способу житья, котрий один, по іх думці, міг зблизити іх з сельанським та фабричним робучим льудом. І ось найгорячішчі кинулись на сьліпо, з одноју тілько вірою в правду проповіданоі думки. Перші вдачі заохотили других, а за приміром молодежи пішли льуде всьаких звань і вір „мирові судьі, семінаристи, навіть махометане“. Головна хиба дотеперішноі пропаганди в Россії, се недостача сталих центрів, так звана „бродьача пропаганда“, — і недостача певноі системи в виборі місцевостей. Іменно замічає статья, шчо там, де протестував сам народ (в Ольгопольшчині, Чигириншчині, межи Уральськими козаками), не було соціалістів. Але в теперішній порі вже зміньује сьа форма пропаганди і вона починає набирати більше сталого характеру і лучить свій соціальний протест с протестами, яки підносить сам народ (н. пр. народні секти і різновірства з догматами чисто соціального характеру і т. д.)

С по-між дописей визначуют сьа дві: одна („изъ Красноуфимскаго Пермской губ.“) про секти „Неплательшчиків“ і „Немольаїв“, і допись Елізе Рекльу про велику стачку[1]) в Америці, котру підньали були робітники при зелізницьах Сполучених Штатів і котра в многих місьцьах закінчила сьа кривавими драмами.

Околиці Приуральські здавна звісні в Россії як гніздо розмаітих сект. При рудничих і гутьаних заводах працьује там бочато сельан. До р. 1861 іх долья була в порівнаньу шчаслива. Вони, правда, мусіли працьувати при рудниках, але вільні були від рекрутчини, вживали по частці землі і получали дрова на будівлі і топливо дармо. По 10 літах служби кождий діставав на безплатне вживанье хату з грунтом, по 15 літах мав право на пенсіју. Але пісьльа „волі“ змінилисьа обставини. Служба стала „контрактовоју працеју“. — а тілько від волі властителів зависіло, позволити своім старшим робітникам дослужувати до грунтового наділу або пенсіі. Але на кількох фабриках пани не хотіли дозволити старшим робітникам дослужувати до пенсіі, а хотіли просто перевести іх на новий „контрактовий“ спосіб праці. С того почалисьа недоладности, бо старші робітники упиралисьа при своім праві. Вони змовилисьа всі доти не іти на фабричну роботу, доки іх не заспокоjать. Начальство вдалосьа в то, але нійакі хитрости не помагали. В кінци начальство оголосило, шчо най вони робльать, шчо хочуть, а грунти дістануть тілько на таких вимінках, jак усі прочі, т. j. за вічноју оплатоју податків. Вони подавали просьби всьуди, де тілько мож було, нічо не помогло. Аж ось прийшли податки і дачки. Сельане рішили не платити податків і не признавати начальства, котре-ді всьо видумује на іх загубу. На те змовило сьа звиш 500 льудей. Громади, в котрих жили сесі льуде, мусіли грабити іх, бити і мучити,

---

[1]) „Стачкоју“ (Strike) в Европі заходній називаjесьа змова робітників—не іти на роботу до певноі фабрики, а то j до всіх фабрик певноі околиці, доки jім не підвишшать плату, або загалом, доки чим будь не полекшать іх дольу. — Ред.

продавати посьлідне курманье, шчоби заплатити податок. Відтак громади посилали jіх на заробок в далекі рудники, — вони не хотіли робити. Начальство половило головних проводирів і взьалосьа до них по своjому. Десьать льуда, страшно ссічених різками, засадили в тьурму, держали всьу зиму в нетоплених казньах, в зелізах на руках і ногах. Сім видержало всьу зиму, — два вмерли, а один одурів. Кількох вислали на Сібір, але вони відтам повтікали і о прошенім хлібу вернули домів. Але вже немали сьмілости ходити jавно, ховалисьа по лісах, а ні, то jшли на зарібки в другу губернijу. На роботу наjмали jіх загалом дуже радо, бо всі „неплательшчики“ — льуде непідкупноjі чесности.

Тимчасом проча громада „неплательшчиків“ не переставала доjідати начальству „прошеньами“ та поданьами. Деjакі, зовсім неписьменні сельане так вивчили „сельанське право“, шчо знали, на котрій стороні jакиj параграф. Урjад рішивсьа на цьікаву штуку — повідбирати у сельан перше виданье кодексу і дати jім друге, де параграфи не тим ладом поставлені. Міські дотепники не мало насьміjалисьа над тим, коли неписьменниj сельанин с памjати вказуje, шчо „ту а ту такиj а такиj параграф“ а там покажесьа зовсім инчиj. Але в сушчности се було зовсім не сьмішне діло, бо породило в сельанах думку, шчо „начальство фальшуje право“, а шче далі привело jіх до того, шчо зачали „не вірити нijакому праву.“

Начальство підмовило одного попа — уговорjувати неплательшчиків, але сесьа міссіjа повеласьа дуже плохо, бо протестанти, на домір лиха, рішили не ходити до церкви, відкинути всьакі церемонijі і духовні треби, бо, jак кажуть вони, „церков нині зопсуваласьа, духовенство „соблазнилосьа“, і нема в нім правди.“ На попсованьу церкви основана головна догма неплательшчиків — віра в близькиj конець сьвіта. Впрочім сектанти твердьать, шчо конець сьвіта не треба розуміти в тім, шчо - ніби земльа буде знишчена, а в тім, шчо знишчитьсьа істнуjучиj лад і настане новиj, при котрім усьакому буде добре, і не буде ні пана ні хлопа. Загалом наука тоjі секти занимаjесьа питаньами, близькими матерjального, шчоденного житьа. Н. пр. неплаченье податків усправедливльуjуть вони тим, шчоді „гріх давати гроші на „беззаконije.“ Особливо радо розбирajуть слова письма сьв.: „Не труждающiйся да не ясть.“ Але богато питань, порушених і оброблених у других россijських сектах, зовсім не порушені шче у „неплательшчиків“.

Так само, jак протів податків, виступили „неплательшчики“ і протів рекрутчини. В день бранки старі j молоді зijшлисьа на базар, де мало відбуватисьа льосованье, і підньали крик, шчо не стануть до льосованьа, наj уперед льосуjутьсьа „дармоjідські діти.“ Але крик не поміг. Сельськиj начальник тьагнув за них льоси, jім випало jти в рекрути. При лікарськім обзорі вони не хотіли розбиратисьа, ані вбиратисьа, — jіх розбирали і вбирали силоміць, не шчадьачи бijки. В церкві вони не хтіли говорити присьаги, а коли піп сказав jім, шчо хто вислухаje формулу, то вже так значить, jак би j сам присьаг, вони позатикали собі вуха. Пісьльа того, jіх позаковували і порозвозили кого в Перм, кого в Красноуфімськ до тьурем. В Красноуфімську одного, ніби проводирja, сікли різками так, шчо не встав живиj. В Пермі jіх мучили всільякими способами і кількох дало сьа змусити до войськовоjі служби.

Не менче цьікаву, хоть коротеньку звістку подаje дописуватель про другу секту, котра повстала була в Вjатськij чуберні, Сарапульськім уjізді. Кілька сельан не схотіло платити податки і ходити до церкви на Службу

і сповідь. Они самі прозвалисьа „немольяјами“. Але јіх було небогато і начальство швидко дало собі з ними раду. Трох вислано в Сібір у Јенисејську губерньу, а прочих катовано до полу-смерти. Секта швидко шчезла. Автор статьі бачив посьлідних „немольяјів“ у однім селі. Јіх було два. Вони були так скатовані, шчо до смерти стали неспосібні нідојакоји роботи. Хоть ні одному не було вишче 45 літ від роду, вигльадали принајмі на 80; згорблені в дугу, сиві, дихавичні — тіни, не льуде!...

Крім того в хроніці „Общины“ звертаје на себе увагу доказ, шчо по словам підцензурноји печати в Россіјі (н. пр. Јансон, Вѣстникъ Европы, кн. А. Васильчиков, Податньа комісіја) росте біднота серед сельан, котрим дано дуже мало землі за великиј викуп, а тимчасом росхід державниј вбільшивсь від р. 1860 з 386—на 600 мільіонів рублів. *М. Д.*

III.

(Наші просвітні починки. Критичниј озирк подав Д... Т... Львів. 1878.)

С поміж галицьких публікацій за 1877 і 1878 роки видајесьа особливо оцьа книжочка — критика видань „Просвіти“ дльа народу, особливо важна тому, шчо вијшла від товариша тих, шчо заходьатьсьа коло цих видань, а то сказали б: вороги критикујуть дијальність „Просвіти“! Вже нераз говорено і показано було (н. пр. 1876 р. в „Друзі“ „Потреба етнографічно-статистичноји роботи в Галичині“), шчо навіть галицька література „надобна“ не могла вијти живоју і користноју, іменно за-дльа незнаньа галицького льуду, не то така важна річ, јак просьвіта народна! От і показано шче нагльаднішче у тій книжці перш усего, јак схибила з дороги „Просвіта“, вимазавши з свого програму перше із первісних своји завдань: „Задачею товариства єсть народ пізнавати и просвіщати“. Причину випушченьа цеји першоји точки вгадује ч. автор вірно: „Ніби нам стидно зробило ся, що ми признајемо ся перед світом до невідомства народу, з котрого ми вијшли, що ёго жадоби голосити, ёго потреби заспокояти беремось (ст. 10). Зараз опісьла питаје ч. авт.: чи ми знајемо народ? і відповідаје, зовсім правдиво: „Нема межи нами таких, щоб добре знали наш народ; маленько дуже таких, що трохи ёго знають; а найбільша часть, мов, цілковито ёго не знає! і виписује далі заслужену провину галицькоји руськоји інтелігенціји, шчо жиди ліпше знајуть галицькиј народ, ніж вона. Дльа чого ж, питаје далі, ми звемось народовцьами? Будьмо ними *de facto*. „Коли б усі тих кількасот товаришів правдивих, що має іх „Просвіта“ з своєі пассивности перејшли в стан акцийности, и пильнували лишень сеі одноі роботи (етнографіји), то сталоб ім на ціле житє“... Автор також правдиво замічаје контраст межи думками, а вчинками галицьких народовців, застій, лінивство, неохоту і „аристократичну поведенцију“. Лік протів цих галицьких хоріб даје автор: гостру критику, безпошчадну сатиру і добутки науки: висьлідів по народному житьу і загально-европејськоји науки.

Першим завданьем інтелігенціји правдиво вважаје автор: пізнати народ, „а за сім з ним споріднитись, зілятись, мов, в одну живу массу, для високоі мети загально народноі просвіти!“ Јак розуміти це зільньанье, того автор не вијавльаје, але признаје, шчо треба зміни обставин нашого народу: „Підготовляти сю зміну єсть річеју интелігенцій, довершати — річею народу“ (ст. 49). Але занім зможе інтелігенціја наша таку прислугу зробити народови, то треба јій,

по признаньу самого автора, уперед шче ј самій: просвітитисьа! Важне також признанье автора, шчо однака повинна бути наука дльа інтелігенції і дльа льуду, а „подаванє науки всесвітноі, сего доробку всіх людей, всіх народів, се-ж и призначенє просвіти народнёі". Досить основноі критики видань „Просвіти", наводити не будемо, поза-јак це вже було показувано, н. пр. д. Драгомановим. Автор тілько обширнішче, і зовсім справедливо остро критикује безсистемність і ничтожність праці народовців галицьких, котрі, пісьльа думки автора, тілько тим відрізньајутьсьа від галицьких старовірів, шчо на словах признајутьсьа до народовства, а на ділі то „великоі одміни не добачно" (ст. 22). А ми скажемо, шчо нијакоји відміни не добачно між галицькими наровцьами а старовірами: бо не в тім діло, јак говорјать одні, або другі (хоть примітимо на бігу, шчо народовці, загально взьавши, не вмијуть льудовоји мови), а в тім, шчо вони подајуть своједу мовоју народови, а шче більше в тім, јаке становишче зајмајуть в житьу супротів льудови одні і другі — а воно і в одних і у других зовсім тотожне. І старовірці і народовці јдуть дорогоју карјеровства, а між остатними нема, відај, таких, шчо за-дльа льуду відважили б сьа покинути своје становишче, не то піти „на смерть". Може вони думајуть, шчо на становисках можна бути користним дльа народу? Так іменно ті становиска -- одна часть народного лиха. І дијсно, треба јак небудь галицьким народовцьам покінчити с тим розладом јіх ніби думок, а вчинків! Або признајучись до народовства, іти дорогоју в користь льуду, або ј зовсім не признаватсьа до народовства! Чи стане јім однако духу і сьміливости на то друге пісьльа 16-річноји говірки про своје народовство?... Сами ми сумнівајемось, хоть пісьльа того, шчо зроблено ними, можна б думати інакше... Справді: 10 літ орудувати в „Просвіті", до котроји, посередно чи безпосередно, сплило, јак до Ставропігіји і Народного Дому, тисьачі льуцького гроша — а не взьатисьа за галицьку етнографіју, і не знајучи народу, годувати јего такоју самоју стравоју, јак і старовірні товариства — це така провина галицьких народовців, шчо, јак з неји не оправдајутьсьа скоро, то тим самим не признајуть себе народовцьами. Усі виданьа „Просвіти" дльа народу і недавниј програм такого видавництва, уложениј најсьвітлішчими јеји членами, показали, шчо ј галицькі „народовці" не доросли шче до такоји праці, і шчо доки в „Просвіті" не буде льудеј зовсім льудьаних і правдиво-образованих, доти вона јак колективне тіло, зовсім неспосібна до такого становиска, јаке хоче мати посеред галицького льуду. Проте најліпше зробить вона, јак јіј це радить і ч. автор, коли возьмесьа за збиранье і видачу етнографічного матерјалу, і постарајесьа о порјадну бібліотеку дльа својіх членів, а просьвіту нај би вона оставила до того часу, доки шче сама не привчитьсьа і не пізнаје народу. „Менше сорому с того буде, шчо ми застоялись, або шчо ми плохо з народніми ділами досі справлялись, як с того-б було, що ми не хотіли-б поправлятись, и краще наші вчинки народні ладнати", скажемо ј ми за автором, бо питајемось: на кого хоче здати „Просвіта", пізнанье народу, коли вона схоче ј на далі зватисьа „народноју"? Розумијесьа, шчо до такоји праці треба програму, до уложенья котрого нема в Галичині, јак видко, спосібних „ученних". Але він вже виданиј кијевським географічним товариством, а тепер автори јего поправљајуть, так шчо не за довго він покажесьа і по нашому. Тоді могла б „Просвіта", коли вона зможе збутисьа свеји фальшовоји „амбіцији", приньати цеј програм, пороздавати јего својім членам і почати потрібну працьу. Вона зверне

увагу на народ і на то, шчо треба переміни в јего житьу економічнім і суспільнім, і таким способом і „Просвіта“ причиниться до того, не потребујучи бути товариством „соціалістичним“, ні навіть ліберальним, јак це брешуть на неји галицькі старовіри. В загалі сказавши, книжка, по случају котроји ми оце говоримо, — зјавишче цікаве, поступове і потрібне, поминајучи ту „високопарність“ мови, јакоју говорить ч. автор (шчо, впрочім, виходить с того, шчо автор-ді не мав під руками усего потрібного матерјалу), через шчо стајесьа незрозумілим — і навіть тој пророчиј по-декуди тон, в јакім говорить про себе і своји твори.

Звісно, шчо на остатну слабість хорували (н. пр. Христос) і хорујуть усі ті льуде, шчо визначајутьсьа посеред льудеј прочувствованоју ідејеју, або працеју, і образованьем, і јединиј лік протів того ми бачимо в тій напротивности, јаку повинни поставити јім ті льуде, серед котрих вони обертајутьсьа, такојуж самоју ідејеју, працеју і образованьем. Ми зовсім не коримо ч. автора в самольубстві, бо ми знајемо, шчо треба знатн і шанувати і своју гідність, але јеји треба б показувати більш фактами, јак говорінкоју, а притім меньш фактами про себе, а більш про саму річ, не пропоскајучи впрочім својіх виводів і поґльадів, тим більше, шчо автор обіцьује нам писати про галицьку літературу, про просьвіту і т. п. Јак би шче ч. авторови був під руками увесь потрібниј до того матерјал, то јего писанья дуже б прижшли в поміч поверненьу галицьких народовців на потрібнішчу працьу.

IV.

(„Про житє, написавъ В. Т.“ Критична огльадка.)

Се перша книжочка, шчо обґоворује одну частину із фізіольогіји льуцького тіла, народови зрозумілоју мовоју, і в досить приступніј дльа народу формі. І тому, помимо, шчо ми мусимо сказати, шчо сьа книжочка не зовсім вдачна, заслугује, шчоби про неји дешчо сказати.

З самого початку мусимо замітити, шчо сьа книжочка хорује на загальну хоробу усіх наших книжок, призначених дльа простого народу. Вона разить тоном мови. Тон мови тих книжок пригадује заједно Јегову, дајучого десьать заповідеј ізбранному народови, із високостеј гори сінајськоји. Галицько-руськиј автор, котриј пише дльа народу, відзначујесьа тим, шчо він обзивајесьа до својіх читателів в певнім протекцијно-пешченім, можна сказати, гідність льуцьку ображајучім тоні. У галицько-руського автора, пишучого дльа простого народу, вилазить завсігди аристократичне шило із мішка, котре говорить: „Ось то ја“ і „а ось то ви, — а вам зі мнов не рівньатьсьа, бо шчо ја, то не ви“. Поставити себе на становиско справді гуманного і розумного писательа народного, увијти в положенье тоји среди, дльа котроји пишесьа, і, пізнавши у неји нагромаджену вже скількість знанья і цілиј јіјі світогльад, обзиватисьа јак рівниј до рівних, јак свіј до својіх, у нас не богато потрафило до тепер авторів. Додати шче мусимо, шчо так претенсіонального тону, јак у книжочці д. В. Т., виданіј товариством „Просвіта“, нам давно вже не трафльалосьа подибати, а почути јого шче можна хиба із казальниці в церкві. Но меньша річ про тон.

Шчоби о јакісь книжці можна сказати, шчо вона добра дльа народу, то вона повинна би принести народови справді јакі небудь користи. Нам здајесьа, шчо коли ми популяризујем дльа народу јаку небудь науку, а іменно науку природничу, то таке популяризованье маје на ціли розши-

рити круг знанья народу, воно маје на цілн виперти із сьвітогльаду народного ті містичні, оперті на метафізиці, појасненья усіх појав природи, котрі собі виробила в протьагу віків народна фантазіја, і заступити јіх тими појасненьами, котрі принесла с собов нинішна наука. Бо і просьвіщчати когось, не значить нішчо інше, јак тільки виперти з јого сьвітогльаду певну суму мильних відомостеј (забобонів), котрими старајесьа појаснити мисльачиј чоловік усі факти, шчо спостерігаје своїми змислами, і заповнити сьу прогалину відомостьами, опертими на правдивім знаньу, на правдивіј науці. Таке знанье, се справді сила, — сила, шчо даје льудьім кріпке ружье в јіх боротьбі о істнованье. І коли јака книжка сповньаје сьу задачу, так можна о ній направду сказати, шчо вона добра дльа народу, бо вона може принести народови правдивиј хосен.

Відома річ, шчо між усіми науками, науки природничі вважајутьсьа в нинішних часах за најважнијші, і — зовсім слушно. Знанье і вихіснованье законів природи даје чоловікови најліпше ружье в руки проті самоји же природи, в јого борбі з неју. І тому добру прислугу зробила народови „Просвіта“, шчо перепечатала з украјінських видань: „роскази про сили природи“ і „роскази про небо і земльу“. Тепер видала „Просвіта“ знову одну книжочку з наук природних, і то, можна сказати, з најцікавијшоји, і, чи не најважнішчоји части, бо з науки, шчо говорить о чоловіці самім: із анатомији і фізіольогији. Сьа книжочка затитулована „Про житє“, а говорить о віддиханьу. Шкода тілько, шчо сьоји книжочки не можна на рівні поставити з обома вишче згаданими працьами. Нам здајесьа, шчо не досить позіставльати појединчі факти, але треба сі факти і објаснити і получити в причинну звјазь. Бо не објасниви фактів, і не получивши јіх у кавзальну звјазь, лишајесьа широке поле дльа фантазіји читателья, котра собі ті факти, на підставі індівідуальних емпіричних відомостеј, на свіј лад појасньује. Така книжка не росширује круга знанья народу, бо вона не вијасньује јему тих причин, котрі споводовујуть поодинокі појави природи.

А такого рода книжочкоју, видајетьсьа нам книжочка „Про житє“. Прочитавши јеји, лишајесьа нам вражінье, шчо јеји автор задовольујесьа заодно раціјеју: шчо бог так дав. Ціль својеји праці подаје автор сам таку, „абы хоть троха обяснити, якъ Богъ въ чоловѣцѣ все мудро сотворивъ“; книжочку ж своју закінчује автор тими словами: „Той дивный(!) порядокъ въ природѣ бачить чоловѣкъ своими очима и своимъ розумомъ, и величає силу Сотворителя“.

Ціла книжочка ділитьсьа, можна сказати, на дві части, на: механізм і хемізм віддиханья. І одно і друге старајесьа автор појаснити, але ті појасненья дуже неповні і тому темні.

Механізм віддиханья појасньује автор тим, шчо грудна клітка заодно то розширіујесьа, то звужајесьа, і шчо при розширјаньу грудноји клітки, воздух входить до легких, а при звужаньу воздух виходить із легких. Нам здајесьа, шчо теје народ знаје і без книжочки; тут повинно би більше ходити о појасненье, чому воно іменно так дијесьа, і так дијатисьа мусить. Чому груди то розширјујутьсьа, то звужајутьсьа, і чому рівночасно с тим водух то входить то виходить із легких? А того автор або зовсім не појасньује, або појасньује так, шчо јого ніхто не годен розуміти. О фізіологічних властивостьах мјасців нічого не говоритьсьа, а на них прецінь опирајесьа головно цілиј механізм віддиханья. Про ельас-

тичні тканини нашого тіла, навіть зовсім нічого не згадуєсьа, хоть вони грајуть најважнішчу рольу при експіраціјі. Автор вправді говорить про поперечницьу черевну, шчо вона „маѣ таку вдачу, що втягаѣ ся въ долину, до живота, черезъ що побо̂льшаѣ ся мѣсце въ клѣтцѣ грудно̂й“, але називаје сьу поперечницьу то шкіркоју, то болонкоју, а ніколи мјасцем.

Тимчасом відома річ, шчо ізо всіх тканин нашого тіла, мајуть тілько мјасьці таку вдачу, шчо можуть — за даним імпульсом — стьагатисьа. Впрочім шчо до того втьагуваньа сьа поперечниці в долину, до живота, то воно не цілком правда. Поперечницьа розпјата поміж животом а грудноју кліткоју в такиј спосіб, шчо јеји випуклість обернена в гору. При інспіраціјі скорчујесьа поперечницьа, јеји појединчі мјасцеві волокна стьагајутьсьа, і таким способом, переходить поперечницьа із випуклого, в більше плоске мјасце; в посьлідок сього, побільшујесьа простір грудноји клітки. Одже ж поперечницьа зовсім не втьагајесьа в долину, в черево. С тоји самоји причини не правда тако ж, шчо простір грудноји клітки побільшујесьа від того, шчо поперечницьа черевна збільшујесьа (јак автор каже на стр. 10.), але противно від того, шчо поперечницьа скорчујесьа, одже скорочујесьа. В загалі анатомічниј лад нашого тіла дуже попутаниј в книжочці „Про житѣ.“ Розріжньанье органічних тканин дуже легкодушне. Говоритьсьа наприклад, шчо легке је мјазь (мјасце, мушкул), або шчо жили а мушкули то̀ все одно. Говоритьсьа дальше про јакісь мјасьці-респіратори, котрі мајуть заходити від грудноји клітки аж в рот і ніс, а котрих в льуцькім тілі зовсім не маје. Описанье гортанки таке, шчо навіть тоj, хто добре розуміје анатомију гортанки, не може розібрати, о чім там властиво говоритьсьа, а не то, шчоби мав теје зрозуміти такиј, шчо ніколи гортанки не бачив.

Не більше јасно представлениј і хемізм віддиханьа. Про фізикальні і хемічні властивости воздуха нічого не говоритьсьа. Навіть не можна знати, шчо властиво маје розумітисьа під воздухом. Під воздухом ми розумијемо мішанину киснья із душцем, тимчасом із книжочки „Про житѣ“ виходило би, шчо кисень је тілько примішкоју, а не частеју інтегральноју воздуха; в однім місци (стор 19) навіть написано дословно, шчо — „воздухъ, не маючи въ собѣ кваснику, ѣ до дыханя неспосо̂бный.“ Ціле појасненье хемізму віддиханьа закльучајесьа в тім, шчо воздух заміньује в легких свій кисень за „вугльан“ крови („вугльан“ мусить певно означати Kohlensäure). Звідки і јаким способом бере сьа в тілі тоj „вугльан“, автор не појасньује. Тако̀ ж не појасньује, нашчо тілови звіриному киснья, і чому без нього воно жити не може, а задовольньује сьа фактом, шчо воно справді так је. Автор увільньаје себе від појаснень фразами, јак: учені льуде переконаласьа, шчо... або: та шкірочка так сотворенә, шчо... і т. д. Часом приходить автор дльа појасненьа јакогось процесу до анальогіјі, але теје не зовсім јому вдајесьа, і с того виходьать часом неправдиві закльученьа. Так н. пр. порівньује автор легкі до печи (груби). Теје порівнанье не цілком відповідне. Вправді фізіольоги порівньујуть дуже часто звіриниј організм із машиноју, і, треба сказати, шчо анальогіја дасть сьа перевести мајже до најменчих дрібниць. В тій анальогіјі получаје страва значінье топлива, віддиханье означаје тілько, шчо приплив воздуху потрібного до паленьа, а ріжні відходи орґанізму порівньујутьсьа с попелом, пароју водноју, димом і т. д. Јак при паровіј машині входить в піч потрібниј до паленьа кисень з атмосферичного воздуху, так само

впроваджують легкі в організм також кисень із атмосферичного воздуху. І јак при паровій машині труба виводить продукти спаленья, так само легкі видальајуть із организму продукти спаленья: пару водьану і квас углевиј. Але цілковита анальогіја поміж цілов печев а легкими перевести не дастьсьа і тому автор на тій мильній анальогіјі приходить і до мильного закльученья, шчо „легки справдѣ такъ якъ пѣчь наше тѣло огрѣваютъ“ (стр. 25); „якъ дубъ або букъ о много дужше і борше огрѣваѥ пѣчь, нѣжь осика або смерека, такъ такожь и легки дѣло своѥ лѣпше роблять, сли приймаютъ воздухъ здоровѣйшій“ каже д. В. Т. на стор. 29. — Шчоби легкі грали у нашім организмі рольу печі, і огрівали ціле наше тіло, то се зовсім не правда. Процес оксідацијниј, ограничениј навіть на усьу кров, не је повним жерелом звіриного тепла, а не то процес оксідацијниј, ограничениј на самі легкі. Таж се річ зовсім доведена, шчо звірине тепло — це насьлідок суми усіх процесів хемічних, шчо відбувајутьсьа в жијучім тілі.

Јак курјозум згадати шче мусимо про комічну етіольогију і патольогију грудних слабостеј, јаку розвиваје автор книжочки „Про житє“. Розумијесьа, ми того повторјати не будемо, але дивуватисьа мусимо наівности автора, котриј в добрій вірі може говорити такі небилиці.

Зібравши усе разом, можемо загалом сказати, шчо сьа працьа занадто поверховна, шчоби була доброју. Фактів вона не појасньује і не звјазује в купу, і тому не даје јасного і повного образу процесу віддиханьа. Нам видитьсьа, шчо читатель, котриј немаје поньатьа, јаким способом, і нашчо відбувајесьа віддиханье, а шче тим більше такиј читатель, котрому нестаје најельементарнішчих відомостеј із фізики і хеміјі, не винесе с тоји книжочки нијакого хісна, бо він јеји не зможе зрозуміти. Однако ж додати мусимо, шчо сьа книжочка тим ріжнитьсьа від більшоји части книжочок „Просвіти“, шчо маје серіозниј предмет за темат. Посправльавши деjакі похибки (про дрібні похибки ми не споминали), викинувши, шчо непотрібне, і додавши, шчо конечне до појасненьа і виповненьа образу, може нове виданье сьоји книжочки статисьа дльа народу пожиточним.

Шч. С.

V.

(Дешчо про Сербіју, пісьльа книжки „Кнежевина Србија“ Географіја, орографіја, гидрографіја, археологіја, історіја, етнографіја, статистика, просвета, култура, управа“. — написао М. Т. Миличевич.)

Під таким названьем вијшла на сьвіт книжка в 1876 р. в Білграді, в објемі 79 аркушів, 4-о. При нij је одна карта всеји землі в розмірі 1 : 1,000.000, і штири менчі карти, на котрих позначено фарбами шчотові відносини: I. обивателів на один □ кілометр; II. кілько в јакім окрузі родитьсьа на 10.000 в рік;* III. лишка родившихсьа на 10.000 обивателів і IV. кілько на 10.000 вмираје за рік.

Вважајучи на те, шчо наша громада с часу герцеговинського повстанья почала далеко більш говорити про Сербів, ніж було попереду, ја думају, шчо буде не лишнім, коли спізнајемось с такоју книжкоју, јак „Кнежевина Србија“ Мілічевича. Правда, вона говорить тілько про тих Сербів, котрі живуть в кньажестві, але це нам нічого не мішаје, добре ј те, шчо хоч з ними спізнајемось; за других Сербів поговоримо пісьльа, коли буде нагода. Ја, здајетьсьа, не помильусь, сказавши, шчо наша громада дуже

мало знаје своїх найближчих родичів — полуденних Славјан. Вже не говорјачи про те, шчо ми не знајем јіхньої історіји з найдавнішчого часу, ми не знајемо навіть, јака різницьа је між Болгарами а Сербами, Сербами та Хорватами, Хорватами та Хорутанами: чи вони јакиј ріжниј між собоју народ, чи може одно ј те саме.

Вважајучи на все це, ја берусь подавати нашій громаді невеличкі звістки про најлучші книжки південних Славјан, в котрих зібрано стілько, шчо можна по ним впізнатись с крајем, народом, јего звичајами і минувшим житьем.

На першиј раз берусь за книжку Мілічевича. Лишају всьу старовину (археологију) і говорју тілько про те, шчо кождому цікаво знати.

Кньажество Сербіја лежить між 43° 10′ і 40° північної широти і між 36° 50′ і 40° 22′ східної довжини, зајмајучи таким способом 43.555 квадратових кільометрів. С північної сторони цьа земља одгорожујетьсьа від Цісаршчини ріками Савоју, а далі Дунајем і ним же на самій східній стороні від Румуніји. З усіх других боків Сербіју обљагаје турецька царевина, від котроји вона відгорожујетьсьа на східній стороні трохи р. Тімоком, а далі іде сухопутна границьа; повертајучи на захід, цьа границьа переходить через р. Трговішкі-Тімок і трохи далі Сврлішкі Тімок, котрі починајутьсьа в Туреччині і опісьља чињать собоју Тімок. Південна границьа Сербіји від Туреччини трохи не всьа сухопутна, сама мала частина границі јде по східній Мораві, не більш јеји по Ібарові, а потім по Рашці, котрі прођшовши по границі, зливајутьсьа враз; далі трохи більшиј шматок границі јде по Іваці. На заході всеју границеју јде р. Дріна.

Починајучи з самоји північної сторони, від Сави та Дунају, за котрими далі на північ ідуть луги, низина, — земља сербського кньажества, чим дальш на південь, все вишче піднимајетьсьа в гору. Ланцьуги гір с початку ђдуть прјамо с півночі на південь, але чим дальш на південь, вони все більш та більш звертајуть на схід і на самій границі зовсім зміњајуть свій прјамець і вже ђдуть прјамо з заходу на схід. Гори, котрих повна Сербіја, не мајуть чого небудь одного, кожен з ланцьугів самостијниј. Між ними часто попадајутьсьа самостијні невеличкі гори, котрі все перемішујуть і вдајуть, наче нијакого загального прјамцьа дља всіх гір не маје.

Звичајне, шчо від такоји постанови гір, річки в цьому крајеві неможуть текти прјамо: в південному крајі вони мусьать вертітисьа, а чим дальш на північ, повинні рівнішчати і текти прјамо. Всі більші річки сербські починајутьсьа з гір на південній границі кньажества, шче с того боку кордону — в Туреччині.

З західної сторони Сербіји, јак ја вже ј казав, протікаје Дріна; вона починајетьсьа в Туреччині с під гори Кома в Альбаніји і в більшій својій частині пробивајетьсьа і ријетьсьа між високих гір; трохи вишче того місьцьа, де в ньу входить р. Јадар, гори розступајутьсьа на ліво і на право, і Дріна котить своји води по широкій, дуже плодовитій долині — Мачві. Тілько під осень на короткиј час вода в Дріні стаје сьвітла і чиста, всьу ж зиму, весну і літо тај осень вода в ній мутна. Р. Јадар (починајетьсьа двома кінцьами, одним с під г. Јеліне-Брде, а другиј с під г. Великого Білега), шчо утікаје в Дріну с правоји сторони, невеличка, але ніколи не пересихаје. Такоји ж величини і другі річки, шчо текуть уже

прjамо в Саву, н. пр. Вукодраж, шче менчиj ніж Jадар; далі на схід сонцьа тече Тамнава, трохи більша від Вукодража. Далі, далеко більша річка Колубара; вона теж починаjетьсьа двома кінцьами: Jаблоніца, котра тече с під гори тогож названьа і Обніца с під г. Медведника. Колубара с початку тече наче на схід прjамо, але скоро повертаjетьсьа на північ і загалом вже тече прjамо на північ, неперестанно звиваjучись і крутьачись, jак зміjа. Шче далі на схід, під самим вже Білгородом втікаje у Саву невелика річка Топчідер. Під Білгородом Сава і Дунаj зливаjутьсьа до купи, і на схід всі ріки вже спадаjуть у Дунаj: невеличка ріка Болечка; опісьлья Ральа, котра с початку тече з заходу на схід, а недалеко від Дунаjу повертаje на північ і зливаjетьсьа з Дунаjем; повертаjучи вже на північ Ральа сходитьсьа з одним із рукавів Морави; Jезава, котра літом часто пересихаje і на нij льуде робльать греблі, бо вона заливаje польа. Далі тече наjбільша в Сербіjі ріка Морава; вона починаjетьсьа с під ланцьуга гір Голіjа, приjмаje в себе масу маленьких річок; з лівого боку: Велика Рзав, Дьетиньа, Скрапеж, Чемерніца і Гружа (цьа наjбільша з усіх); с правого боку: Беліца, Ібар, Ресава. Це все шчо наjбільші, а малих не перелічити.

С початку Морава прjамцьуje прjамо на північ, але, приньавши в себе Скрапеж, повертаje на схід і південно східну сторону; а с того місцьа, де в ньу вливаjетьсьа Гружа, Морава починаje завертатись на північ і jак раз в тому місці, де вона зовсім туда повертаje, вода jіjі зливаjетьсьа з другоjу Моравоjу: цьа звалась західна Морава, а цьа, с котроjу вона тепер стрічаjетьсьа, зветьсьа східньа, або Бугар-Морава. Починаjучи з відсільа прjамець Морави на північ. Побічніх річок з цього місцьа Морава приjмаje в себе, с того і другого боку, дуже богато. Ми передивимсьа тільки на шчо наjголовнішчі. З лівого боку: Каленічка, Лугомір, Беліца, Лепеніца, Jасеніца; с правого: Шупелік, Цріца, Раваніца, Ресава.

На схід за Моравоjу протікаje Млава, котра першиj прjамець маje зі сходу на захід, а далі вже повертаje на північ. Шче далі — Пек, котриj маje такиj же характер своjеjі дороги, jак і Млава.

На східньому краjі Сербіjі, jак було говорено, протікаje частиноjу Тімок. Він, так саме jак і Морава, складаjетьсьа з двох річок, котрі починаjутьсьа в Туреччині. Один — Сврлішкі Тімок починаjетьсьа с під Бабиноjі Глави і, ввіjшовши в Сербіjу, прориваjетьсьа під землеjу мало не 600 метрів і виходить на сьвіт с одноjі камjаноjі печери. Друга річка зветьсьа Трговішкі Тімок, він те ж починаjетьсьа с Піротського окружja с під Равног Бучja. Поки річки сі самостіjні, jдуть вони так: Сврлішкі Тімок попереду jде зі сходу на захід, через jакиj час круто повертаje з заходу на східну-північ і так прjамцьуje, поки не зіjдетьсьа з Трговішкім Тімоком, котриj все держитьсьа прjамцьа с південного-сходу на північниj захід. Затим вони jдуть прjамо на північ. Наjбільш Тімок крутитьсьа с того місцьа, коли стаje границеjу між Туреччиноjу і Сербіjеjу.

Широких, плодьучих долин у Сербіjі не дуже богато. Річки не завше маjуть по боках луги, особливо в полуденніj стороні. Там вони частіш пробиваjутьсьа між високіх гір, котрі нависли над водоjу своjіми крутими боками. Наjбільша долина jе на Мораві: в тому місці, де дві Морави сходьатьсьа до купи, долина шче не так велика, але чим дальш на північ, долина ширшаje, гори все далі та далі відходьать в тоj і другиj бік від річки і долина все більш рівнішчаje. Jе тако ж велика долина і в тому місці, коли Дунаj, зігнувшись дугоjу, прорвавсьа через пороги (Джердап)

і приймає в себе Тімок. Багато маленьких долин лежить по боках річок, згаданих уже нами.

Гори, котрих повна Сербія, мають у собі і на собі силу багатства. Скрізь вони вкриті великими дрімучими лісами. Кілька десьатків рік тому ліса вкривали собоју не самі гори, а і долини. Тепер с кожним роком їх стає меньш та меньш; деякі верхи гір обезлісіли, з них шчезла земля і тепер один голий камінь виблискує на соньці. Правда, шчо лісу в Сербії є шче дуже доволі, але все таки можна бажати, шчо б його обороняли і даремне не збавляли (як це робиться тепер), шчо б иноді не сталось із Сербією таке, яке случилось с Чорногороју, котра — розсказують, була колись вкрита густими лісами, а тепер гола як коліно.

В самих горах скрізь розсипано благо; окрім камяного вугля (найбільш лігніта), є скрізь: залізо, оливо, помішане з сріблом, мідь і золото. Окрім того: гіпс, крейда, мармор білий, червоний і зелений (крайінське окружья). Але на великий жаль цим всім богацтвом ніхто не користуєтьсья, навіть не зовсім певне звісне все богатство: яке і де лежить в горах. Те, шчо знають про цьу річ — звісно тілько від того, шчо само зявилось на сьвіт с під землі. Доброго ж, як слід, розшукованья цього богацтва шче не було зроблено. До сього часу викопуєтьсья з землі тільки мідь і то в трох місцьах: в Майдан-пеку, в крайінськім окрузі, і Кучайні, Пожаревського окружья, — в обох місцьах англічанами. Сербська влада кілька раз поривалась копати гірне благо, силкувалась — але нічого не видобула, і мусіла майдани віддати чужеземним товариствам.

Запевне, шчо там, де є богато гірнього блага, повинно бути богато і всякої цільушчої води. Але і вода цільушча тут мало-де розгльадана і випробувана добре. Більш води занехані і тільки ті звісні, котрі самі дались льудьам в знаки. Тепер найбільш льудей ходить на теплу воду в алексінацькому окружьї (Сокло-баньа) і на теплу воду в Арандьеловці. Але цьілушчих джерел меньшої важності є по кілька в кожному окружжі опріч тих, де нема гір, а долини.

В загалі треба сказати: сербське гірне благо і цільушчі води ждуть шче рук і грошей, шчо б вийавитись на сьвіт. Коли проведуть по Сербії чугунку (зелізницьу) і приймутьсья добре до гір, то тоді залізо, оливо, мідь і т. д. будуть в такій же силі вивозитись за кордон, як тепер вивозитьсья пашня і різна дрібна худоба, свині, вівці, кози. Конечне тоді народ сербськиј розбагатіє сильно, коли упорядкованье громадське в землі забороньатиме здирство і грабівництво кількома чоловіками всього льуду. Тепер же хоч сербськиј народ не дуже бідниј поруч з другими народами, але видно, шчо богацтво его с кожним роком зменьшуєтьсья.

Роздивім де-які шчоти сербського богатства. Але, як нам придетсья часто говорити про різні краї Сербії, то теперенька скажем про них яку річ.

Вся Сербія, опріч державного розділу на округи, має свої поділи шче і инші: кілька округів зовутьсья і тепер народом одним імям; на ції ж частини Сербія поділена і у Мілічевича — їх 6: 1) Шумадіја, в котру входьать округи: с північного краю білградськиј і смедеревськиј, далі на південь іде крагуєвацькиј і з заходу до нього рудницькиј, с полуденно-східньої сторони до крагуєвацького лежить ягодиньськиј. Цей весь край займає просторії 9,611 кілометрів. 2) Мачва, в котру входьать: шабацькиј округ з самої північно-західної сторони, зі східнього

боку тьагнетьсьа банькоjу валівськиj і припираje собоjу до Дріни поцерськиj — просторіjі 6,846. 3) Руjно, Стариj Влах і Рашка с полуденного краjу Мачви і Шумадіjі тьагнетьсьа один за другим з заходу на схід — ужіцькиj, чачанськиj і крушевацькиj, просторіjі 12.439. 4) Бранічево, касаjучись Шумадіjі, jдуть один за другим с півночі на південь пожаревацькиj і чупріjськиj, просторіjі 6,033. 5) Тімоцька краjіна в котріj с півночі jдуть: краjінськиj і црнорьечкиj, під ним кньажевацькиj і на захід від цього алексінацкиj, просторіjі 8,636. 6) ту частину у Мілічевича чинить город Београд.

На всіj цій просторіjі живе, по ревізіjі 1866 [1]) р. 1,216,346 душ, с котрих 626.891 чоловіків і 589,455 жінок (значить на 1000 чоловіка припадаje 940 жінок).

Набільш народу в Шумадіjі (331,745), в нij же найгустішчі оселі (35 душ на 1 □ кілометер). Середньа осідлість на всіj Сербіjі 28 душ на 1 □ кілом. [2]) Найменьша гушчина в Ст. Власі, Руjно і Рашці (18 д. на 1 □ кіл.)

По селах і городах обиватслі так дільатьсьа: городьан 125,425, вони живуть в 25,318 домах (на кождиj по 4·95) і сельан 990,921, живуть в 175,709 домах (по 6·21 в кожнім).

Про богацтво льуду в Сербіjі, Мілічевич говорить мало, хочаj у нього в коженному окрузі jе карбка на цеje. Так наприклад в рудницькому окрузі під карбкоjу „Заніманье і станье“ у нього стоjіть: „Богацтво „обивателів рудницького округу не велике (танко). В місцьах, де земльа „більш плодьуча, там не держитьсьа задруга (долина Морави) і меньш „гльадьать на бережливість; а де jе більш крепка задруга (працьа гро„мадоjу), jак от в Підгірjі, там земльа не плодьуча.

„Коли в 1788 роцi народ з села Живковаца перебіг в Цісаршчину, „то jакиjсь Жіван Стоjанович служив за 100 пар (50 сантімів) 6 місьаців, „а батько jего Стоjан робив наденно за 8 пар. (4 сант.) Це примічаjемо, „шчоб показати різницьу між теперішнім і тодішнім часом.“

В Шабацькім окружьjі під тejуж карбкоjу стоjіть:

„Благостанье в загалі добре“ і тут же додаje кусок пісьні про битву на Салаші (1806 р.), с котроjі можна бачити, jаке тоді було богацтво народа в Мачві.

Тільки в двох округах, jагодинському та смедеревському Мілічевич показуje: jакиj довг маje народ в касу. В смедеревському окружьjі jе 954 чолокіка, котрі винни в касу 2,592.814 франків, с чого на кожного чоловіка приjдетьсьа по 2718 франк. В jагодинському окружьjі jе 738 чоловіка, довг котрих 755.695 фр., на кождого значить 1024 фр., або на кожну душу в окрузі 12 фр. 15 сант. Чи jе такі ж довжники державні і по других округах, Мілічевич не показуje, бо в декотрих округах каже, шчо довжників не маje, а в декотрих мовчить про цеje. Про богацтво льуду сербського можна лучче взнати злічивши, кільки кожниj маje польа та худоби. Звичajно, тут ми не можемо все злічити певно, а хоч пісьльа того, jак воно

---

[1]) Jе шче податок з ревізіjі 1875 року, обивателів тоді було 1,352.522, але всі рахунки середні, опріч гушчини посселенья, у Мілічевича виведені з 1,216.346; від того jа зоставльаjу цej шчот.

[2]) По ревізіjі 1875 р. — 31.

је. Треба шче ј то додати, шчо таким способом ми можемо знати про богатство тільки сільського льуду, а про городьан нічого не можемо сказати.

Шчот хлібородноїі землі у Мілічевича је тільки від 1866 р., а за худобу від 1867 р. На жаль, Мілічевич не показује шчоту скота і поља за другі роки, коли бувала ревізіја. Јак би цеје було, то можна було б бачити: чи народ богатшіје в землі, чи біднішчаје і јакиј притиск мајуть на богатство народа різні державні переміни в громадьскому упорјадкуваньні. Ми с тих шчотів моглиб бачити, шчо народу сербському с кожним роком гіршаје житьтьа і він неперестанно біднішчаје.

Пісьлья знишченьа турецькоїі власті в Сербіјі, народ звикшиј до праці, почав шче більш богатіти ніж під турками [1]). Він покидав своїі ліса і гори, де ховавсьа за час војни, і спустившись в долини, почав обробльати земльу. Побільшаньу богацтва помагало також і те, шчо народ обробльував поља і ниви громадоју, на це доволі часто наганьав јіх і першиј кньазь Мілош. Але це було не надовго. Під притиском цісаршчини та московшчини, в Сербіјі почало заводитись чиновництво; народ почав терјати своїі права, шчо здобув в кріваві војни с турками і підпадати власті чиновників, котрі стајуть панами. Најгірш цеје панство допекло народови своїм судовництвом: почало виробльувати правду в судах. Шчоб більш здобути собі сили, чиновники почали різними хитростьами проганьати одних кньазів, а замісць јіх настановльати других. Льуд поділивсьа на табори, один був прихільниј до одного кньазьа, другиј до другого. Користујучись цим чиновники цькували одного чоловіка на другого, тьагали по судах, канцельарійах і очевидьачки грабували невинного. З цього всього вијшло те, шчо народ ніколи не сумувавшиј за своје житьтьа, і під турками і за час повстанья (1804—1813), тепер, під своједу кровньоју управоју почав сумувати, плакатись на своје житьтьа, — шчо робить і до сього часу. Чесність в льудьах почала пропадати наче сьніг під весньаним сонечком. Перш позичали льуде один у другого гроші цілими оками без жадноїі цедулькн і ніколи не лучалось, шчоб вони пропадали; тепер же шчоб одібрати свого шага, треба брати росписку та шче ј тьагатись по судах, де обгольать тебе јак сидорову козу. А між тим сербське тепершнье письменство (всі чиновники) росказујуть народові, шчо так і повинно бути, шчо народ сам дурниј і не маје глузду, шчоб самому управльатись, треба шче јому поучитись у них, јак треба жити. Така наука дуже мудра тај не без користі дльа учеників, тілько шчо воно буде, јак народ такоју управоју зовсім розпаскудитьсьа, згубить всьаку совість, збіднііе і не знатиме, чи він на землі живе, чи в пеклі, і чи можна лучче житп ніж тепер? Коли не зміниться скоро порјадок теперішнього громадського упорјадкованьа, то, здајетьсьа, цього не приједетьсьа довго ждати. Ось гльаньмо на шчоти, -- јак швидко народ бідніје в Сербіјі. Ја мају один рахунок крім книжки д. Мілічевича, котриј ось шчо показује: у 1846—1847 р. недвижимиј мајеток 100 семіј коштував 11.258 дукатів, а в 1862—1863 він зменьшивсьа на 9.909; значить, за 11 літ 100 семіј збідніло на 1349 дукатів. Це б шче нічого; — але ось: за 7 років, від 1859—1866 на однііј худобі у народа зменьшилось богатство на 3,645.000 дукатів. — Шчот говорить сам собоју!

---

[1]) Згодом ја мају надіју доказати в більшіј росправі, шчо житьтьа славјан-христ. під турками с хазьајського погльаду було в 18 і на початку 19 в. далеко луччим, чим не тільки в других тодішніх державах, а ј теперішних.

Тепер подивімсьа, шчо маје сільськиј льуд по ревізіјі 1866 і 1867 р. Через те, шчо тільки один сільськиј льуд користујетьсьа польами, сіно-косними ливадами, виноградами і т. д., ми росчитујучи на одну душу все це будемо брати 990.921 душі — один сільськиј льуд. — Всеји робочоји землі у Сербіјі міститьсьа 559.805 і 0·03 гектара (на одну душу 0·564 гект.), це б то 12·88% всеји просторіјі. З усеји цеји робочоји землі під-німајетьсьа плугом 346.050 і 0·66 гектарів (на одну душу 0·349 г., або 0·31946 десь.), під садами 51.110.59 гект. (на одну душу 0·051 гект. або 0·04667 десьатини); під виноградами 23.820·7 гек. (на 1 душ. 0·027 гек., або 0·02194 десь.); сінокосів 138.823·71 гек. (на од. душу 0·140 гек., 0·12815 дес.)

Најбільш оброблено землі в Шумадіјі (18·75%), а меньш всього в ст. Власі, Рашці і Рујно (5·45%).

Сіјетьсьа у Сербіјі најбільш кукурузи, јачменьу, та пшениці. З ре-візіјі 1868—1872 р. виходьать ось јакі шчоти всьакоји пашні, вилічені в кілограмах: кукурузи 1,877.200, пшениці 12,479.160, жита 722.360, јачменьу 1,968.340, вівса 410.780; а взьавши все докупи, вијде 24,457.780. Шчот за ці ж роки показује, јак вменьшајетьсьа у Сербіјі зерна. На при-клад візьмем пшеницьу: в 1868 р. јеји було 58,726.700 кілогр., на другиј рік вже 10,974.100, а в 1872 всього 3,990.000. Так само дијетьсьа і з другими хлібами.

Друге богатство Сербів је в худобі; правда у них конеј мало, тільки шчо собі хватаје, за теж свинеј, овець і рогатоји худоби доволі, так шчо јеји продајуть за кордон. Свинеј у Сербів так богато, шчо з них јіноді сьмијутьсьа і звуть свинарјами. Всього скота лічилось в Сербіјі 1866 р. 5,284.103 гол. С цього: овець 2,677.310 гол., свинеј 1,291.164, рогатоји худоби 741.425, кіз 451.419, конеј 122.985. В середньому всеји скотини пријшлось би на голову льудську 5·339. Середнье за 1867—1872 р. ви-возу скота за границьу рівне 48.592 головам.

Сировини с кожним роком все більш та більш вивозитьсьа із Сербіјі, але негльадьачи на цеје лишка від увозу стаје все більша та більша. Сировина не покриваје свеју ціноју того, шчо ввозитьсьа з за кордону в Сербіју. Шче в 1866—1867 році вивозилось за кордон більш по ціні ніж ввозилось з за кордону на 7,871.456 франк. Але починајучи с цього року лишка од увозу стаје все більша с кожним роком — і за 5 р. набігаје до 17,723.801 фр., шчо на кожен рік вијде 2,641.354.

Шчоти, котрі оце ми бачили, очевидьачки показујуть, шчо коли гро-мадське упорјадкованье сербського льуду не замініться на лучче, а јтиме свеју чергоју, то народ скоро збіднііе і буде јого житьа гірше ніж під турками з усіх сторін.

Шчоб вже покінчити з лічбоју, гльаньмо шче на дејакі середні шчоти. Шчот весілів в різних крајах Сербіјі неодинаковиј, в середньому 11·93 на тисьачу, јак в Мачві (13·37), а најменьш в Власі, Рујно і Рашці (11·02). Шчот родившихсьа самиј більшиј теж в Мачві (14·16) і самиј меньшиј в гор. Білграді, — в середньомуж 44·77. Смертеј најбільш в тіж Мачві, де одна смерть приходитьсьа на 24 чол., а саме меньше там, де најменьш весільлів — в ст. Власі, Рујно і Рашці 1 : 37. В Білграді ж доходить і до 1 : 21.

Коли споручиш родившихсьа з умершими за кожен рік, то побачиш, шчо родини переважуть вмерших на 1309 — значить, льуд в Сербіјі може подвојітьсьа за 53 роки.

В шчоті родин характерно те, шчо байструків родитьсьа далеко більш в місцьах, в котрих живуть самі Серби і на південному краjі (ст. Влах, Рујно і Рашка), а найменьш там, де різні народи помішані між собоjу (Серби, Болгари та Валахи) — Тімоцька крајіна. Тут незаконно рожденних випадків 1·04 на 1000 родин, між тим, jак у перших крајах 6·88. Правда, шчо в Білграді байструків најбільше (46·51), але це город, так у ньому так і повинно бути. В середньому ж в Сербіjі всього 3·77 байструків на 1000 родин.

Ја вже споминав, шчо в Сербіjі живуть не одні тілько Серби, а j другі народи, з них најбільш Волохів. Вони живуть по східному краjі Сербіjі. В східно-полуденному кутку вони мішајутьсьа потрохи з Болгарами, котрих там більш від 10.000; Волохів же по всіj Сербіjі більш від 140.000. Опріч цих народів тут је і жиди, і турки і цигане і д. Ціjі чужеземці чињать 0·142 долjу всього људу, шчо живе в границьах сербського царства.

(Конець буде.)

Значінье дејаких слів, ужитих в 1. Н. „Громадського Друга.“

Крітатисьа — cofać się.
Типати — помалу jти.
Недумок — ідіот.
Випулити очи — витрішчити очи.
Несуменна сума — без числа.
Дати пуд — зльакати.
Довгобразиj — подовгастого лицьа чоловік.
Партолити — варити.
Паль або спаль — паливо, огонь.
Лудина — одежа, fant.
Блавучити — дармувати.
Марга — худоба.
Сокотити — стеречи.
Скріjниj — шчириj.
Підтанешниj — tanzlustig.
Сивно — рjасно.
Збитниj (хліб) — печениj з усьакоjі мішанини.
Харлак — слабовитиj, безсильниj чоковік,
Затетеріти — erstarren.
Тиже — також.

Вивід — Hervorbringung.
Поголовниj — gliedlich.
Збутковиj заклад — Umsatzanstalt, Absatzamt.
Торговиj склад — Handelslager.
Достача дібр — Güterhervorbringung.
Дільба дібр — Güterv ertheilung.
Цінність дібр — Güterwerth.
Робучиj вклад, напрацьованье — Arbeitsleistung.
Дохід с праці — Arbeiterertrag.
Робітник з заводу — Berufsarbeiter.
Віритель — Gläubiger.
Довжник — Schuldner.
Заплата за працьу, робуча плата — Arbeitslohn.
Указне слово, говірка — Schlagwort.
Вимінки робучі — Arbeitsbedingungen.
Управа землі — Ausbeutung der Erde.
Ошчада — Oekonomisirung.
Перехідниj процес — Umwandlungsprozess.
Пониженье — Degradation.
Використуванье — Ausbeutung.
Присвојенье, присвојуванье — Aneignung.
Спільна працьа — Cooperation.
Добути, добуватн — produziren.
Добуток — Produkt, Errungenschaft, Erwerb.
Јадро, суть, зміст — Essenz, Gehalt.
Попора — Unterstützung.
Рекрутська повинність — Wehrpflicht.
Громадськиj, громадьанськиj — collektiv.
Громадська власність — Gemeindeeigenthum.
Вимога — Forderung.
Појава — Verwirklichungsform.
Осуда — Präjudizirung.
Осиленье — Machterlangung.
Сьвітогљад — Lebensauffassung.
Загарбанье — Eroberung.
Туземець — der Hörige.
Зріст — Bildungsprocess.

Чистий дохід с предприньатьа — Erübrigung am Unternehmergewinn.
Відшибленье робучоїі плати — Lohnerübrigung.
Баришництво — „Plusmacherei“ (Маркс).
Збереженье — Erübrigung.
Назвишка — Uiberschuss.
Назвишка цьінности праці — Mehrwert der Arbeit. (цеб то, н. пр., коли јаке предприньатье приносить 600 зол. а робітники беруть 200 зол. то 400 становльать надвишку цінности праці.)
Приросток капіталу—vermehrtes Kapital.
Плата — Lohnsatz.
Поділ народного доходу — Ertrags National-Einkommens-Vertheilung.
Заступництво господарське — Wirthschaftsvertretungskörper.
Правний лад — Rechtszustand.
Вжиточне средство — Genussmittel.
Вивластити — expropriiren.
Рентова сплата — Ablösungsentschädigung durch Rententitelübernahme.
Чиста вартість — der eskomtirte Werth.
Сплатити річними ратами — annuitätenweise zahlen.
Опрокидник — Widerleger.
Піднова — Erneuerung.
Набуваньe — Herstellung.
Робучий капітал, Geschäftskapital.
Химерник — Träumer.
Ремісничий порјадок — Geschäftsausstattung.
Збуток — Umsatz.
Домівство — Haushalt.
Страхополох — Angstmann.
Складник — Element, Theilsumme.
Даванка, подача — Angebot, предложеніе.
Питанка (за чим), попит — Nachfrage, спросъ.
Купець — Käufer.
Продавець — Verkäufer.
Поданий товар — ausgebotene Waare.
Вжиточна вартість, придатність—Nutzwert.
Згортанье — Zusammenfassung.
Наклінний до чого — angelegt für Etwas.
Наплодок — Befruchtung.
Гальава — Lücke.
Признанье — Präemisse.
По-осібні капітали — Gruppenkapitale.
Склад збутковий — Abgabemagazin.
Перевозова тарифа — Frachtentarif.
Заклад оборотовий — Verkehrsanstalt.
Набір — Aufladung.
Первісна продукція — Urprodukzion.
Спожиток, зјіжа — Consumption.
Власний прожиток, обхід—Eigenunterhalt.
Робучий квіт — Arbeitchek.
Причіпка — Beiwerk.
Перебір — Abwechselung.
Устаткованье — Gestaltung.
Обхід — Unterhalt.
Спотребник — Consument.
Обмінна ціна — Tauschwert.
Чужојідний — parasitisch.
Відплата — Vergeltung.
Обміна цінности — Wertübertragung.
Утілений — verkörpert.
Скріплий — geronnen.
Студенина робоча—„Arbeitsgallert“.(Мр.)
Ціна роботи — Arbeitswert.
Вжиточна цінність — Gebrauchswert, т. ј. вартість, јаку маје певний предмет тогди, коли јего треба.
Недоклад — Ausfall.
Перехід — Wanderung.
Заскорузлий — verschroben.
Доказка — Liquidation.
Омова — Discission.

(Ми будемо дуже вдьачні, коли нас хто поправить в цім словнику, особливо в терминах економічних. — Ред.)

ПОПРАВКИ.

стр. 6, 2. рјадок знизу, наміcто: гарајчий — маје бути: гарјачий.
„ 9, 32 і 33 р. зверх., „ свистујучи „ „ свистучи.
„ 49, 2 рјадок знизу „ Подаватилемо „ „ Подаватимемо.
